

Չ ա վ ա ի ս ք ռ

*Հովհաննես Մկրտչյանի
հուշերում*

ԵՐԵՎԱՆ 2010

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ջավախքը Հովհաննես Մկրտչյանի հուշերում

89768
11

ՄԵՄՐՈՂ ԱՐՔ. ԱՇԺԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ

58

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

58

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱՄ պատմության ինստիտուտ

2010

ՀՏԴ 941(479.25):94/99
ՊՄԴ 63.3(2Հ)+63.3
Ջ - 360

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Առաջաբանը և ծանոթագրությունը՝ Աշոտ Մելքոնյանի
Կազմող և խմբագիր՝ Լուիզա Հովհաննեսի Մկրտչյան

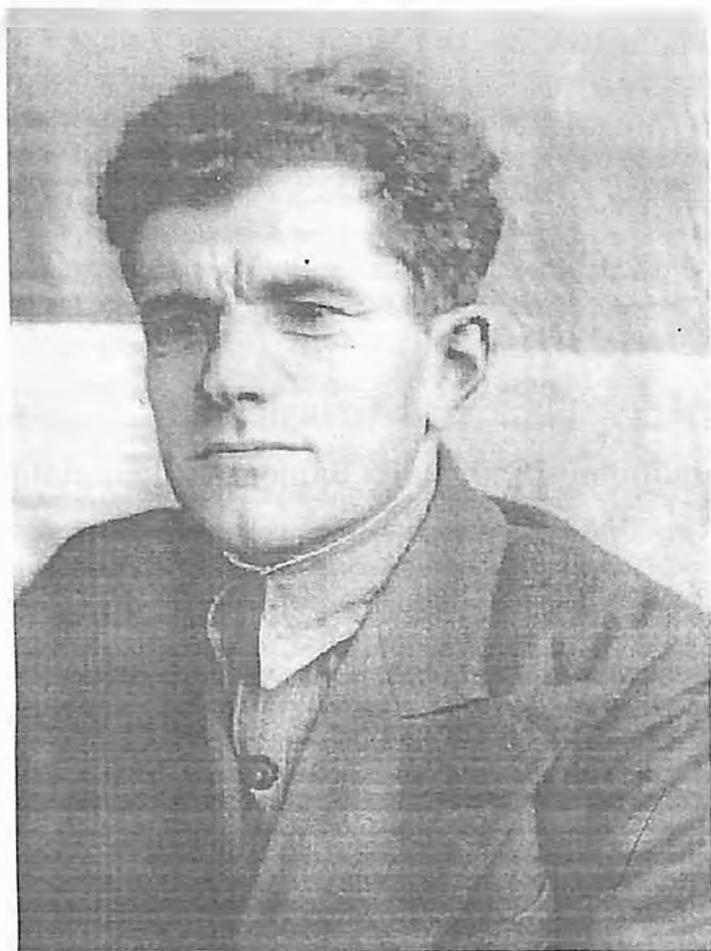
Ջ – 360 «Ջավախքը Հովհաննես Մկրտչյանի հուշերում».- եր: ՀՀ ԳԱԱ
պատմ. ինստ., 2010- 157 էջ:

Ժողովածուում զետեղված են ախալքալաքցի մտավորական, իրավաբան Հովհաննես Բարսամի Մկրտչյանի թողած հուշագրությունները, հոդվածները, նամակները և փաստաթղթերը, որոնք շոշափում են Կրացական ԽՍՀ Ախալքալաքի և Բոզղանովկայի շրջաններում 30-ականների շինծու դատական գործընթացների, գյուղի կոլեկտիվացման, ազգային հարցի «լուծման» լեմինյան քաղաքականության և բազմաթիվ այլ խնդիրներ:

ISBN 978-99941-73-44-0

ՀՏԴ 941(479.25):94/99
ՊՄԴ 63.3(2Հ)+63.3

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Ջովհաննես Մկրտչյան
(1899 – 1984)

Նվիրում եմ հայրիկս՝
Յովհաննես Մկրտչյանի պայծառ հիշատակին

Լուիզա Մկրտչյան

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

խորհրդային իշխանության վերջին տարիներին և հատկապես 1990-ական թվականներից սկսած զգալի աշխատանք կատարվեց Ջավախքի պատմության հետազոտության ուղղությամբ: Ազատվելով քաղաքական կապանքներից՝ զանազան հետազոտողներ հնարավորություն ստացան ներկայացնելու մոռացված հայկական այդ գողտրիկ երկրամասի պատմության մանրամասները: Նման աշխատանքի, հատկապես նախախորհրդային ժամանակաշրջանի համար որպես սկզբնաղբյուր ծառայեցին հայ և օտար մատենագիրների երկերը, արխիվային վավերագրերը, ժամանակի մամուլը, տպագիր և այլ բնույթի նյութերը: Սակայն նույնը Ջավախքի խորհրդային տարիների պատմության սկզբնաղբյուրների մասին ասել հնարավոր չէ, թեև այդ դարաշրջանից մեզ բաժանում է ավելի քիչ ժամանակ: Բանն այն է, որ խորհրդային վարչակարգի պայմաններում գրեթե անհնարին էր դառնում սուր ու վիճահարույց խնդիրների, այդ թվում ԽՍՀՄ-ում ազգային հարցի վերաբերյալ պետական համապատասխան ատյաններից ստանալ անաչառ լրատվություն: Այսօր էլ, երբ պետանվտանգության մարմինների արխիվային շատ ֆոնդեր մնում են չգաղտնազերծված, նմանօրինակ թեմաների հետազոտությունը բաց-պաշտոնական աղբյուրներով չի կարող բավարար համարվել: Բարեբախտաբար, վերջին տասնամյակներում ի հայտ եկան ստալինյան բռնությունների վերաբերյալ ոչ միայն գիտական ուսումնասիրություններ, այլև տվյալ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ բռնադատվածների հուշագրություններ, որոնք նոր լույս սփռեցին ինչպես ողջ խորհրդային երկրի, այնպես էլ Հայաստանի 20-30-ական և հետպատերազմյան 1946-53 թվականների պատմության մութ էջերի վրա:

Այդուհանդերձ, Ջավախքի վերոհիշյալ պատմափուլի բազմաթիվ հիմնահարցերի հետազոտության խնդիրը մնաց բաց. նախ Ախալքալաքի և նրանից 1930 թ. անջատված Բոգդանովկայի (այժմ՝ Նինոծմինդա) վարչական շրջաններին վերաբերող համապատասխան նյութերն այդպես էլ չգաղտնազերծվեցին, իսկ 1990-ական թվական-

ների սկզբին Վրաստանում սկսված քաղաքացիական պատերազմի օրերին, պաշտոնական աղբյուրների հավաստմամբ Թբիլիսիի Ռուսթավելու պողոտայում գտնվող պետանվտանգության մարմինների արխիվի նյութերը, հրկիզվեցին: Թերևս նաև այս հանգամանքներով էլ կարելի է բացատրել Ջավախքի նախապատերազմյան և հետպատերազմյան տարիների բռնաճնշումների վերաբերյալ գիտաճանաչողական գրականության ներկա աղքատիկ վիճակը: Բավական է նշել, որ ցայսօր հրապարակի վրա կարելի է գտնել միայն առանձին ուսումնասիրողների հատուկեմտ գրքույկներ ու հոդվածներ, որոնցում իրենց ծննդավայրերի ակնարկային պատմության ընդհանուր հենքի վրա հեղինակները համեստ անդրադարձ են կատարել այդ հարցին՝ գերազանցապես հիմնվելով տվյալ ժամանակաշրջանի ականատեսների վկայությունների վրա:

Այսօր այդ խնդրի ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական ու ճանաչողական նշանակություն: Հիմնահարցի հետազոտությունը բերում է այն համոզման, որ ազգային հողի վրա քաղաքական բռնաճնշումները խորհրդային Միությունում ավելի սուր բնույթ են ստացել էթնիկապես միատարր այն տարածաշրջաններում, որոնք գտնվել են իրենց ազգային-միութենական հանրապետության սահմաններից դուրս: Այդ իմաստով հայկական մի շարք տարածքներ Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Ջավախքը ևս բացառություն չեն կազմել: Այդպիսի շրջանների հայությունը մշտապես ենթարկվել է ազգային խտրականության ոչ միայն ստալինյան բռնությունների, այլև դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում:

Ջավախքի խորհրդային տարիների պատմության սպիտակ էջերի լուսաբանման համար հույժ կարևոր են ավալքալաքցի մտավորական, իրավաբան Հովհաննես Բարսամի Սկրտչյանի թողած հուշագրությունները¹, հոդվածները, նամակները և փաստաթղթերը, որոնք տարիներ շարունակ պահվել են նրա ընտանիքի անդամների մոտ:

¹ 1937 թ. Հովհաննես Սկրտչյանը, չեկիստների ձեռքը չընկնելու մտավախությամբ իր օրագիրն այրել է: Բայց կարողացել է շատ մանրամասներ հիշողությամբ վերականգնել և կրկին հանձնել թղթին:

Ղրանց մի մասը, որոշակի խմբագրական աշխատանքից հետո, ժողովածուի տեսքով մեզ սիրահոծար տրամադրել է իրավաբանի դուստրը պատմաբան Լուիզա Մկրտչյանը:

Ժողովածուում զետեղված նյութերը բազմաժանր են. ղրանք խորհրդային երկրի պատմության ընդհանուր հետնախորքի վրա շոշափում են բազմապիսի հարցեր՝ Վրացական ԽՍՀ Ախալքալաքի և Բոգղանովկայի շրջաններում 30-ականների շինծու դատական գործընթացներ, գյուղի «սոցիալիստական» վերակառուցում, այն է՝ բռնի կոլեկտիվացում, կոմունիստական կուսակցության հաստատած ամբողջատիրական համակարգի դրսևորումներ, ազգային հարցի «լուծման» լենինյան քաղաքականության սուր քննադատություն և այլն:

Գիտական արժանահավատության տեսակետից կարևորվում են հատկապես կեղծ դատական գործընթացներին վերաբերող նյութերը: Լինելով իրավաբան և 1931-1939 թթ. զբաղեցնելով Ախալքալաքի և Բոգղանովկայի շրջանների ժողդատավորի պաշտոնը, Յովհ. Մկրտչյանն ականատեսի հավաստիությամբ նկարագրում է շրջանում ստեղծված բարոյահոգեբանական ծանր իրավիճակը, տարբեր գյուղերում անմեղ մարդկանց նկատմամբ շինծու դատական գործընթացները, այն է՝ քաղաքական դատավարությունները: Այդ նյութերը հեղինակը ներկայացնում է առանձին հոդվածների տեսքով:

Ոչ առանց ցավի ու վրդովմունքի են ընթերցվում հեղինակի գրառումները Գորելովկա և Խանչալի գյուղերի բնակիչների, Ուժմանայից (փաստաթղթում՝ Ուչմանա) Ամիրխանյանների, Փոքր Գոնդուրայից Վահագն Վարդապետյանի² դատավարության, Յովհ. Մկրտչյանի հարազատ եղբոր՝ «դաշնակցական» Յակոբի ձեռքակալության, ինչպես և Մկրտչյանների ընտանիքի մյուս անդամների նկատմամբ զանազան հալածանքների մասին:

Քաղաքական մեծ համարձակություն դրսևորելով, Մկրտչյանը կարողացել է պետանվտանգության մարմինների հետապնդումների պայմաններում իսկ գաղտնի պահպանել քաղաքական մի քանի դա-

² Վահագն Վարդապետյանը Երևանի նախկին փոխքաղաքապետ Վարդան Վարդապետյանի պապի եղբայրն է:

տավարությունների մեղադրական եզրակացությունները և դրանք այսօր թողնել սերունդների դատին: Այդ տեսանկյունից հատկապես արժեքավոր է Բոգդանովկայում 1939 թ. մայիսի 10-ին խանչալեցի յոթ անձանց (Արուսիկ Սերոբյան, Բագրատ Վաղանյան, Նազար Բոդյան, Անտոն Մահտեսյան³, Գրիգոր Բոդյան, Վարդան Վարդանյան և Սպիրիդոն Վարդանյան) նկատմամբ հնչեցրած մեղադրական եզրակացության ամբողջական տեքստը:

Այս բացառիկ փաստաթղթի ուսումնասիրությունից հստակ երևում է, որ մեղադրանքը յուրաքանչյուր «մեղադրյալի» հասցեին սարքված է միևնույն սցենարով և շինծու ապացույցներով: Բոլոր անձինք մեղադրվում են գրեթե նույն՝ 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության բանակում ծառայելու, Փոքր խանչալիում հոգևորական Սահակ Վարդապետյանի ստեղծած դաշնակցական կազմակերպությանն անդամակցելու, կուլակների դասին պատկանելու, վնասարարական ու ահաբեկչական գործողություններ նախապատրաստելու համար անօրինական զենք ձեռք բերելու և նմանատիպ այլ «մեղքերի» մեջ:

«Մեղադրականի» բովանդակությունից դժվար չէ կռահել, որ այդ գործով դատապարտյալներին ծեծի ենթարկելով ստիպել են խոստովանել իրենց «հանցանքը»: Ջավեշտական է, որ միաժամանակ նույն եզրակացության վերջում նշված է, որ «սույն գործի կապակցությամբ ոչ մի իրեղեն ապացույց չկա»:

Ընթերցողը փաստաթղթի տակ հանդիպում է նաև Վրացական ԽՍՀ Ներքին գործերի նախարարության Բոգդանովկայի շրջանային բաժաննուների պետ ոմն Սաբոյի ստորագրությամբ: Շնորհիվ Մկրտչյանի վկայակոչած բազմաթիվ փաստերի բացահայտվում են ստալինյան ու բերիայական մարդակեր մեքենայի մի օղակը կազմող այս օտարազգի չեկիստի սահմուկեցուցիչ գործունեության որոշակի դրվագներ:

³ Անտոն Մահտեսյանը ՀՀ Ներքին գործերի նախկին փոխնախարար Արարատ Մահտեսյանի պապն է:

Ջարմանալի է, որ իրավաբան Սկրտչյանը, օգտագործելով իր պաշտոնական դիրքը և գործի դնելով իր մասնագիտական ունակությունները, դաժան 30-ականներին կարողացել է իր ուժերի ներածին չափով պաշտպանել նաև անմեղ մարդկանց շահերը, առանձին դեպքերում հասնել նրանց արդարացմանը: Այդ և նմանօրինակ գործելակերպի համար Սկրտչյանը, զգալով մոտալուտ հաշվեհարդարի հավանականությունը, հարկադրված է եղել լքել հայրենի եզերքը և տարիներով մնալ ընդհատակում:

Այդ օրերի մասին նա գրում է. «1937 թ. գարնանը ամբողջ երկրում սկսվեցին ձերբակալությունները: Սև ավտոմեքենաները գիշեր ուցերեկ շրջում էին ամենուրեք և հավաքում «կասկածելի» մարդկանց: Ձերբակալությունների թիվը հարյուրներով կամ հազարներով չէր հաշվվում, այլ միլիոններով: Ահը մարդկանց մեջ այն աստիճանի էր հասել, որ գիշերները շատ շատերը անկողին չէին մտնում, այլ նստում էին շորերով: ...Այս ձերբակալություններից անմասն չմնացին Ախալքալաքի և Բոգզանովկայի հայկական շրջանները: Բանտարկյալների նկատմամբ անմարդավայել վերաբերմունքը ի՞նչ լեզու կամ ի՞նչ գրիչ կարող է պատմել: Բավական է հիշել, որ ձերբակալվածին ստիպում են հանձն առնել ներկայացրած մեղադրանքը, եթե չի ուզում բոբիկ ոտքով ման գալ մեխերով ծածկված տախտակների վրա, ժամերով մերկ կանգնել սառցարանում, մտրակի հարյուր հարված ընդունել...»:

Ժամանակաշրջանի բարոյահոգեբանական ծանր իրավիճակը պատկերացնելու համար ավելորդ չենք համարում մեջբերել Սկրտչյանի գրառումներից մի քաղվածք ևս. «Բոլոր կոմունիստներին ստիպում էին, որ իրենց գյուղերում մերկացնեն մարդկանց: Մերկացնել ասելով պետք է հասկանալ՝ մատնել անմեղ գյուղացիներին և բանվորներին: Նրանք, ովքեր շատ էին մատնում և մատնությունը դարձրել էին իրենց համար արհեստ, զովաբանվում էին կուսակցության և ներքին գործերի ժողկոմատի աշխատողների կողմից: Այն կոմունիստները, որոնք հեռու էին պահում իրենց զրպարտություն և մատնություն անելուց, այդպիսիների հանդեպ հալածանք էր տարվում, և շատ շատերին էլ ձերբակալեցին ու աքսոր ուղարկեցին: Եթե մի գյուղից մի քանի գյուղացիների բանտարկում էին, ապա հարևան

գյուղի կոմունիստներին կանչում և ահ ու սարսափ էին տալիս. «Այդ ինչպե՞ս է ձեր հարևան գյուղից շատ հակահեղափոխականներ են ձերբակալվել, իսկ ձեր գյուղում դուք քարշ եք գալիս դաշնակցականների պոչից: Դուք ի՞նչ կոմունիստներ եք, որ չեք կարող մերկացնել գյուղի հակահեղափոխականներին: Ո՞վ կարող էր առարկել կամ ասել, թե հարևան գյուղից ձերբակալվել են անմեղ ու ազնիվ աշխատավոր գյուղացիներ: Բերանդ բաց անելն ու ձերբակալվելը մեկ կլինեն: Այստեղից սկսվում էր զրպարտությունը անմեղ գյուղացիների վրա: Ծար չկար, հարկավոր էր մատնել ուրիշներին՝ սեփական կյանքը փրկելու համար»:

Հովհ. Մկրտչյանի մոտ պահպանվել է նաև հանիրավի բռնադատված և հետստալինյան շրջանում ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի որոշմամբ արդարացված բազմահազար անմեղ մարդկանց մեկի՝ 1902 թ. ծնված ջավախեցի Ռուբեն Խաչատրյանի անմեղության մասին Ախալքալաքի պետնոտարի տված տեղեկանքը (տես ժողովածուում):

Առանձին խումբ են կազմում Հովհ. Մկրտչյանի ակնարկ-հոդվածները Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջաններում համատարած կոլեկտիվացման հետևանքով գյուղում ստեղծված ծանր դրության, գյուղացու անօգնական ու հոսահատական վիճակի մասին: Ընդ որում, հեղինակը ոչ միայն արձանագրում է տեղի ունեցած դեպքերը, այլև Ջավախքի օրինակով կատարում խորքային վերլուծություններ ամբողջ ԽՍՀՄ-ի տնտեսության վերաբերյալ, մատնանշում երկրի տնտեսական ու քաղաքական հետընթացի պատճառները:

Բռնի կոլեկտիվացման հետևանքով ջավախքյան գյուղի ծանր վիճակի մասին դեպքերի ականատես Մկրտչյանի հուշերում կարդում ենք. «Անչափ դժվար էր գյուղացիների համար այդքան ծանր գրկանքներով 1-2 կով կամ մի 10-15 ոչխար ունենալուց հետո հանձնել համայնական տնտեսությանը և իր գոմը դարձյալ դատարկ տեսնել: Կով էր, որ մորթվում էր: Գոմերը դատարկվեցին ոչխարներից: Գյուղը օր օրի աղքատանում էր: Այս իրարանցումի, ժխորի մեջ պետությունը ծանր հարկերով ծանրաբեռնել էր գյուղացիներին: Ամեն մի տնտեսության վրա հացահատիկի այնքան ծանր հարկ էր դրվում, որ առան-

ծին տնտեսություններ, եթե իրենց բերքը 100%-ով հանձնեին պետությանը, ընտանիքների համար ոչ մի փութ հացահատիկ չվերցնեին, դարձյալ պետական պարտքը չէր կարող ծածկվել»:

Երրորդ խումբ նյութերը վերաբերում են խորհրդային Միությունում ստեղծված քաղաքական համակարգի վերլուծությանը: Հովհ. Մկրտչյանը համոզված գրում է, որ ստալինյան բռնություններից հետո անհատի պաշտամունքի քննադատությունն արմատապես չփոխեց խորհրդային միակուսակցական, ամբողջատիրական համակարգը: Խրուշչովյան «ծնհալքի» և Ղրբանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում կոմունիստական ամենատիրության, համատարած կաշառակերության, կեղծ սոցիալիզմի պայմաններում ԽՍՀՄ քաղաքական ու տնտեսական զարգացումը նկատելիորեն դանդաղեց: «Երկրի ներսում իշխանության գլուխ մնացին ստալինյան հրոսակները, - ցավով գրում է Մկրտչյանը,- որոնց պաշտոններ տալու ժամանակ Ստալինը հայտարարեց՝ «Համարձակ առաջ քաշել երիտասարդությանը»: Այսօր, որ կաշառակերությունը, շորթումը և գողությունն իժի մնան փաթաթվել են դժբախտ ժողովրդի վիզը, մեղավորները «համարձակ կերպով առաջ քաշած» ստալինյան բազեներն են:

Կաշառակերությունը և շորթումը, անազնիվ ճանապարհով կոմունիստ իշխանավորների հարստանալը, նրանց շատերի միլիոնատեր դառնալը ամեն հավատ դեպի կոմունիստական կուսակցությունը կործանեց: Բանն այն է, որ երկրում գոյություն ունի միայն մի կուսակցություն, նրանից ազատվել անհնար է: Ապրելու համար հարկավոր է լարված աշխատել և օրը մթնեցնել լռելով, իսկ լավ ապրելու համար հարկավոր է գովել և ծափահարել կոմունիստ կաշառակերներին: Հինը, ազնիվն այլևս չկա»:

Մկրտչյանը համոզված գրում էր. «Ժամանակն ապացուցեց, որ եթե մի մեծ պետության գործերը կառավարում է միայն մի կուսակցություն, երկրորդ կուսակցություն գոյություն չունի, չկա նույնիսկ ընդդիմություն, այդ երկրի ժողովուրդների կյանքը պետք է կործանված համարել: Երկրում գործող սահմանադրությունը կոչվում էր «Ստալինյան սահմանադրություն»: Երբ երկրի հիմնական օրենքը մի

ճանաչված արյունոտ չարագործի անունն է կրում, այդ անունն ինքնին խոսում է օրենքի բացակայության մասին»:

Իր հողվածներից մեկուն Յովի. Մկրտչյանը տալիս է բռնի կոլեկտիվացման շրջանում ի հայտ եկած «Ավազակային (բանդիտական) շարժման» ճիշտ գնահատականը. «Երեսնական թվականներին հաճախ էին հայտարարում, որ գավառի մի վայրում զինված «ավազակներ» են երևացել: Ովքե՞ր էին այդ «ավազակ» կոչեցյալները: «Կոլխոզ» շարժումից փախած, իրենց ընտանիքները թողած, սար ու ձոր ընկած հողի մշակներ: ...Ոչ մի տեղ ոչ մի ավազակայիսունք չի հայտնաբերվել: Ի՞նչ իմանաս, թե իշխանությունից փախած այդ դժբախտ մարդիկ ո՞ր երկրամասում են մշակություն անում: Ինչքան հազարներ կորան՝ զոհ դառնալով սովետական կարգերի անմարդկային ռեժիմին, ստալինյան բռնությանը»:

Ընթեցողի ուշադրությունից չի վրիպում այն հանգամանքը, որ հուշագրության հեղինակը քաջածանոթ է Ջավախքի պատմությանը՝ հատկապես 1918 և 1921 թթ. թուրքական ներխուժումների ու բռնազավթումների հետևանքով գավառի բնակչությանը պատուհասած աղետների մանրամասներին, երբ տարածաշրջանը ենթարկվեց եղեռնագործության՝ կորցնելով իր բնակչության շուրջ կեսը՝ 80 հազարից 35-40 հազարը:

Ազգասեր մտավորականը ոչ մի կերպ չի հաշտվում այն մտքի հետ, որ այդ արհավիրքներից հետո՝ խորհրդային կարգերի հաստատման հետ իր հույսը կապած գավառի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմող հայությունը, 1921 թ. իր կամքից անկախ, հայտնվում է Վրացական ԽՍՀ կազմում: Ավելին, դրանով ոչ միայն արդարացի լուծում չի գտնում ազգային հարցը, այլև խորհրդային Վրաստանում ջավախահայությունը հայտնվում է ազգային բիրտ ճնշումների ճիգաններում: Ամեն կերպ ոտնահարվում են հայ ժողովրդի իրավունքները. պետական մակարդակով ոտնձգություններ են կատարվում տեղի կաթոլիկ հայերի ազգային ինքնության նկատմամբ՝ փորձելով նրանց վրացացնել, ազատել աշխատատեղերից, հայկական դպրոցներում կամ արգելել կամ խիստ սահմանափակել ազգա-

յին նկարագիր դաստիարակող առարկաների հայոց պատմության, հայոց լեզվի ու գրականության դասավանդումը:

Ուղղակի զարմանք է հարուցում Յովհ. Մկրտչյանի քաղաքական համարձակ ու անհաշտ կեցվածքը բազմաթիվ հարցերում. կոնկուսի անդամ թոշակառուն, հավատալով արդարության հաղթանակին, տասնամյակներ շարունակ նամակներ⁴ է հասցեագրել կենտրոնական ու հանրապետական կուսակազմական ու պետական մարմիններին, երկրի ղեկավարներ Ն. Խրուշչովին ու Լ. Բրեժնևին, ԽՍՀՄ արտգործնախարար Ա. Գրոմիկոյին և այլոց՝ պահանջելով դադարեցնել վրացական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացվող ազգային խտրականությունը, վերանայել Ախալքալաքի ու Բոզդանովկայի վարչական շրջանների պատկանելության հարցը դրա համար անհրաժեշտ համարելով նաև վերանայել խորհրդային սահմանադրության այն հոդվածը, որն արգելում է մի միութենական հանրապետության սահմանների փոփոխությունը՝ առանց նրա օրենսդիր մարմնի համաձայնության: Այդ հոդվածի առկայությունն աշխատանքի ու կյանքի փորձով իմաստնացած իրավաբանը համարում էր Չայաստանից հանիրավի անջատած հայկական տարածքների՝ Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Ջավախքի հայության ինքնորոշման իրավունքի դրսևորման ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտը:

Յովհ. Մկրտչյանի քաղաքական այլախոհությունն իր բոլոր դրական կողմերով դրսևորվել է նաև հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող հայկական հարցի արժարծման ժամանակ, որի լուծմանը՝ պատմական արդարության վերականգնմանը, տենչանքով սպասել է հայրենասեր ջավախեցի մտավորականը:

Աշոտ Մելքոնյան, պրոֆեսոր

⁴ Յովհ. Մկրտչյանի անձնական արխիվում պահպանվել են խորհրդային վերադաս մարմիններին ուղարկած նրա նամակների զգալի մասի անդորրագրերը, որոնցից առանձին պատճեններ գետեղված են սույն ժողովածուում:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՐՍԱՍԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Կենսագրական ակնարկ

Ծնվել է 1899 թ. Ախալքալաքի շրջանի Սուլդա գյուղում:

Պապը՝ Մկրտիչը, և իր երկու եղբայրները՝ Հովհաննեսն ու Հակոբը, 1860-ական թթ. Կարինի նահանգից փախել-անցել էին ռուսական սահմանը և հաստատվել Սուլդա գյուղում: Գյուղում նրանց տոհմը անվանում էին «Էրզրմցունց»: Հայրը՝ Բարսամը, բյուրեղյա ազնվությամբ մի մարդ, արհեստավոր էր: Նրա ահռելի ուժի մասին հրաշքներ էին պատմում: Մայրը՝ Մարթան, էությամբ ազնվական, սիրող մոր ու տատի լավագույն կերպար էր:

Եղբայներից Հակոբն ավարտել էր Մոսկվայի Ֆրունզեի անվան զինվորական ակադեմիան, Բաքվի կուսակցական դպրոցը: Շրջանում, ապա նաև Վրաստանի տարբեր քաղաքներում վարել էր բազմաթիվ պաշտոններ: Եղել է Թբիլիսի քաղաքի շրջաններից մեկի ներքին գործերի բաժանմունքի պետ: Նույն պաշտոնն է վարել Խաշուրում և Բորժոմում: Փոխգնդապետ էր: Ձուռ գնաց 1937 թ. բռնությունների: Կրտսեր եղբայր Վահագնը շրջանում ճանաչված մտավորական էր: 1933 թ. ավարտել էր ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետը: Երկար տարիներ Ախալքալաքի մանկավարժական ուսումնարանում, շրջանի, ապա նաև Խորհրդային Հայաստանի դպրոցներում աշխատել է որպես դպրոցի տնօրեն: Քույրերը՝ Փրաքսյան և Արաքսյան, թեկուզ չէին ծնվել Կարինում, բայց իրենց մեջ ամբարել էին արևմտահայ կնոջ նվիրումն ընտանիքին ու երեխաներին: Ընտանիքը շատ ծանր ու դժվար ջրեր հաղթահարեց: 1918 թ. մայիսին օսմանյան զորքերի և 1921 թ. փետրվարին Մուստաֆա Քեմալի հրոսակախմբերի մուտքն Ախալքալաքի գավառ ստիպեց բնակչությանը գաղթել դեպի Բակուրիան: Կենդանի մնացածների հետ «Էրզրմցունց» ընտանիքը վերադարձավ թալանված ու ավերված գյուղ ու նորից, հայի ճակատագրին հատուկ, սկսեց վերաշինել իր բույնը:

1913-1920 թթ. Հովհաննես Մկրտչյանն աշխատել է բատրակ, սևագործ բանվոր: Աշխատանքին զուգընթաց ավարտել է գյուղի դպրոցի քառամյա դասընթացը, 1924-1925 թթ. սովորել կուսակցական

դպրոցում, 1925-1927 թթ. աշխատել որպես գրադարանի վարիչ: 1927-1928 թթ. նա Կարգախ գյուղի գործադիր կոմիտեի նախագահն էր:

1928 թ. հայրը՝ Բարսամը, Սուլդայից երկու կիլոմետր հեռավորության վրա տուն է շինում: Գյուղացիներից շատերը հետևում են նրա օրինակին, և գյուղը կոչում են Բոզալ (երկնագույն):

1928 թ. Բարսամի երեք որդիները՝ Յովհաննեսը, Յակոբը և Վահագնը, տեղափոխվում են Ախալքալաք: Յովհաննեսը և Վահագնը փոխում են իրենց ազգանունը՝ պատճառաբանելով, որ «էլբակ» բառը քուրքական ծագում ունի, և Մկրտիչ պապի անունով գրվում են Մկրտչյան: Իսկ Յակոբը չի փոխում իր պապենական ազգանունը՝ մնալով Էլբակյան:

1928-1931 թթ. Յովհ. Մկրտչյանն Ախալքալաքի շրջանային ապահովագրական գանձարկղի նախագահն էր:

1931-39 թթ. նա աշխատել է Ախալքալաքի և Բոզդանովկայի շրջանների ժող. դատավոր, 1940-43 թթ. որպես իրավաբանական խորհրդատվության վարիչ, 1945-46 թթ.՝ Ախալքալաքի կապի բաժանմունքի նախագահի տեղակալ: Մինչև 1950 թ. թաքմվել է հետապնդումներից:

1957 թ. Ախալքալաքի դատարանում վեց ամիս ավագ քարտուղար աշխատելուց հետո Վրաստանի արդարադատության նախարարության հրամանով ազատվում է աշխատանքից, որից հետո, տարիներ շարունակ չի աշխատել:

Յետագա տարիներին շարունակել է պայքարել Ջավախքում տիրող անօրինականությունների, հայկական դպրոցների փակման, հայ մշակույթի և հայկական եկեղեցիները, հայ կաթոլիկներին վրացականացնելու, ՀՀ և Ջավախքի միջև ստեղծված ստուգման կետի դեմ: Համարձակորեն դուրս է եկել Վրաստանի ղեկավար Մախարաձեի պլանների դեմ, որով նախատեսվում էր Ջավախքը հայաթափ անել և անասնապահության շեշտակի զարգացման պլանի քողի տակ տարածքը դարձնել թուշերի բիմաներ (ամառանոցներ):

Մկրտչյանը տիրող իրավիճակը և փաստերը բազմիցս ներկայացրել է ԽՄԿԿ ԿԿ-ին՝ հիմնավորելով շրջանը Հայաստանին միացնելու անհրաժեշտությունը:

Կյանքի վերջին երկու տարիներին ապրել է Երևանում:

Մահացել է 1984 թ.:

ՀԱՅՐՍ

Դժվար է գրել հայրիկիս մասին: Նա նախևառաջ իր ժողովրդի, իր ծննդավայրի նվիրյալն էր: Նրա միակ պաշտամունքը հայրենիքն էր:

Հայրս ապրել է 85 տարի: Նրա ապրած բոլոր տարիները հոգեկան խռովքի, պայքարի ծանր տարիներ էին:

1920-ական թթ. երիտասարդական ավյունով և հավատարմությամբ ծառայում է կոմունիստական կուսակցությանը:

1930-ական թթ. սկզբներից արդեն, հասկանալով կոմկուսի քաղաքական գծի վտանգավորությունը, պայքար է սկսում դրա դեմ, որը շարունակվում է մինչև իր կյանքի վերջը: Հատկապես բեղմնավոր էր նրա գործունեությունը 30-ական թթ., երբ ինքը ժող. դատավոր էր Ախալքալաքի, ապա Բոզդանովկայի (այժմ՝ Նինոծմինդա) շրջաններում: Այդ դժնդակ ու վտանգավոր տարիներին, հարվածն իր վրա վերցնելով, նա հնարավորն ու անհնարինն անում էր անմեղ մարդկանց օգնելու, ազատելու վերադասից սահմանված պատիժներից և, իրավամբ, ժողովրդի կողմից ստացավ «սուղյա Հովհաննես» անունը ու այն կրեց մինչև իր մահը:

1937 թ. զոհերից էր նրա եղբայրը՝ Հակոբը: Հետագայում հայրս զարմանքով ասում էր, թե միայն հրաշքով է ինքը կարողացել խույս տալ մահապատժից:

Նրան ճանաչողները գիտեն, որ նրա խոսակցության նյութը հայն ու հայրենիքն էր: Նույնն էր նաև ընտանիքում: Նրան չընկճեց անգամ 30-ականների վերջին երեխաների և կնոջ հիվանդությունները, հետագայում փախուստը և թաքնվելը հետապնդումներից: Նա մնաց հավատարիմ էր սկզբունքին ու հավատամքին:

Փախուստի տարիներին գաղտնի կապ էր պահպանում հարազատների հետ: Առանց հուզմունքի չես կարող կարդալ թաքստատեղից ուղարկած նամակները.

«..... . Մայիսի մեկին վրացիները կերուխումով նշում էին մայիսմեկյան տոնը, իսկ իմ ընտանիքը սոված էր: Սոված էր նաև հաջորդ օրերին: Մայիսի չորսի վաղ առավոտյան տնից դուրս եկա, գնացի ան-

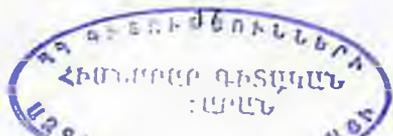
տառ և վերադարձա երեկոյան: Երեխաները լուռ էին, ոչ մեկը չէր բողբոլում ստեղծված իրավիճակից: Այնքան տխուր հայացքով էին նայում ինձ և իրենց հայացքներով այնքան խորն էին խոցում սիրտս, որ ես ալեկոծվում էի: Հուզմունքս խեղդում էր ինձ: Սիրտս տակնուվրա էր լինում երբ նայում էի Սուսանիս, Հռիփսիմեիս ու Հայկիս տխուր հայացքներին: Այս դրությունն իմ ընտանիքում նորություն չէր, նրանք շատ անգամ են սոված մնացել: Հույսն իմ մեջ ամուր է ու հաստատ: Դրա համար էլ ես արհամարհում եմ ամեն մի չարչարանք, ամեն մի նեղություն»:

Լամակներից մեկուն մայրը միամտաբար խնդրել էր, որ որդին դիմի Ստալինին, ներեղություն խնդրի, որ նա ներում շնորհի: Հայրս պատասխանել էր. «Քո խորհուրդը, մայր, ես չեմ կարող կատարել: Ներում խնդրելու համար նախ պետք է պատճառ ունենալ: Ո՞ր հանցանքիս համար ներում խնդրեմ: Չէ որ ես հանցագործ չեմ: Կոմունիստական կուսակցության և իշխանության հետ ես պայքարի մեջ մտա նրա համար, որ դեմ էի ստալինյան օրենքներին և որպես դատավոր չէի կիրառում կյանքում: Մայր իմ, խորհուրդ ես տալիս դիմել մեծ ավագակախմբի առաջնորդին, որ մարդկային արյունով չհագեցող այդ բորենին ինձ բռնի ու հոշոտի: Քո վիճակը, մայր իմ ես հասկանում եմ: Քո որդիքը կորած են. մեկը տասներեք տարի աքսորում է, որից ոչ մի լուր չունես, իսկ մյուսը՝ իշխանությունից փախած, թաքնված է օտար վայրերում: Ինչքան քեզ նման մայրեր կան, որոնք զոհ են տվել իրենց զավակներին ստալինյան բարբարոսությանը: Դու մենակ չես, սիրելի մայրիկ, քեզ նման միլիոններ կան: Հավատացած եղիր, մայր իմ, որ դու և քեզ նման բյուրավոր մայրեր, կարծանանաք Ձեր կորած որդոց տեսությանը»:

Հայրս շատ էր կարդում: Ավարտել էր իրավաբանության դասընթացը, բայց իրավագիտության, պատմության, քաղաքագիտության նրա իմացությունը պայմանավորված էր ինքնակրթությամբ:

1950-ականներին սովորում էի ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետում: Արձակուրդներին գնում էի Ախալքալաք: Մեկ-երկու նախադասությամբ հարցուփորձ անելուց հետո անցնում էր իր հիմնական թեմային: Պատմում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմին գրած իր անակների ու բո-

192768

ղոքների մասին, որոնք վերաբերում էին շրջանի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, շրջանը Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ իր հիմնավորումներին, կաթոլիկ հայերին վերաբերող խնդիրներին...

Դառնացած էր լինում: Դիմումներից մեկին Մոսկվայից պատասխանել էին, թե շրջանը Հայաստանին միացնել չեն կարող, որովհետև իրենց վրացի ընկերները կնեղանան: Հայրս վիրավորված պատասխանել էր. «Մեր նեղացած լինելը ձեզ չի հուզում, բայց նախօրոք անհանգստանում եք, թե նրանք կարող է նեղանալ»: Ցանկացած պատմական հարցի շուրջ նրա հետ կարող էի խոսել, բանավիճել: Այն տարիներին ասպարեզում եղած գրականությունը հատկապես 20-րդ դարի իրադարձությունների մասին ստույգ տեղեկություն չէր տալիս: Այդ բացը ես լրացնում էի հայրիկիս հետ ունեցած գրույցներով: Հիմա շատ եմ ափսոսում, որ անհրաժեշտ չափի գրույցներ չենք վարել, և չեն ժառանգել այն հարստությունը, ինչ որ հայրս կարող էր փոխանցել ինձ:

Հայրս շատ անվախ էր: Բազմիցս իր դեմ կազմակերպված մահափորձերից հետո անգամ չզաղարեց պայքարել: Նա սիրում էր ասել. «Եթե նվիրվում ես հայրենիքիդ, սրտումդ վախ՝ քո անձի և հարազատներիդ ճակատագրի համար, չպետք է ունենաս: Հայրենասիրությունը լիակատար ու անձնագոհ նվիրում է պահանջում»:

Որպես բողոքի նշան՝ հայրս (1925 թվականից կուսակցական) իր կուսակցական տոմսը 1963 թ. ուղարկեց Մոսկվա՝ պատճառաբանելով, որ ինքը չի կարող անդամ լինել մի կուսակցության, որը համարվում է քաղաքական բանդա՝ «Политическая банда»»: Նախադեպը չունեցող այդ իրադարձությունն անհանգստացրել էր ԽՄԿԿ Կենտկոմին՝ հատկապես հետևորդներ ունենալու առումով: Այնտեղից կուսակցական տոմսը ուղարկել էին Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմ և պահանջել ամեն զնով վերադարձնել տիրոջը: Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի ներկայացուցիչն Ախալքալաքում երկար գրուցել էր հայրիկիս հետ: Հայրս, բնականաբար, օգտվելով առիթից, դարձյալ ներկայացրել էր շրջանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական խնդիրները: Հետագա բարդություններից խուսափելու համար տոմսը հետ էր վերցրել:

Կյանքի վերջին տարիներին վատառողջ էր, ուստի տեղափոխվեց Երևան՝ տղայի մոտ: Իրեն մեղավոր էր համարում և վիշտը սրտում՝ ասում էր. «Իրավունք չունեի մեռնակ գալու, առանց իմ ծննդավայրի: Կյանքս նվիրեցի նրա ազատագրմանը, բայց բիրտ ուժին չկարողացա հաղթել»: Ափսոս, որ նա ականատեսն ու մասնակիցը չդարձավ արցախյան ազատագրական պայքարին:

Մահից առաջ թղթին հանձնեց իր մարգարեացած պատգամը. «Կա երկու սրբություն և երկու պաշտամունք. առաջինը այս լեռնաշխարհն է՝ իր գեղեցիկ Յայաստան անունով, իսկ երկրորդը իմ լեզվով խոսող ժողովուրդն է: Ծնողների սերը մի անջատեք հայրենիքի սիրուց»:

Վերջին նախադասությունը փորագրված է նրա տապանաքարին:

Լուիզա Յովհաննեսի Մկրտչյան

ՀԱՅՐԻԿԻՍ ՊԱՏՄԱԾ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

Կարսի պաշտպանության մասին

1918 թ. Ախալքալաքում կամավորներ են հավաքագրում Կարսի պաշտպանությանը մասնակցելու համար: Կամավորներից մեկը եղել է հայրս: Նա սրտի ցավով էր պատմում Կարսի անկման մասին: Թուրք զինվորը սոված ու անզոր էր և ի վիճակի չէր Կարսը գրավել: Մինչդեռ, Կարսը պատրաստ էր պաշտպանվել և հաղթել: Ձինված էր ժամանակի ռազմական տեխնիկայով: Ուներ կրակելու պատրաստ 500 թնդանոթ, դեղորայք, հագուստ, սննդամթերք և, որ ամենակարևորն է՝ արթուն էր հայ զինվորի ոգին: Նա պատրաստակամ էր պայքարել Կարսը պաշտպանելու համար: Անդրկովկասյան կառավարության կողմից Կարսը հանձնելու և նահանջելու հրամանը ստանալուց հետո, զնդապետ Մազմանյանը շարում է զորքը, բարձրանում բարձունքին և սրտառուչ ծառ է արտասանում: Հուզված էին և՛ հռետորը, և՛ զորքը: Վերջում հայտարարում է, որ Կարսի հանձնումը հայրենիքի կործանումն է և ինքը չի կարող տեսնել այն: Հանում է մաուզերը և բոլորի աչքի առաջ ինքնասպան լինում: Հայրս կսկիծով էր պատմում այդ դեպքերի և այդ արի մարդու մասին: Վերջում ավելացրեց. «Նա դաշնակցական էր»:

Պապիս տված դասը

Բարսամ պապս գալիս է տուն և զայրացած հարցնում Հակոբ հորեղբորս.

- Գյուղացիներից մեկին ձերբակալել են, գիտե՞ս, թե ովքեր են դրանք և որտե՞ղ են պահում:

- Մենք՝ կոմսոմոլներս,-պատասխանում է որդին,-փակել ենք մարագում:

- Ուրեմն՝ դուք կոմսոմոլ եք դարձել, որ ես գյուղում ազատ ման գալու իրավունքից զրկվե՞մ, գլխիկո՞ր ման գամ,-զայրանում է պապս և ապտակում որդուն:

Նա ահռելի ուժի տեր էր, և հարվածից որդին կտրված ծառի նման տապալվում է գետնին:

Նրան դժվարությամբ ուշքի են բերում: Հայրը կարգադրում է.

- Կգնաս, այդ մարդուն ազատ կարծակես, մարագի բանալին էլ կբերես, ինձ կտաս:

Հայրս պապիս այդ ապտակն ուսանելի դաս էր համարում երեք եղբայրների համար:

Մյասնիկյան գյուղի ծնունդը

Ներկայիս Կոմունա (Մյասնիկյան) գյուղի ստեղծման պատմությունը հետևյալն է: Տարածքը գետի ափին էր, ուներ լավ տեղանք: Վրացական կառավարությունը որոշում է այդ տարածքում գյուղ հիմնել քուշերի ոչխարների համար: Այդ քայլը հակասում էր շրջակա հայկական գյուղերի շահերին: Վրացական գյուղը սեպի նման խրվելու էր հայկական գյուղերի միջև, ինչը կարող էր վատ հետևանքներ ունենալ:

Վրացական կառավարության այդ նախաձեռնությունը չեզոքացնելու համար հայրս ժողովրդի անունից դիմում է Մյասնիկյանին, որպեսզի վերջինս միջամտի՝ այդտեղ Կոմունա անունով հայկական գյուղ կառուցելու համար: Միջնորդությունը չի մերժվում, և այդ տաածքի վրա ստեղծվում է Կոմունա (Մյասնիկյան) հայկական գյուղը:

Օղի թորող գյուղացին

Ղատավոր աշխատելու ժամանակ հայրիկիս զեկուցում են, որ մի միլիցիոներ հանցագործ է բռնել: Նա կարգադրում է ներս բերել: Մտնում են միլիցիոները և մի հայ գյուղացի՝ օղի թորելու սարքը ձեռքին: Միլիցիոները զեկուցում է, որ գյուղացուն բռնել է օղի թորելու պահին (օղի թորելն արգելված էր) և իրեղեն ապացույցի հետ բերման է ենթարկել:

Հայրս հարցնում է միլիցիոներին, թե արդյոք հայկական կաթոլիկ գյուղերում օղի թորողներ չկա՞ն: Միլիցիոները պատասխանում է, որ իրենց կարգադրված է չմիջամտել հայ կաթոլիկների գործերին (դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Վրաստանի կառավարությունն ամեն ջանք գործադրում էր հայ կաթոլիկներին վրացականացնելու համար, խոստանում բարեկեցիկ պայմաններ, միայն թե փոխեն ազգությունը և դառնան վրացիներ: Բարեբախտաբար, հայ կաթոլիկները հիմնականում ազգադավ չեղան): Այդժամ հայրս հարցնում է.

- Քեզ համար տարբերություն կա՞ հայ լուսավորչականների և հայ կաթոլիկների միջև:

Պատասխանը բացասական է լինում:

- Դե որ չկա, այս նարդուն հենց հիմա իր սարքի հետ միասին կտանեն իրենց գյուղ, հետ կգաս, կզեկուցես և այլևս նման դատարկ գործ չես բերի ինձ մոտ,- ասում է հայրս:

Պետանվտանգությունն ու հայրս

Պատերազմից հետո պետական անվտանգության աշխատող իր ծանոթներից մեկը հայրիկիս զգուշացնում է, որ գիշերը նրան ձերբակալելու են: Մայրիկիս երկու դուստրերի հետ անմիջապես ուղարկում է Վրաստան, Գուրջաանի շրջանի Չունլակի գյուղ՝ իր ծննդավայրը, իսկ ինքն անհետաձգելի գործերի պատճառով մնում է տանը (առաջին հերթին պետք է մաքրեր իր գրադարանը):

Կեսգիշերին դուռը թակում են և ներկայանալով որպես պետանվտանգության աշխատակիցներ, պահանջում են դուռը բացել:

-Անվտանգության աշխատակիցները գիշերով գործ չունեն իմ տանը, եկեք առավոտյան,- ասում է հայրս:

Դրսից սկսում են ջարդել դուռը: Հայրս ներսից կրակում է կարաբինից: Սկսվում է փոխհրածություն: Աղմուկից խուսափելու համար նրանք հեռանում են: Դեռ լույսը չբացված՝ հայրս հեռանում է Ախալքալաքից և երեք տարի թաքնվում է Կախեթի անտառներում: Հիվանդանում, ընկնում է անկողին: Այդտեղ էլ մատնությամբ ձերբակալվում

է: Մի քանի ամիս Թբիլիսիի բանտում պահելուց հետո, նրան բերում են Ախալքալաք:

Ջավախքում բողոքի ալիք է բարձրանում: Ստալինի կենդանության օրոք դա չլսված բան էր: Ժամագործ Սարգսի նախածեռնությամբ ժողովուրդը շրջապատում է դատարանի շենքը, ցույց կազմակերպում և պահանջում է Մկրտչյան Յովհաննեսին չդատապարտել ազատագրվման: Ժողովրդի ճնշման տակ նրան ազատ են արձակում: Դրան հաջորդում են տանջալից գիշերները: Մենք վարձով էինք ապրում և փողոցի կողմից լնւսանուտներ չունեինք: Գիշերով հարձակվում էին տան վրա, ջարդում ապակիները և հեռանում: Հիշում եմ, թե ինչպես երեխաներով կուչ էինք գալիս և ահ ու սարսափով սպասում գիշերվա դեպքերին: Հայրս իրեն հատուկ հանդարտությամբ հանգրստացնում էր մեզ:

Այսպես, տարիներ շարունակ, մի կողմից վայելում էր ժողովրդի սերն ու հարգանքը, մյուս կողմից վրացական կառավարությունը ոչ միայն աշխատանք չէր տալիս, այլև շարունակ հետապնդում էր և պահանջում, որ նա դադարեցնի իշխանությունների դեմ բողոք ներկայացնել:

Բայց նա մինչև իր մահը կարողացավ հավատարիմ մնալ իրեն, իր դավանած սկզբունքերին:

Հայկ Յովհաննեսի Մկրտչյան

ՀՈՒՇԵՐ 1930-ԱԿԱՆՆԵՐԻՑ

Հացամթերումը և գյուղացու սոցիալական վիճակը

1931 թ. ես աշխատում էի Ախալքալաքում որպես գավառական ապահովագրական գանձարկղի նախագահ: 1930 թ. գյուղացիներին, առանց բացառության, հակառակ իրենց կամքի, ուժով համայնական տնտեսությունները լցնելուց հետո շարունակվում էր այդ տնտեսությունների իբր ամրացումը, որի համար դարձյալ ուժի դիրքերից ելնելով՝ համայնացնում էին կովերը և ոչխարները: 1921 թ. քեմալական հրոսակախմբերի արշավանքը մեր գավառն այնտեղ էր հասցրել, որ 500 տնից բաղկացած Սուլդայի նման մեծ գյուղում մնացել էր միայն մեկ կով, մեկ աքաղաղ: Բազմաչարչար հայ աշխատավոր գյուղացին քեմալական ավազակներից կողոպտվելուց հետո ծանր աշխատանքների, իրենց ընտանիքներն ամեն տեսակի զրկանքների մեջ պահելու «շնորհիվ» անասնապահական գյուղում իրենց տնտեսությունների համար մի քանի ոչխար և 1-2 կով ունեին: Անչափ դժվար էր գյուղացիների համար այդքան ծանր զրկանքներով 1-2 կով կամ մի 10-15 ոչխար ունենալուց հետո հանձնել համայնական տնտեսությանը և իր գոմը դարձյալ դատարկ տեսնել: Կով էր, որ մորթվում էր: Գոմերը դատարկվեցին ոչխարներից:

Գյուղը օր օրի աղքատանում էր: Այս իրարանցումի, ժխորի մեջ պետությունը ծանր հարկերով ծանրաբեռնել էր գյուղացիներին: Ամեն մի տնտեսության վրա հացահատիկի այնքան ծանր հարկ էր դրվում, որ առանձին տնտեսություններ, եթե իրենց բերքը 100%-ով հանձնեին պետությանը, իրենց ընտանիքների համար ոչ մի փութ հացահատիկ չվերցնեին, դարձյալ պետական պարտքը չէր կարող ծածկվել: Որպեսզի պետական առաջադրանքները կատարվեին, շրջանի կենտրոնից մի քանի կոմունիստների ուղարկեցին որպես գյուղական խորհուրդների նախագահներ: Ինձ բաժին ընկավ մեր գյուղը՝ Սուլդան:

Հացամթերման պլանը կատարված էր 31%-ով, ինձ ուղարկելով գյուղխորհուրդ՝ կուսակցությունը հույս ուներ, որ 31%-ը ես կհասցնեմ 100%-ի: Ուսումնասիրելով գյուղի դրությունը՝ ես եկա այն եզրակա-

ցության, որ հացահատիկի պետական առաջադրանքների 31%-ը կատարվել է վարչական կարգով: Պարզեցի, որ հացահատիկ հանձնող գյուղացիները ծանուցվա համար հացի պաշար չունեն:

Ինձ համար անելանելի վիճակ էր ստեղծվել: Հացամթերունը կանգ առավ: Կուս. կազմակերպության քարտուղար, թբիլիսցի Միշան, Կոմունայի նախագահ Հարությունյան Բարսամը, կոմունիստ Ավետիսյան Հայաստանը և ուրիշներ առանց իմ մասնակցության ցուցակներ են կազմում, որով հարկադրում են գյուղացիներին հացահատիկի չափազանցրած հարկով, որը կատարելու դեպքում պլանը կկատարվի 100%-ով և ավելի:

Ցուցակները ներկայացրին ինձ՝ հաստատելու համար: Առաջին գյուղացու ազգանունը, որ կարդացի, այլալվեցի: Գրված էր. «Վարդիկյան Արշակ՝ 100 փուֆ գարի»: Վարդիկյան Արշակը Մյասնիկյանի անվան կոմունայի անդամ էր եղել: Իր ունեցած ոչխարները, կովերը, եզները և մանր անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները հանձնել էր Կոմունային, իսկ հետագայում իրեն դուր չէր եկել Բարսամի ղեկավարած Կոմունան և, ընդհանրապես, համայնական կյանքը. հրամանով նստել վեր կենալը, բրիգադիրի հսկողության տակ աշխատելը, կանանց աշխատեցնելը, որտեղ իրենք ցանկանան: Իր ամբողջ ունեցածը, որը հանձնել էր Կոմունային, թողնում է և ընտանիքով հեռանում Կոմունայից: Արշակը ո՛չ անասուն ունի, ո՛չ ցանած արտ, ո՛չ էլ գարի: Ես հարցնում եմ Բարսամին և քարտուղար Միշային.

- Որտեղի՞ց է տալու Արշակը 100 փուֆ գարին:

- Ինչ տեղից և ինչ միջոցով ուզում է, թող ճարի, դա մեր գործը չէ, մեր գործը 100 փուֆ գարին նրանից ընդունելն է:

Իրենց կազմած ցուցակները վերադարձնում են իրենց՝ առանց հաստատելու: Շրջանային թերթում ինձ լուրջ քննադատում են, որպես ծաղրանք ինձ պարզևատրում են խսիրե դրոշակով, մեղադրում են, որ գյուղի կուլակներին ես իմ պաշտպանության տակ եմ վերցրել, նրանց դեմ դատական գործ չեմ հարուցել, ո՛չ մի կուլակ չի բանտարկվել, դրա համար էլ հացամթերման գործը տապալման է ենթարկվել:

Մինչև իմ՝ գյուղխորհրդի նախագահ գնալը նախագահ Բարսամը, Վարդիկյան Խաչոն և ուրիշներ Մեյրոյան Հարությունին տանում

են Սեյրանենց տներից վերև, կապում են հեռախոսասյունին և զենքով սպառնում՝ պետությանը հացահատիկ չտալու համար:

Սարսափելի բան է, երբ տգետ, տեաս մարդուն իրավունք ես տալիս իշխելու և ավելի վտանգավոր, երբ տգետի անմարդկային արարքները, դատապարտելու փոխարեն, զովաբանվում են իշխանավորների կողմից:

Պատահական չէր, որ երբ ես Բարսամին նկատողություն էի անում գրքեր կամ լրագրեր չկարդալու համար, ասում էր.

- Ես առանց կարդալու էլ գիտեմ:

Այո՛, Բարսամը և նմանները վստահ գիտեին, որ մարդկանց անհիմն կերպով «կուլակ», նույնիսկ «կուլակի պոչ», «ղաշնակցական» անուններ տալը, նրանց վրա անտեղի ճնշումներ դնելը, նրանց զրպարտելը և ձերբակալել տալը օրենքով չէր պատժվում:

Հաց չկա, հացամթերումը լրիվ կանգ է առել: Շրջանից գյուղ եկավ Կոմ. կուսակցության շրջանային կոմիտեի քարտուղար Իշխանյան Սերգոն: Գյուղում իրարանցում է. տեղի երեսառածները հացամթերման տապալման պատճառը բարդում են ինձ վրա և առաջարկում են ինձ հեռացնել աշխատանքից: Հացամթերման տապալման գործը քննարկվում է կուս. ժողովում: Ես առաջարկություն եմ մտցնում Ավետիսյան Հայաստանին նշանակել գյուղսովետի նախագահ: Նա ձերբակալել կտա 15-20 մարդ և ահ ու սարսափի տակ գյուղացիներից կխլի նրանց ունեցած վերջին հացահատիկը:

Իմ բացատրությունից հետո քարտուղարը կիսով չափ համոզվում է, որ գյուղացիք հաց չունեն, բայց քանի որ շրջանում ընդհանրապես հացամթերման գործը տապալման առաջ էր կանգնած, վախենում է, որ ինձ նման իրեն էլ խսիրե դրոշակ կտան և դեռ մի բան էլ ավելի:

Երկար ու դատարկ վիճաբանությունից, տեղի՝ այսպես կոչված առաջավորների ճառերից հետո, քարտուղարի առաջարկությամբ հարցի քննարկումը տեղափոխվում է շրջանային կուսկոմիտեի նիստի քննարկմանը: Սեպտեմբեր ամսի սկզբներն է, իմ հարցը դրված է կոմ. կուսակցության շրջանային կոմիտեի նիստի քննարկմանը: Այդ օրերին լույս տեսավ Ստալինի հոդվածը՝ «Գլխապտույտ հաջողություն-

ներից» վերնագրով: Հացամթերման գործում տեղի ունեցած լուրջ խախտումները և ժողովրդի ծով դժգոհությունն առիթ էր ծառայել, որ լույս տեսնի «Գլխապտույտ հաջողություններից» հոդվածը: Քարտուղարն ինձ հաղորդում է, որ իմ հարցը բյուրոյի քննարկումից հանված է: Ո՞ր հաջողությունից էր առաջացել իշխանավորների գլխապտույտը, անհասկանալի էր, քանի որ ամբողջ երկիրն ահ ու սարսափի, մահ ու սարսափի մեջ էր, ամենուրեք դժգոհություն, աղքատություն, բանտ ու տարագրություն: Ի՞նչ հաջողության մասին կարող էր խոսք լինել: Քաղաքական գողն իր հոդվածի վերնագիրը լավ էր ընտրել: Այդ հոդվածից իմ օգուտն այն եղավ, որ իմ հարցը հանեցին բյուրոյի նիստի քննարկումից:

Ի վերջո, իմ գյուղխորհրդում հացամթերումը կատարվեց 31%-ով:

Մեր ընտանիքի մայրը՝ Մարթան, համարվում էր սրբություն, իսկ հայրը՝ Բարսամը՝ պաշտամունք: Իմ ծնողների խոսքից չէինք կարող դուրս գալ: Նրանց ցանկությունն էր, որ մենք՝ երեք եղբայրս էլ ժողովրդի հետ մնանք: «Չլինի թե դժգոհեցնեք մարդկանց և անտեղի նեղացնեք», - սա էր նրանց խոսքը:

Գիտեի՞ն արդյոք իմ ծնողները, որ ժողովուրդը թույլ է, իսկ թույլի կողմը լինել, նշանակում է ուժեղի կողմից ծեծ ուտել, հալածանքի ենթարկվել և կործանվել: 1937 թ. իմ եղբոր ձերբակալվելը, նրա դեմ լուրջ մեղադրանքներ ներկայացնելը, թե նա ակտիվ անդամ է Ղաշնակ [Ղաշնակցության - խմբ.] կուսակցության, որ շրջանի մի քանի գյուղերում՝ Խանդո, Ազարվեթ և Օրջա, հիմնել է դաշնակցական կազմակերպություններ, նույնիսկ զինել է Խանդոյի կազմակերպությանը, արդյունք էր նրա, որ մենք մնացինք ժողովրդի՝ հետ, այսինքն՝ թույլի կողմը և տուժեցինք: Իմ եղբոր գլուխը ուտելով չբավականացան, հալածանքն իմ դեմ բոլոր սահմաններն անցավ: Էլ անգործության 13 տարի, էլ աղքատություն և տարագրություն, հազար ու մի տեսակ հեղուրանքներ և նույնիսկ մեղադրանք, որ ես արտասահմանյան լրտես եմ և հակասովետական լուրեր եմ հաղորդում արտասահման ու նման զրպարտանքներ:

Այնուամենայնիվ, ես գտնում եմ, որ միակ ճիշտ և արդարացի ուղին իմ ծնողների խորհուրդն էր. «Մնացե՛ք ժողովրդի հետ»:

Հանգստություն նրանց տանջված ոսկորներին:

Շուն խուզողի դատը

1933 թ. ամռանն ինձ՝ որպես շրջանային դատարանի օմախազահի, շտապ կանչում են շրջանային կուսակցության կոմիտե:

Շրջանային կոմիտեի քարտուղար Իշխանով Սերգոն ինձ առաջարկում է, որ գնամ Ալաստան գյուղ, մի գյուղացու հանդեպ ցուցադրական դատ կազմակերպեմ: Իմ հարցին, թե Ալաստան գյուղից ինձ մոտ ոչ մի քրեական գործ չկա, քարտուղարը պատասխանում է, որ գործը հիմա կատանամ դատախազից: Միևնույն ժամանակ ինձ զգուշացնում է, որ լուրջ գործ է, հարկավոր է խիստ պատժել:

Գործը ստանում են դատախազից, ծանոթանում են գործին: Մի գյուղացի, իր շունը խուզել է, մազը բրդի փոխարեն հանձնել է պահեստ, որ բրդի իր պլանը կատարի: Ալաստան գյուղում ցուցադրական դատ է: Ներկայանում է շանը խուզող գյուղացին՝ 70 տարի լրացած, լղար, հնամաշ շորերով: Հարցաքննության ժամանակ գյուղացին դատին [դատական նիստում – խմբ.] տալիս է բացատրական: (Գյուղացու ազգանունը օրագրունս գրառել էի, բայց 1937 թ. ձերբակալությունների ժամանակ, երբ ինձ վերցրին հսկողության տակ, օրագիրս գրադարանիս հետ այրեցի):

- Ես ունեմ 15 ոչխար և մեկ կով: Ինձ տվին պլան, որի հիման վրա իմ ոչխարների բուրդը պետք է հանձնեմ պետությանը: Անցած տարին չորային էր, ես չկարողացա անասնակերի պաշար հավաքել, իմ և շատերի ոչխարները լղար էին, իսկ վատ պահված ոչխարն առատ բուրդ տալ չի կարող: Իմ 15 ոչխարը ես չեմ խուզել, բուրդ մթերողներն իրենք են խուզել պահեստի դռան առաջ՝ առանց իմ ներկայության և բուրդը հանձնել են պահեստ: Որքա՞ն բուրդ են տվել իմ ոչխարները, ինձ հայտնի չէ, միայն թե ինձնից պահանջում են հինգ կիլոգրամ բուրդ, որ պլանս լրանա: Գյուղում չկարողացա բուրդ ճարել, գնացի Բակուրիանի լեռները՝ վրացի ոչխարապահների մոտ. նրանց մոտ ման եկա երկու օր. բուրդ չկարողացա ճարել, վերադարձա գյուղ: Մեր տան մոտ մեր շունը վազեց և փաթաթվեց ինձ, ես տեսա, որ շան վրա շատ մազ կա, խուզեցի, տարա պահեստ, որտեղ աշխատողները ճանաչեցին և իմ դեմ հարուցեցին քրեական գործ: Մինչ այդ

ես առաջարկեցի ինձանից ընդունել անկողնու բուրդ, ասին՝ չի կարելի: Մեր գյուղում շատ շատերը իրենց բրդի հարկերը չեն կատարել:

Գյուղսովետի նախագահ Մակարյան հաջիկը գյուղացու ասածները այն, որ ոչխարները խուզել են իր բացակայությամբ, որ անցած տարին չորային է եղել և ոչխարները վատ են սնվել, որ գյուղացին երկու օր լեռներում ման է եկել բրդի համար, բոլորը հաստատում է: Միաժամանակ պահանջում է պատժել, որպեսզի ուրիշներին դաս լինի, քանի որ բրդի պլանը տապալման առաջ է կանգնած:

Ղատախազ Ակոպովը ավելի հեռու է գնում, օրվա գոհի արարքը համարում է քաղաքական հանցագործություն. Մեղադրյալը, շունը խուզելով և շան մազը պետությանը հանձնելով, ծաղրի է ենթարկել սովետական իշխանությանը, և պահանջում է հինգ տարի ազատազրկման ենթարկել: Պարզ երևում էր, որ բրդի պետական հարկը հավաքվելու է դատարանի միջոցով: Մի քանի մարդու, որ դատարանը խիստ պատժի, աս ու սարսափի տակ բուրդը կհանձնեն պետությանը: Մարդիկ պետք է մեղադրական ճառեր կարդան, իսկ ես՝ դատավորս, պետք է անմարդկային դատավճիռ գրեմ և ստորագրեմ: Այդ անմեղ ծերուկին ես արդարացնում եմ:

Ղատավճռում գրված էր. «Նկատի ունենալով, որ գործում չկա թշնամական մտադրություն ընդդեմ իշխանության, որ մեղադրյալն աշխատավոր գյուղացի է, նրա ոչխարները խուզված են, և բուրդը պահեստ է հանձնվել տիրոջ բացակայությամբ, որը համարվում է պետական պաշտոնի չարաշահում և անօրեն քայլ: Այն հանգամանքը, որ գյուղացուն աս են տվել թե կբանտարկեն, եթե մի ժամում բուրդը չհանձնի պետությանը, դատարանը որոշում է արդարացնել մեղադրյալին»:

Կառքով գալիս ենք Ախալքալաք: Ճանապարհին դատախազը ինձ հետ չի խոսում, շատ տխուր է, կարծես թե իր տունը հրդեհը լափել է, կամ թե իր կինը լքել է իրեն: Նոր էի շորերս հանել, երբ իմաց տվին, որ կուսըշրջկոմուն կանչում են ինձ:

Գնում եմ շրջանային կոմիտե: Բյուրոյի նիստ է, քննարկվելու է շունը խուզող գյուղացու գործը: Ղատախազը շատ գունավոր կերպով նկարագրեց դատաքննությունը և իմ ոչ կոմունիստական մոտեցումն

այդ չափն անցած լուրջ գործի հանդեպ: Ես երկրորդ մեղադրյալն եմ կուսակցության դատի առաջ: Իմ ելույթում ես անմիջապես կանգ եմ առնում դատախազի վրա, որը քրեական գործ չի հարուցել այն երեսառած հարկահավաքների դեմ, որոնք գյուղացու 15 ոչխարը տարել են պահեստի դուռը, խուզել և բուրդը հանձնել են պահեստ՝ գյուղացու բացակայությամբ: Ինչքա՞ն բուրդ է եղել, ինչպե՞ս է կշռել և պահեստ ընդունել պահեստապետը, աստված գիտի: Գյուղացին, որ բուրդ ճարելու համար իր թույլ ոտքերով, ալեհեր մորուքով լեռներն է թափառել, ավելի շատ է հանցագործ, քան թե նրա ոչխարները խուզող երեսառածները: Դատախազը լավ կլիներ, որ դրա մասին մտածեր, ոչ թե գար շրջկոմ, դատավորին մեղադրեր: Այն անմեղ գյուղացուն՝ ալեհեր մորուքով, ես անզոր գտնվեցի բանտ ուղարկել: Իմ կարծիքով, ովքեր այդ գյուղացու դեմ քրեական գործ են հարուցել, շրջանային կուսկոմիտեին էլ թյուրիմացության մեջ են զգել, խաբել:

Իմ ելույթից հետո բյուրոյի անդամները ջանք չէին խնայում մեղադրել ինձ, որ ես արդարացրել եմ գյուղացուն: Շրջկոմի քարտուղարն իր ելույթում հայտարարեց, որ իմ կայացրած դատավճիռը անհրաժեշտ է չեղյալ համարել, նորից ցուցադրական դատ կազմակերպել և բանտարկել շունը խուզող գյուղացուն: Դատավճիռը վտանգավոր է նրանով, որ գյուղացիությանը ոտքի է հանում ընդդեմ տեղական իշխանության, ընդդեմ սովետական հարկային քաղաքականության: Քարտուղարը առաջարկում է դատավորին անել խիստ նկատողություն, անցկացնելով նրա անձնական գործի մեջ:

Քանի որ դատախազը լուռ էր, ես ստիպված էի հայտարարել, որ բյուրոն լիազորված չէ դատավճիռը չեղյալ համարել և շուն խուզող գյուղացուն ձերբակալել: Դատավճիռը կարող է չեղյալ համարել միայն գերագույն դատարանը:

Պետքաղվարչության պետ մեզրել Չոլոկիան ինձ նախատում է նրա համար, որ ազատելով «պրոպկատորին» բանտարկությունից, դրանով երես եմ տվել մյուս գյուղացիներին ու տապալել մթերման պլանները: Չոլոկիան դիմելով ինձ ասում է.

- Դու կոմունիստ ես: Պետք է լավ հասկանաս, որ կոմունիստը պարտավոր է նախ կոմունիստ լինել, հետո միայն հայ և հայտարա-

րեց, որ գյուղացուն կծերբակալի ոչ թե որպէս քրեական հանցագործ, այլ որպէս քաղաքական:

Կուսակցության քարտուղարը հավանություն տվեց նրա առաջարկությանը:

«Նախ կոմունիստ, հետո հայ» բառերը զանգակի նման դողանջում էին ականջիս: Նախ կոմունիստ լինել նշանակում է, եթե կուսակցության շահերը պահանջում են, դու պետք է մոռանաս քո հայ լինելը, ոտնատակ տաս ազգիդ ու հայրենիքիդ շահերը: Մինչդեռ վրացի կոմունիստն ամեն տեղ և ամեն ժամանակ նախ վրացի է, հետո կոմունիստ: Այս բոլորից հետո ականջի տեղը չիմացող մի մեզրել ինձանից պահանջում է, որ ես նախ կոմունիստ լինեմ հետո հայ: Ինձ համար հայրենիքի շահերից բարձր ոչինչ չկա: Եթե լինի մի այնպիսի կուսակցություն, որը կծգտի ցաք ու ցրիվ եղած հայերին համախմբել, հայկական անջատված գավառները միացնել Հայաստանին, այսինքն, մի այնպիսի կուսակցություն, որի շահերը չեն հակասի իմ հայրենիքի շահերին, ես սիրով կմիանայի այդ կուսակցությանն՝ ինչ անուն էլ որ նա կրեր:

- Ձեր գործն է, հայտարարեցի ես: Գյուղացին անպաշտպան ծերունի է, վարվեցեք նրա հետ այնպես, ինչպէս հաճելի է ձեզ: Եթե հարկերը հավաքելը կապված են անմեղ մարդկանց ձերբակալելու հետ, հեռացրեք աշխատանքից անթիվ հարկահավաքներին, մենք յուրաքանչյուր գյուղից մի քանի մարդ կծերբակալենք, մնացած գյուղացիները վախը սրտներում հարկերը կմուծեն: Փոխանակ դատապարտեք իսկական մեղավորներին, որոնք առանց գյուղացու ներկայության խուզել էին նրա ոչխարները, դատապարտում եք անմեղ մարդուն:

Քարտուղարը հարց է տալիս դատախազին:

- Ճիշտ է, որ ոչխարները խուզել են տիրոջ բացակայությամբ:

- Այո՛, ճիշտ է, - լինում է պատասխանը:

Ելույթ է ունենում շրջկոմի կազմակերպչական բաժնի վարիչը՝ Համբարյան Արմոն: Համբարյանի ելույթից հետո հարցը փակվում է: Պետք է խոստովանել, որ Կոմ. կուսակցության մեջ այն ժամանակ դեռ կային խելացի, գործից հասկացող մարդիկ:

Տանը ծնողներս և կինս նկատեցին իմ ներքին հուզմունքը: Չայրս հասկացավ իմ հուզմունքի պատճառը և խորհուրդ տվեց չհակադրվել կուսակցությանը, այլապես աշխատանքից կազատեն, կծերբակալեն ու կաքսորեն: Քաղաքում լուրեր են տարածվել այն մասին, որ դու ինքնակամ որոշումներ ես կայացնում, բանտարկում ես կոմունիստներին: Ասում են, որ Կորիս գյուղի չորս կոմունիստների ես բանտարկել, Վարևանի և Արագովայի կոլխոզի նախագահներին դատապարտել ես տաս-ական տարվա բանտարկության, Ելույթ ես ունեցել միլիցիայի և պետքաղվարչության հիմնարկների դեմ, թե նրանք գազանաբար են վարվում բանտարկյալների հետ և ապացուցել ես փաստերով: Դու որ ընկնես պետքաղվարչության աշխատողների ձեռքը, վայ քեզ:

- Ինձնից պահանջում են թողնել քրիստոնեական մոտեցումը և ընդունել կոմունիստական, մարդկային խղճից հեռու, անմարդկային օրենքները: Վաղ թե ուշ սրանք բոլորիս ձեռքակալելու են, ավելի լավ է հպարտ ապրել, քան ծնկաչոք.- պատասխանում են հայրիկիս:

Չանցած մի քանի ամիս Ախալքալաքի շրջանից ինձ տեղափոխեցին փոքր ու հետամնաց շրջան՝ Բոզդանովկա: Թեև Բոզդանովկա գնալը ինձ համար այնքան էլ հեշտ չէր, բայց դա չարիքի փոքրագույնն էր և ես մերժել չէի կարող: Բոզդանովկայում կուսակցության շրջանային կոմիտեի պաշտոնում աշխատում էր թիֆլիսցի հայ Դարախն Կարդանը: Պետք է ասել, որ Թիֆլիսից հայկական շրջաններ ուղարկած հայերը ազգությամբ հայ էին, իսկ վարմունքով, գործով բոլորովին նման չէին հայի: Շրջանային գործադիր կոմիտեի նախագահի պաշտոնում աշխատում էր Սաթխա գյուղի բնակիչ Մաթևոս Պրոյանը: Ներքին գործերի ժողկոմատի տեղական բաժանմունքի պետն էր Սամգարա գյուղի բնակիչ, կոմունիստ Չամբարձում Բաղդասարյանը: Շրջանի այս երեք ղեկավարներն էլ իրենց կոպտությամբ, անգրագիտությամբ և հայատյացությամբ չէին զիջում մեկը մյուսին: Ահա այս խմբի հետ է, որ ինձ վիճակվեց աշխատել մինչև 1937 թ: Շատ անգամ իմ հարցը քննվեց բյուրոյում և պահանջում էին դիմում ներկայացնել աշխատանքից ազատվելու համար: Թեև ես ներկայացնում էի դիմում, բայց տարբեր պատճառներով հարցը ձգձգվում էր:

1930 թ. համատարած կոլեկտիվացումը թեև կուսակցության մեջ առաջացրեց ճեղքվածք, բայց դա այնքան էլ աչքի չէր ընկնում, քանի որ ստալինյան լոզունգի ներքո են կազմակերպվում կոլտոգները. «Ովքեր մեզ հետ չեն, մեր դեմ են, նմաններին մենք ոչնչացնում ենք»:

Ո՞վ կարող էր դեմ դուրս գալ ստալինյան անմարդկային լոզունգներին: Մինչ 1936 թ. կուս. շարքերում հնից մնացած հնին, այսինքն՝ լավին և մարդկայինին ընտելացած կոմունիստներն աշխատում էին առանց կաշառակերության և շորթման:

1936 թ. երկրի ներսում սկսվեցին ձերբակալությունները: 1937 թ. ձերբակալություններն արդեն զանգվածային բնույթ էին կրում: Բանտարկյալների թիվը 36 միլիոնից անցավ: «Պրավդա» թերթում հաճախակի գովում էին և նույնիսկ նրա՝ Եժովի բազուկը նկարում, տակն էլ գրում. « Երկաթյա նառկոմ»:

Ամբողջ աշխարհի առաջ խայտառակ լինելուց հետո ներքին գործերի մինիստր Եժովին զոհաբերեցին, հայտարարելով նրան ժողովրդի թշնամի: Որ իբր կուսակցությունն ու կառավարությունն այնտեղյակ են եղել այդ ձերբակալություններից և Եժովն ավանտյուրիստ է: Ո՞վ է եղել իսկական ավանտյուրիստը Եժովը, թե՞ Ստալինը, որի անմիջական նախաձեռնությամբ են կատարվում այս ավազակությունները: Եթե Եժովի հրամանով էին ձերբակալել ու բանտարկել միլիոնավոր անմեղ մարդկանց, ապա Եժովին վտարելուց հետո նրանք պետք է ազատվեին, մինչդեռ մեկ մարդ անգամ աքսորից չազատվեց: Ստալինը Եժովի պաշտոնը հանձնեց Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության քարտուղար՝ Բերիային:

Ինչ եղավ այդ «Երկաթյա նառկոմը», երբ նրան փոխարինեց մի ուրիշ տեռորիստ՝ ազգայնական մտքերով թունավորված, բարոյապես ընկած Բերիան: 36 միլիոն բանտարկյալներից նույնիսկ կեսը չեն վերադարձել իրենց ընտանիքների գիրկը: Կոմ. կուսակցության բոլոր առաջավոր, բանիմաց, գործից հասկացող խելացի մարդիկ բոլորն էլ բանտարկվեցին և գնդակահարվեցին: Այդքան շատ գրագետ կոմունիստներին փոխարինեցին չեկիստները, միլիցիայի աշխատողները և իրենց ենթակա լրտեսները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին այդ առաջ քաշված հակաժողովրդական տարրերը մնա-

ցին թիկունքում: Թիկունքում այդ երեսառած ստալինյան հրոսակների համար կինն էլ էր առատ, գինին էլ: Պատերազմը վերջացավ: Երկրի ներսում իշխանության գլուխ մնացին ստալինյան հրոսակները, որոնց պաշտոններ տալու ժամանակ Ստալինը հայտարարեց. «Համարձակ առաջ քաշել երիտասարդությանը»: Այսօր, որ կաշառակերությունը, շորթունը և գողությունն իժի մման փաթաթվել են դժբախտ ժողովրդի վիզը, մեղավորները «համարձակ կերպով առաջ քաշած» ստալինյան բազեներն են:

Կաշառակերությունը և շորթունը, անազնիվ ճանապարհով կոմունիստ իշխանավորների հարստանալը, նրանց շատերի միլիոնատեր դառնալը ամեն հավատ դեպի Կոմունիստական կուսակցությունը կործանեց: Բանն այն է, որ երկրում գոյություն ունի միայն մի կուսակցություն, նրանից ազատվել անհնար է: Ապրելու համար հարկավոր է լարված աշխատել և օրը մթնեցնել լռելով, իսկ լավ ապրելու համար հարկավոր է գովել և ծափահարել կոմունիստ կաշառակերներին: Հինը, ազնիվն այլևս չկա:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲՈԳԴԱՆՈՎԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գարելովկա՝ և խանչալի գյուղերի գյուղացիների դատը

1937 թ. գարնանն ամբողջ երկրում սկսվեցին ձերբակալությունները: Սև ավտոմեքենաները գիշեր ու ցերեկ շրջում էին ամենուրեք և հավաքում «կասկածելի» մարդկանց: Ձերբակալությունների թիվը հարյուրներով կամ հազարներով չէր հաշվվում, այլ միլիոններով: Ահր մարդկանց մեջ այն աստիճանի էր հասել, որ գիշերները շատ շատերը անկողին չէին մտնում, այլ նստում էին շորերով: Վախենում էին, թե հանկարծ սև մեքենան կգա ու անկողնուց կտանի՝ առանց հազուստի: Սովետական Միությունը զանազան պատրվակների տակ մեղադրելով մարդկանց (աջ թեքում, ծախ թեքում, սողացող ազգայնականներ, տեղական ազգայնականներ, կուլակներ, կուլակի պոչեր, կուլակի պաշտպաններ, դաշնակցականներ, մուսավաթիստներ և այլն, և այլն...) անխնա ձերբակալում էր: Սպիտակ ծովից Բալթիկ ծովն անցկացրած մեծ ջրանցքը միլիոնավոր անմեղ մարդկանց տաժանակիր աշխատանքով է կառուցված: Հազարավոր անմեղ մարդիկ են թաղվել հողակույտերի տակ: Ամբողջ Սիբիրը լեվի-լեցուն է տասնյակ միլիոնավոր աքսորյալներով, որոնց թվում մեծ տեղ են գրավում ընտանիքով աքսորվածները: Այնպես որ բոլոր տեղերն էլ լիքն էին սովետական բռնակալի համար ձրի աշխատողներով:

Այս ձերբակալություններից անմասն չմնացին Ախալքալաքի և Բոզդանովկայի հայկական շրջանները: Բանտարկյալների նկատմամբ անմարդավայել վերաբերմունքը ի՞նչ լեզու կամ ի՞նչ գրիչ կարող է պատմել: Բավական է հիշել, որ ձերբակալվածին ստիպում են հանձն առնել ներկայացրած մեղադրանքը, եթե չի ուզում բոբիկ ուտքով ման գալ մեխերով ծածկված տախտակների վրա, ժամերով մերկ կանգնել սառցարանում, մտրակի հարյուր հարված ընդունել, մեջքի վրա պառ-

^{*} Պիտի լինի Գորելովկա (Гореловка, Горелое):

կած քթից ջուր լցնել ներս, ուժով հարաբերություն ունենալ քած շան հետ. առողջ առամները հերթով քաշել, բեղ ու մորուքի մազերը մեկ-մեկ պոկոտել և էլի այնպիսի մարմնական տանջանքներ, որոնց անուսները չի գրանցվում թեկուզ մեզմից հազար տարի առաջ: Ձերբակալվածների գույքն անմիջապես բռնագրավում էին ու բաժան-բաժան անում իրար մեջ: Ձերբակալվածների կանայք ու աղջիկներն իրենց անուսիններին ու ծնողներին հաց չէին տանում: Հաց տանողներին մեղադրում էին «հակահեղափոխականին» օգնելու մեջ և ձերբակալում: Պետ. քաղվարչության շենքերը պոռնկանոց էին դարձել: Ինչքան անմեղ մարդիկ են ձերբակալվել միայն նրա համար, որ նրանք գեղեցիկ կին ունեն: Կինը, երբ հաց է տանում անուսնուն, ընկնում է գազանների որջը, և վերջացավ: Ոչ մի կին չէր կարող հրաժարվել բարբարոսների անասնական ցանկությունը կատարելուց: Երկիրն արյուն էր լալիս: Այդ ժամանակներում ձերբակալել էին Գարեւովկա գյուղից 12 մարդ՝ 11 կին և մեկ տղամարդ: Սրանց մեղադրում էին այն բանի մեջ, որ Նոր տարվա օրը փողոցում երգել են մի շատ հին կրոնական երգ: Երգի մեջ, իմիջիայլոց, ասված է, որ հետագայում «սուտ Քրիստոս, սուտ մարգարեներ, սուտ քարոզիչներ են աշխարհ գալու, չհավատարք»:

Այս խմբի «փակ» դատական նիստն է Բոգդանովկայում: Դատական «փակ» նիստին ես ներկա եմ եղել՝ որպես շրջանային դատարանի նախագահ:

Երբ մեղադրյալներին դատարան բերեցին, նրանց հետ միասին եկան ներքին գործերի ժողկոմատի միլիցիայի բոլոր աշխատողները: Դատարանի մուտքը փակ էր ժողովրդի և մեղադրյալների բարեկամ-ազգականների համար: Բոլոր նրանք, ովքեր ծեծելով ջարդուփշուր են արել այդ խեղճ կանանց և նրանց հետ գազանաբարո վարմունք ցուցաբերել, ներկա էին դատին: «Դատավորը» թբիլիսցի մի հայ էր՝ Ջուրաբով ազգանունով: Այս «դատավոր» կոչեցյալը չունեի իր սեփական խելքը և ղեկավարվում էր ուրիշի խելքով: Ամեն անգամ, երբ գալիս էր շրջան՝ քաղաքական մեղադրյալների գործերը քննելու, նախ և առաջ խորհրդակցում էր դահիճների հետ, հետո միայն սկսում գործի քննությունը: Այս անգամ էլ այս կույր գործիքը, որը կոչումով, դժբախ-

տաբար, «դատավոր» էր, դահիճների հետ խորհրդակցելուց հետո սկսեց «դատական փակ միստը»: «Դատավորը» կարդաց մեղադրական եզրակացությունը: Ըստ մեղադրական եզրակացության՝ բոլոր մեղադրյալներն իրենք իրենց ճանաչում են մեղավոր: Պետ. քաղվարչության պետ Սաբոն (ազգությամբ հույն), նստած տեղից խոժոռ հայացքով նայում էր մեղադրյալներին և կարծես ուզում էր վեր կենալ ու հում-հում ուտել խեղճ կանանց, իր հայացքով հասկացնում էր. «Վայ ձեզ, եթե հանձն չառնեք ձեր հանցանքը: Դատից հետո ինձ մոտ կգաք, այն ժամանակ լավ եք հասկանում՝ ինչ օրը կընկնեք»:

Մեղադրական եզրակացությունն ընթերցելուց հետո դատավոր կոչեցյալը հերթականորեն հարցաքննությանն անցավ: Հարցնում է առաջին մեղադրյալին.

- Դուք ձեզ մեղավոր ճանաչու՞մ եք ներկայացրած մեղադրանքի մեջ:

- Ես ինձ մեղավոր ճանաչում եմ Աստծո ատյանի առաջ:

- Ես ձեզ հարցնում եմ ներկայացրած մեղադրանքի վերաբերյալ:

- Ես հանցագործ եմ Աստծո առաջ, ուրիշ ոչ մի հանցանք չեմ կատարել: Չկատարած հանցանքի համար խուսք լինել չի կարող:

- Նախնական քննության ժամանակ դուք ձեզ մեղավոր ճանաչել եք:

- Նույն ցուցմունքը ես տվել եմ այնտեղ: Սուտ է գրված, թե իբր ես հանձն եմ առել հանցանքը: Ի՞նչ հանցանք ես կարող էի հանձն առնել, քանի որ ոչ մի հանցանք պետության առաջ չեմ կատարել:

Սաբոն տեղից վեր է թռչում. «Սրիկա՛, դու չէի՞ր, որ հանձն առար հանցանքը, դու չէի՞ր, որ ասիր. «Ես եմ եղել ընկերներիս հետ միասին: Սպասի՛ր, հացդ կուտես»»: Դատավոր կոչեցյալը չի լռեցնում Սաբոյին, այլ, ընդհակառակը, լսում է նրա ելույթը, որը վագրի նման հարծակվում է անպաշտպան կնոջ վրա:

- Ի՞նչ կասեք այն մասին, որ բոլորդ միասին փողոցում երգ եք երգել:

- Այո՛, երգել ենք:

Դատավորը դիմում է քարտուղարին. «Արձանագրիր, որ մեղադրյալը հանձն առավ հանցանքը»: Քարտուղարն արձանագրում է: Սաբոն, ուրախացած «դատավորի» գյուտարարությունից, քրքջում է.

Ձեր երգի մեջ, իմիջիայլոց, ասված է. «Յետագայում սուտ Քրիստոս, սուտ մարգարեներ, սուտ քարոզիչներ են աշխարհ գալու, չհավատաք նրանց»:

- Այո՛, ճիշտ է, այդ երգը հորինած է շատ տարիներ առաջ, և երգել են մեր նախնիները: Ոչ ոք դրա համար նրանց չի պատժել և չի հալածել: Շատ իշխանություններ, պետություններ են փոփոխվել, և ոչ մեկը չի հետաքրքրվել այդ երգով, քանի որ նրանք իրենց չեն նայել որպես սուտ քարոզիչների կամ սուտ մարտիրոսների: Երգում խոսվում է սուտ քարոզիչների մասին, սուտ մարգարեների մասին, ի՞նչ գործ ունի սովետական իշխանությունն այս խնդրի մեջ: Երբ մեզ ձերբակալում եք մեր հին կրոնական երգը երգելու համար, դրանով ավելի ևս կասկածանքի մեջ եք զցում ժողովրդին, որ դուք եք այն սուտ մարգարեն, որ պիտի գա:

Սաբոն բարձրանում է տեղից և ուժեղ ծայնով գոռում մեղադրյալի վրա.

- Լռիր, սրիկա՛, ու՞մ ես անվանում սուտ քարոզիչ, ես քո հոգին կհանեմ:

«Դատավորը» լռեցնում է մեղադրյալին:

Հարցնում է երկրորդ մեղադրյալին: Երկրորդ մեղադրյալը խնդրում է «դատավորից»՝ եթե բաց դատական նիստ է, թույլ տա իրենց բոլոր բարեկամներին, որոնք սպասում են դրսում, գան դատարան, իսկ եթե փակ նիստ է, դուրս անել բոլոր ներկա գտնվողներին, բացի պահակ միլիցիոներներից:

- Այդ դատարանի գործն է:

- Ես վախենում եմ Սաբոյի և մյուսների ներկայությամբ ցուցնունք տալ:

- Ինչի՞ց ես վախենում:

- Նրանից եմ վախենում, որ դատից հետո գիշերը նրանք ծեծելով կսպանեն մեզ:

Սաբոն կատաղում է. «Հարկավոր է գնդակահարել դրան, այդ ու՞մ է գրպարտում»:

- Քեզ ներկայացրած մեղադրանքի մեջ դու քեզ մեղավոր ճանաչու՞մ ես:

- Նախ դուրս արեք դրանց, հետո միայն կարող եմ ասել: Ես ոչ մի հանցանք չեմ կատարել: Այս բոլորն Աստծո գործն է: Երբ մենք ուրացանք մեր հավատը, Աստված մեզ պատժեց:

- Չէ՞ որ մենք անաստվածներ ենք, ինչպե՞ս կարող էր Աստված ձեզ պատժել մեր միջոցով:

- Այո՛, անաստվածներ եք: Աստված մեզ պատժում է նրա համար, որ մենք ուրացանք մեր հավատը: Անհավատին պատժելու համար Աստված ուղարկել է հավատ չունեցողների, որպեսզի խիստ պատժի մեզ: Հավատացյալը խիղճ ունի, նա չի կարող մեզ պատժել այնպես, ինչպես կարող էք պատժել դուք, անաստվածներ:

Դատավորը լռեցնում է ու արձանագրում այն փաստը, որ մեղադրյալը երգել է: Հարցաքննվում է երրորդ մեղադրյալը:

- Դուք ձեզ մեղավոր ճանաչու՞մ եք այս գործում:

- Այո՛, մենք երգել ենք, եթե սուտ մարգարեն և սուտ քարոզիչները դուք եք և դրա համար էլ մեզ պատժում եք, որ այլևս չերգենք, օրենքը ձեր ձեռքում է, պատժեք, ինչպես կամենաք: Իսկ եթե դուք չեք այդ սուտ մարգարեն ու քարոզիչը, որը պիտի գա ըստ երգի, այն դեպքում թողեք մեզ որ գնանք:

Դատախազը, որը մինչ այդ լռել էր ու իր իրավունքները սահմանակակել Սաբոյի ելույթներով, հարցրեց մեղադրյալին.

- Ուրեմն դուք մեղադրում եք սովետական իշխանությանը և մեր կոմունիստական կուսակցությանը սուտ մարգարեության և սուտ քարոզչության մեջ:

- Մեր երգած երգը հորինված է մեր նախահայրերի օրոք: Մենք ոչ ոքի չենք մեղադրում: Եթե դուք սուտ քարոզիչներ չեք, մենք ոչինչ չունենք դրա դեմ: Մենք չենք մեղադրում ձեզ, այլ դուք եք մեղադրում ձեզ, երբ երգելու համար մեզ մեղադրում եք: Դատավորն անցնում է մյուս մեղադրյալների հարցաքննությանը: Մեղադրյալները հրաժարվում են պատասխանել իրենց տրված հարցերին:

Դատախազի այն հարցին. «Ինչու՞ չեք ուզում պատասխանել դատական կազմի հարցերին», մեղադրյալներից մեկը պատասխանում է. «Դուք մեզ կանչել եք դատարան և ներս եք թողել բոլոր չեկիստներին, որոնք մեզ քննել են ու բազմիցս անգամ ծեծի ենթարկել: Ի՞նչ կարող ենք ասել դրանց ներկայությամբ, դուք էլ եք վախենում դրանցից և անպայման պատժելու եք մեզ: Նրանք չեն եկել մեզ հսկելու, այլ եկել են ձեզ հսկելու, որ գործին օրինավոր ընթացք չտաք և մեզ՝ անմեղներին, չազատեք»:

- Ի՞նչ է, դուք դատարանին էլ եք մեղադրում:

- Ի՞նչ դատարան, ի՞նչ բան: Այսպես էլ դատարան կլինի:

Մեղադրյալները հրաժարվում են այլևս պատասխանել հարցերին: Սաբոն մերկացրած ատրճառակը գոտին խրած, մեկ դատական կազմի վրա է խոժոռում իր վայրենի հայացքը՝ մեկ անպաշտպան մեղադրյալների: Ներկաների մեջ կան տարբեր տարիքի կանայք՝ ծեր, միջահասակ և երիտասարդ: Մի տղամարդը 80 տարեկան էր՝ արդեն կորացած մեջքով:

Դատական քննությունը այսպիսով վերջանում է: Դատախազն իր ելույթում ասում է. «Չանցանքը պետք է համարել ապացուցված: Դրանց կարծիքով սուտ քարոզիչներ և սուտ մարզարենները կոմունիստներն են: Դրանց ելույթը մեր պետական օրգան պետքաղվարչության դեմ է, որ իբր թե իրենց ծեծել են, իրենց հանդեպ ցույց են տվել անմարդկային արարքներ, դարձյալ իրենց հնարածն է: Մեղադրյալները թեև անգրագետ գյուղացիներ են, բայց և այնպես բոլորն էլ հակահեղափոխականներ են: Բավական է միայն այն փաստը, որ 12 մարդ միասին փողոց են դուրս եկել և երգել: Ո՞վ է տվել նրանց խմբովի փողոց դուրս գալու և երգելու իրավունք: Պահանջում են բոլորի հանդեպ, որ հանցանքը համարեք ապացուցված և ենթարկեք դատական պատժի ոչ պակաս, քան 10-ական տարի յուրաքանչյուրին»:

Եզրափակիչ խոսք է տրվում մեղադրյալներին: Բոլորը միասին խոնարհում են գլուխները և Աստուծոց խնդրում ներողություն, որ իրենց անհավատության պատճառով Աստված օգցել է կոմունիստների ճիրանների մեջ, որպեսզի կոմունիստները նրանց տանջեն: Դատարանից խնդրում են վարվել այնպես, ինչպես պահանջում են նստող

չեկիստները, թող նրանց ցանկությունը կատարվի: Որքան էլ անգուֆ ու անարդար է դրանց ցանկությունը, դարձյալ Աստուծոց է, որ այդպես է եղել:

Դատական կազմը հեռանում է՝ դատավճիռ կայացնելու համար: Դահլիճում մնում են մեղադրյալներն ու չեկիստները: Սաբոն, մեկ-մեկ նայելով կանանց, ասում է. «Դուք մեզ գրպարտեցիք, շատ լավ, դատը կվերջանա, դուք կգաք մեզ մոտ, այն ժամանակ ես կխոսեմ ձեզ հետ, չմոռանաք, որ գիշերը ինձ մոտ եք լինելու»:

Դեռ երկար Սաբո կոչեցյալ մարդ-գազանը խոսում էր ու փառաբանում ներքին գործերի ժողկոմատի աչալուրջ աշխատողներին: Ձանգը տվեցին: Դատական կազմը ներս մտավ դահլիճ (դահլիճ ասածը մի գյուղացու գոմ էր, որը հատկացված էր դատարանին՝ որպես դատական շենք: Գյուղացուց գրավված այդ գոմում դատական նիստերն էին գնում): Դատավոր Ջուրաբովը հայտարարեց.

- Ձեզ պետք է, որ տրվեր դատական պատիժ՝ ըստ ձեր կատարած հանցանքի 25-ական տարի, քանի որ դուք անգրագետ ու տարիքավոր գեղջկուհիներ եք, դատարանը խղճաց ձեզ և տվեց 10-ական տարի բանտարկություն: Դատավճիռը վերջնական է:

Այս «դատավոր» կոչեցյալը Ախալքալաք և Բոգդանովկա շրջաններում նման դատավճիռներ շատ էր հայտարարել և հազարավոր անմեղ մարդկանց աքսոր ուղարկել: Այս անգամ էլ դահլիճը հայտարարեց իրեն վայել դատավճիռ, այս անգամ էլ նա՝ «դատավորը», կատարեց տեղական պետքաղվարչության և կուսակցական շրջանային կոմիտեի արյունոտ ցանկությունը: Դատական քննությունը և դատավճիռը հաստատեցին այն փաստը, որ մեղադրյալների երգում նշված սուտ մարգարեները և սուտ քարոզիչները, որոնց մասին խոսում է երգի հեղինակը և ժամանակին նախագուշակել է այդ մասին, հենց ինքը՝ Կոմունիստական կուսակցությունն է, սովետական բռնակալությունը: Դատավճիռի հայտարարելուց հետո «դատավոր» Ջուրաբովը, օրորելով իր հաստ գլուխը, Սաբոյի հետ միասին դուրս գնաց: Բոլոր անմեղ մեղավորները սկսեցին մի աղոթք մրմնջալ: Մի պառավ կին, ձեռքերը պարզելով վերև, աղաղակեց. «Փառքդ շատ լինի, ո՛վ տեր Աստված, ամեն մեկին իր արժանի պատիժն ես տալիս: Այս սուտ

քարոզիչների, անհավատների, կրոնի և մարդկության այս անհաշտ թշնամիներին ե՞րբ ես պատժելու: Դու ես ստեղծել, դու ես այրել այս հրդեհը, դու էլ հանգցրու: Այս մարդակեր բորենիներին տար, վանի՛ր մարդկության միջից, եթե ոչ, մարդկությունը, հավատը և գիտությունը շատ շուտով կկործանվեն: Ո՛վ ամենակարող Աստված, իմ մեղավոր բերանով քեզ եմ խնդրում, եթե մենք հանցավոր ենք քո առաջ, խնայիր միլիոնավոր անմեղ մանուկներին, որոնք կործանվելու են կոմունիստների ձեռքով: Երկիրն արդեն համատարած բանտ ու ճամբար է դարձել: Փրկիր ժողովրդին, նրանք քո ստեղծածն են»: Դեռ շարունակում էր իր աղոթքը և փառաբանում Աստծուն, երբ մի միլիցիոներ հրեց նրան՝ ասելով.

- Առաջ անցիր, բավական է փնթփնթաս, սատկում ես, քո հոգսը չես քաշում, դարձյալ Աստծո ոտքն ես ընկել: Եթե Աստված կա, հապա ու՞ր է նա, ինչու՞ քեզ չի օգնում:

- Աստված ամեն տեղ է: Նա ինձ պատժեց իմ կատարած հանցանքի համար, այն բանի պատճառով, որ ես մոռացա իմ սուրբ հավատը: Նույն Աստվածն ավելի խիստ կերպով կպատժի մեզ տանջող բարբարոսներին:

- Չայնո կտրի՛ր, քյավթա՛ն պառավ, մեռած ժամանակ էլ ուզում ես քացի տալ:

Բոլոր բանտարկյալներին տարան Սաբոյի սարքած բանտը, Սաբոյի իշխանության ներքո:

1938 թ. հուլիսի 30-ին Բոգդանովկայի շրջանի ոստիկանության բաժանմունքը ձերբակալեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչներ Յարություն Սերոբյանին, Բագրատ Վարդանյանին, Նազար Բոյանին, Անտոն Սահտեայանին, Գրիգոր Բոյանին, Վարդան Վարդանյանին և Սպիրիդոն Վարդանյանին: Ներկայացվեց մեղադրանք, որ նրանք լիներով հակաօդակառնական դաշնակցական կուսակցության անդամներ դեռ 1930 թ. նպատակ են ունեցել հարձակում կատարել սահմանապահ զինվորների վրա, խլել նրանց զենքերը, որպեսզի երկրի ներսում ապստամբություն բարձրացնեն, պետական կարգերը տապալելու համար: Դատարանում հայտարարվեց, որ այս հակաօդակառնական խմբին գլխավորել է Մեծ Խանչալի գյուղի քահանա՝ Վարդա-

պետյան Սահակը, որը բարեբախտաբար մահացել էր և ազատել իր ծեր ու տանջված մարմինը կոմունիստական տանջարանը զցելուց:

Դատավոր Ջուրաբովը հասկանում էր, որ խանջալեցիների գործը սարքած է ու զուրկ իրականությունից, բայց ինքն էլ էր վախենում ամենդ մարդկանց ազատելուց: Եթե նրանց ազատեր, կարող է ինքը դատապարտվեր նրանց փոխարեն: Գործը տեղափոխվեց գերագույն դատարան:

1938 թ. դեկտեմբերի մեկին Վրաստանի գերագույն դատարանի կոլեգիան քննեց զրպարտությամբ հորինած այս գործը: Հենվելով անհիմն ցուցմունքների վրա, բոլոր մեղադրյալներին դատապարտեց տասական տարի ազատազրկման: Դատական նիստի ժամանակ բոլոր մեղադրյալները տանջված և այլանդակված տեսք ունեին: Մեղադրական աթոռին էին նստած յոթ անգրագետ ու կիսագրագետ հայ գյուղացիներ: Վկաները խոսում էին այն մասին, որ նրանք գործել են գերմանական ֆաշիզմի ու ճապոնական իմպերիալիզմի ցուցմունքներով: Ոչ մի վկա օրինակ չէր բերում, թե ինչ ցուցմունքների մասին է խոսքը, կամ այդ ցուցմունքներն այս խանջալեցի անգրագետ գյուղացիներն ինչպես են ստացել: Մոսկվան հետագայում չեղյալ է համարում դատավճիռը և նորից կատարվում է վերաքննություն: Խեղճ մարդկանց այնքան էին ծեծել, տանջել և ստիպել էին խոստովանել, որ իրենք հանցագործ են: Գործը ուղարկեցին գերագույն դատարան՝ եռյակ դատարանին հանձնելու համար (գերագույն դատարաններին կից կազմված էին եռյակ դատարաններ, որոնք ընդունած գործերը քննում էին՝ համաձայն գործում եղած փաստերի, առանց մեղադրյալների ու վկաների ներկայության և կայացնում դատավճիռ):

Ոչ ոք, և ոչ էլ իրենք՝ մեղադրյալները, չիմացան, թե ինչպիսի դատավճիռ է հանված: Բանտարկության օրից անցել է տասներկու տարի, բայց ոչ ոք չի վերադարձել, քանի որ երկար տառապանքներ ու մարմնական սոսկալի տանջանքներ կրելուց հետո շատերը մահացել են:

Սովետական երկրում միլիոնավոր մարդիկ կան, որոնք դատապարտված են, բայց ոչ ոք չէր իմանում, թե ինչպիսի պատիժ է տրված նրանց: Ազգական-բարեկամների հարցումներին պատասխանում են.

«Ձեր մարդը կենդանի է, բայց իրավունք չունի նամակ գրելու: Ժամանակը լրանալուց հետո կվերադառնա»: Շատ բանտարկյալներ կան, որոնց բանտարկության օրից արդեն անցել է 15-20 տարի, բայց ոչ մի լուր չկա: Այդպիսիների ժամանակը կարող է լրանալ իրենց մահանալուց կամ սովետական բարբարոսությանը վերջ լինելուց հետո: Բոլոր կոմունիստներին ստիպում էին, որ իրենց գյուղերում մերկացնեն մարդկանց: Մերկացնել ասելով պետք է հասկանալ՝ մատնել անմեղ գյուղացիներին և բանվորներին: Նրանք, ովքեր շատ էին մատնում և մատնությունը դարձրել էին իրենց համար արհեստ, գովաբանվում էին կուսակցության և ներքին գործերի ժողկոմատի աշխատողների կողմից: Այն կոմունիստները, որոնք հեռու էին պահում իրենց զրպարտություն և մատնություն անելուց, այդպիսիների հանդեպ հալածանք էր տարվում, և շատ շատերին էլ ձերբակալեցին ու աքսոր ուղարկեցին: Եթե մի գյուղից մի քանի գյուղացիների բանտարկում էին, ապա հարևան գյուղի կոմունիստներին կանչում և ահ ու սարսափ էին տալիս. «Այդ ինչպե՞ս է ձեր հարևան գյուղից շատ հակահեղափոխականներ են ձերբակալվել, իսկ ձեր գյուղում դուք քարշ եք գալիս դաշնակցականների պոչից: Դուք ի՞նչ կոմունիստներ եք, որ չեք կարող մերկացնել գյուղի հակահեղափոխականներին: Ո՞վ կարող էր առարկել կամ ասել, թե հարևան գյուղից ձերբակալվել են անմեղ ու ազնիվ աշխատավոր գյուղացիներ: Բերանդ բաց անելն ու ձերբակալվելը մեկ կլիներ: Այստեղից սկսվում էր զրպարտությունն անմեղ գյուղացիների վրա: Գար չկար, հարկավոր էր մատնել ուրիշներին՝ սեփական կյանքը փրկելու համար: Շատ քչերը եղան, որոնք ոչ մի մարդու չմատնեցին: Այդպիսիները կամ աքսորվեցին, կամ հեռացվեցին աշխատանքից ու ինձ նման տանջանքի ու աղքատության գիրկն ընկան: Իրավունք չունես բողոքելու և ոչ էլ նախատելու, քանի որ սովետական արդարադատությունն այդպիսին է, և եթե ահն ու սարսափը չլինեն, ո՞ր ժողովուրդն իր վզի վրա կկրի կոմունիստների դրած ծանր լուծը: Ամեն գյուղ, ամեն շրջան, ամեն քաղաք բանտ է, ուր էլ որ շուռ գաս, քո առաջ ծառանում է սովետական բանտը: Գյուղում կոլխոզային տանջարանն է, որտեղ գյուղացիներին անխնա ծեծում են և աշխատեցնում: Քաղաքում գործարան բանտն է, որտեղ բանվորներին են

աշխատեցնում գրեթե անվճար: Գլուխդ թեքեցիր կամ մի արդարացի խոսք ասացիր, Ջուրաբովի նման մի դատավորի ճիրանների մեջ կընկնես ու կկործանվես: Կա՞ մի գյուղացի, որի վրա դատ կազմակերպած չլինեն պետական հարկերի վերաբերյալ: Եթե որևէ մի անձնավորություն պատահականորեն դուրս է մնացել դատվելուց, այդպիսիներին սովետական քաղաքացի չեն անվանում: Խոսելիս գյուղացիներն իրար հարցնում էին. «Դու սովետական քաղաքացի դարձե՞լ ես»: Այսինքն՝ դատի տակ ընկե՞լ ես և դատվե՞լ ես: Մի երկրում, ուր ոչ թագավոր կա, ո՛չ էլ Աստված՝ բարբարոսությունից ավելի ի՞նչ կարող է լինել: Եթե երկրում միայն մի կուսակցություն գոյություն ունի, և ամեն մի գաղափար ընդդեմ իշխող կուսակցության ճնշվում է բանտերի և աքսորների միջոցով, բացի խայտառակությունից, ճորտությունից, աքսորից, ահ ու սարսափից ուրիշ ի՞նչ կարող է լինել: Սովետական երկիրը համատարած ճամբար է և բանտ: Այստեղ չի կարելի խոսք ասել արդարադատության մասին: Հինգ տարի, տասը տարի բանտարկությունը ուրախալի բան է ժողովրդի համար: Լավ են հասկանում, որ բոլորին անմեղ տեղն են պատժում, դարձյալ ուրախանում են, երբ դատարանը հինգ տարով է դատապարտում: Դատարանի պատժելու առթիվ ժողովուրդը երգ էր հորհինել, որի մեջ, իմիջիայլոց, ասում էր. «Հինգ տարին բարի լույս է: Տասը տարին աչքի լույս է, տասնհինգ տարին էլի հույս է, քսան տարին մի քիչ ուշ է, քսանհինգ տարին, դատավոր ջան, չափից դուրս է»: 20-25 տարին այնքան սովորական ու ընդհանրական է դարձել, որ 5-10 տարին ուրախություն է, և ում որ 5-10 տարով են դատապարտում, աչքալույս են տալիս: Էլ չեն հարցնում, որ կենդանի մարդը բոլորովին անմեղ տեղը 10 տարով Սիբիր է գնալու, քանի որ նման շատ անմեղներ 15-25 տարով են աքսորվում: 15-25 տարի աքսորվածների թիվը մի քանի միլիոնի էր հասնում:

Վարդապետյան Վահագնի դատավարությունը

Փոքր Գոնդուրայի բնակիչ Վարդապետյան Վահագնին 1937 թ. ամռանը վերցնում են կալանքի տակ՝ կապելով նրան Դուլալիս գյուղի

ուսուցիչ Շիրակունիի հտորենիի հետ: Իբր թե հտորենը դաշնակցական է, իսկ Վարդապետյանը նրա մոտ ընկերն է, նա էլ, անշուշտ, դաշնակցական կլինի, և մեղադրում են, որ Ձանգեզուրի կռիվներին Վարդապետյանը դաշնակցականների բանակում է եղել որպես հրամանատար և կոմունիստների է սպանել:

Շիրակունիի հտորենը կարսեցի էր, բնակվում էր Ղուլալիս գյուղում, ուսուցիչ էր, բանիմաց և հայրենասեր մարդ: Հային արգելված էր սիրել իր հայրենիքը, իսկ խելացի մարդը չէր կարող խաղաղ ապրել:

Հալածանքը և անմարդկային վերաբերմունքը քիչ թե շատ կարողացած մարդկանց վերաբերյալ անխուսափելի էին: Շիրակունիի հտորենին և մի քանի ուրիշ ղուլալիսցիների 1937 թ. ձերբակալեցին և բռնորին էլ գնդակահարեցին:

Ներքին գործերի մինիստրության աշխատակիցները, որոնց «ստալինյան բազե» տիտղոսն էին տվել, մշակել և գործադրում էին անմարդկային այնպիսի միջոցառումներ, որ մեղադրյալները բոլորն էլ իրենց չկատարած հանցանքները համձն էին առնում:

Վարդապետյանը երկու տարի բանտում անցկացրեց: Ապա Ախալքալաքում նշանակվեց գործի դատավարությունը: Վարդապետյանի գործի պաշտպանությունը ինձ վրա էի վերցրել:

Վրաստանի գերագույն դատարանի անդամ Պապայանը սկսում է դատավարությունը: Բաց դատ է, ներկա են բոլոր հրավիրվածները: Մեղադրող վկաներն են Սովսեսյան Պետրոսը, Կարակաշյան Մարուքը, Ջուռնաջյան Գրիգորը, դադեշցի Ալեքսանը, որը գյուղխորհրդի նախագահն էր Գոնդուրայում և ուրիշները:

Վարդապետյանը ոչ՝ մի բանի մեջ իրեն մեղավոր չի ճանաչում և իր դեմ հարուցած մեղադրանքները համարում է զրպարտություն:

Դատախազն առաջարկում է դատական քննությունը սկսել վկաներից, քանի որ մեղադրյալն իրեն չի ճանաչում մեղավոր: Գործում եղած վկաների ցուցմունքներից ելնելով՝ դատախազը վստահ էր, որ Վարդապետյանի դեմ հարուցած մեղադրանքները հաստատվելու են վկաների ցուցմունքներով: Քննում են առաջին վկա Սովսեսյան Պետրոսին: Սովսեսյանը զեկուցում է, որ Վարդապետյանի հավատարիմ ընկերն էր ակտիվ դաշնակցական Շիրակունիի հտորենը, և միասին էին

գործում՝ սովետական կարգերը տապալելու համար: Վարդապետյանը քահանայի տղա է, նա ուսուցիչ է և միևնույն ժամանակ դաշնակցական հրամանատար: 1920թ. Ջանգեզուրի կռիվներին Վարդապետյանը՝ որպես դաշնակցական հրամանատար, սպանել է կոմունիստներին: Վարդապետյանը ժողովրդի թշնամի է:

Վկայի հերյուրանքներն ինչպես դատական կազմի, այնպես էլ դատախազի կողմից ընդունվեցին որպես անաչառ ցուցմունք, և ոչ՝ մի հարց չտվին վկա Մովսեսյանին: Իմ առաջին հարցը.

- Մեծ Գոնդուրայից Ջանգեզուրը երևո՞ւմ է:

- Ո՛չ, - ասում է վկան:

- Եթե չի երևում, ինչպե՞ս տեսար, որ Վարդապետյանը կոմունիստների է սպանում, և ովքե՞ր են այդ կոմունիստները:

- Ես լսել եմ,- պատասխանում է նա:

Վկայի նման ցուցմունքից հետո ես պահանջում եմ, որ վկան ցույց տա այն մարդուն, որից ինքը լսել է: Ականատեսին վկան չի ճանաչում: Մնացած բոլոր վկաները հրաժարվում են իրենց ցուցմունքներից՝ հայտարարելով, որ իրենք անձամբ ոչինչ չեն տեսել, այլ լսել են: Վարդապետյանը երկու տարի բանտ է նստել, դատախազը կաշվից դուրս է գալիս՝ ապացուցելու համար, որ երկու տարին նա անմեղ տեղը չի նստել, բավական է, որ Շիրակունի Սուրենի նման հակահեղափոխական մարդու հետ մտերմություն է ունեցել, և պահանջեց, որ Վարդապետյանին խիստ պատժեն:

Իմ պաշտպանական ելույթում ես պահանջեցի Վարդապետյանի դեմ գրպարտիչ միջոցներով լուրջ մեղադրանքներ հարուցելու համար՝ համաձայն Վրաստանի քրեական օրենսգրքի 58/10 և 58/11 հոդվածների բոլոր վկաներին՝ որպես հատուկ գրպարտիչների, վերցնել կալանքի տակ: Առանձին դատական որոշմամբ գործի քննությունը և մեղադրանքները ձևակերպելն ու դատական պատասխանատվության ենթարկելը հանձնարարել շրջանային դատախազին:

Դատախազը գրպարտիչներին իր պաշտպանության տակ է վերցնում: Դատական կազմը մեկուսանում է՝ դատավճիռ կայացնելու համար:

Դատավորը հայտարարում է դատավճիռը.

- Վարդապետյանին ճանաչել մեղավոր հակասովետական մարդկանց հետ առնչություն ունենալու մեջ և ենթարկել ազատագրկման երկու տարի ժամկետով: Ի նկատի ունենալով, որ երկու տարի նա բանտում է եղել և դատարանի կողմից որոշած պատժի չափը՝ երկու տարին, նա արդեն կրել է, անմիջապես ազատել կալանքից:

Անարդար դատավճռից մենք գոի մնացինք, քանի որ կոկորդիլոսի բերանից կենդանի էինք դուրս պրծել: Կասկած չկա, որ դատախազը դժգոհ մնաց: Դատավարությունը վարեց դատավոր Պապայանը:

Ուչմանա գյուղից Ամիրխանյանների և մյուսների ծերրակալությունը

Ուչմանա գյուղից քարտաշ վարպետներ Ամիրխանյաններին և նրանց ընկերներին 1937 թ. ներքին գործերի մինիստրության Բոգդանովկայի շրջանային բաժանմունքը կալանքի տակ վերցրեց՝ որպես դաշնակցական կուսակցության անդամների:

Գյուղում անցկացնում են միջոցառումներ՝ պետական ներքին փոխառության պարտատոմսերը տարածելու համար:

Քարտաշ վարպետներն աշխատում էին Բոգդանովկայում պետական շինությունների վրա՝ թվով 20 մարդ: Գյուղի դպրոցի դիրեկտոր, Փոքր Գոնդուրայի բնակիչ Տոներյան էղիկարը և կոլխոզի նախագահ, Յեշտիա գյուղի բնակիչ Էզնատոսյան Վանոն ցուցակ են կազմում, թե քարտաշը քանի ռուբլի է մուծելու փոխառության պարտատոմսի համար: Ազգանունների դիմաց նշումներ կատարելուց, ստորագրել տալուց ու փողերը հավաքելուց հետո, Տոներյանը գրում է վերնագիրը. «Ցուցակ Ուչմանա գյուղի Յայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության անդամների»:

Տոներյանը և Էզնատոսյանը ցուցակը ներկայացնում են ներքին գործերի բաժանմունքի պետ, հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Սաբոյին:

Սաբոն ինքն է սկսում «դաշնակցականների» գործի քննությունը: Քարտաշներն իրենց նախնական քննության ժամանակ բացատ-

րում են, որ այդ ցուցակով էգնատոսյանը և Տոներյանը իրենցից փող են հավաքել ներքին փոխառության պարտատոմսերի համար, որ պարտատոմսերը ստանալուց հետո յուրաքանչյուրը ստանալու էր իր մուծած փողի չափով պարտատոմս, որ իրենք դաշնակցականներ չեն, որ ցուցակն ամբողջովին կազմել է Տոներյանը՝ էգնատոսյանի անմիջական մասնակցությամբ, որ իրենք այդ գումարները չեն մուծել որպես անդամակցական վճար, Սաբոյի աջ ականջից մտնում, ծախից դուրս է գալիս: Սաբոն անցնում է իր սիրած միջոցներին՝ խոշտանգումներին: Քարտաշ վարպետներից շատերը 60 տարին անցկացրած բանվորներ էին և չէին կարող դիմանալ Սաբոյի ձեռնարկած գազանային միջոցառումներին, անմարդկային խոշտանգումներին:

Տոներյանը և էգնատոսյանը գովասանքի արժանացան, իսկ Սաբոն, որ շրջանի բոլոր հայ գյուղերից «դաշնակցականներ» էր հավաքել ու լցրել բանտերը, Վրաստանի կառավարության կողմից ստացավ շքանշան: Խելացի հայ մարդիկ արդեն պարզ հասկանում էին, որ հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցն է որոշվում: Հասկանում էին, որ Ստալինը Շահ-Աբասից էլ գործել թշնամի է և ոչ մի ջանք չի խնայում այս Հայաստան կոչված քար ու ժայռը սովետական քարտեզից վերացնելու, այն Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև բաժանելու համար: Սաբոն էլ լավ էր հասկացել և պատահական չէր, որ նա կուսակցության պլենումի ամբիոնից հայտարարեց.

- Բոլոր հայերը դաշնակցականներ են, հարկավոր է նրանց ոչնչացնել:

Ո՞ր հերոսը կարող էր Սաբոյի դեմ դուրս գալ և նրան քննադատել:

Ուշմանայի քարտաշների հարազատների խնդրանքով ես բողոք գրեցի Մոսկվա գերագույն դատարանի նախագահի անունով: Հայտնեցին, որ դատավճիռը նրանց վերաբերյալ բեկանված է, և գործը վերադարձված է վերաքննության:

Ի՞նչ վերաքննություն կարող էր տեղի ունենալ, երբ 20 բանտարկյալից միայն մեկն էր կենդանի: Ո՞ր դատարանն էր դատել նրանց, որին ինչքա՞ն պատժաչափ էր որոշված, ով որտե՞ղ էր մահացել և ե՞րբ, ոչ ոք այդ մասին տեղյակ չէր: Կարծիքներ էին, որ խոսվում

եր, ոմանք ասում էին, որ մի քանիսը քննության ժամանակ դաժանաբար ծեծից են մահացել, իսկ մի քանիսը տարագրության ճանապարհին: Որովհետև երկրում սահմանադրություն չկար, օրենքներին փոխարինում էր սանձարձակությունը, երկրի մի ծայրից մյուսն իշխում էր բռնակալությունը, բառի լայն իմաստով: Ի՞նչ եղան երկու գլխավոր զրպարտիչները: Էգնատոսյան Վանոն մի քանի տարի կոլխոզի նախագահ մնալուց հետո մահացավ գյուղում, իսկ Տոներյան Էդիկարը 1941թ. զորակոչվեց բանակ և սպանվեց բանակում:

Թեև 1938թ. հունվարյան պլենումում համամիութենական Կոմ. կուսակցությունը հայտարարեց, որ երկրի ներսում շատ անարդարություններ և սխալներ են տեղի ունեցել, սակայն միայն խոսվեց: Անարդարության զոհերից շատերն արդեն չկային, դրանց թիվը միլիոններով էր հաշվվում, իսկ մնացած շատ միլիոններ այնպես էլ մնացին աշխատանքային ճամբարներում և ոչնչացան:

Ժամանակն ապացուցեց, որ եթե մի մեծ պետության գործերը կառավարում է միայն մի կուսակցություն, երկրորդ կուսակցություն գոյություն չունի, չկա նույնիսկ ընդդիմություն, այդ երկրի ժողովուրդների կյանքը պետք է կործանված համարել: Երկրում գործող սահմանադրությունը կոչվում էր «Ստալինյան սահմանադրություն»: Երբ երկրի հիմնական օրենքը մի ճանաչված արյունոտ չարագործի անունն է կրում, այդ անունն ինքնին խոսում է օրենքի բացակայության մասին: Ինչքան միլիոններ ուչմանեցիների մման անմեղ զոհ դարձան «Ստալինյան սահմանադրությանը»:

1932 թ. օգոստոսի 7-ի օրենքը՝ գրված Ստալինի արյունոտ ձեռքերով:

Արյունոտ ձեռքերով և արյունով գրված օրենքում ասված էր. «Պետական և հասարակական գույքի հափշտակման դեպքում՝ զնդակահարություն: Մեղմացուցիչ հանգամանքների դեպքում՝ ոչ պակաս 10 տարի»: Գործերի թիվն անհաշիվ էր: Մերմնացան կոլխոզնիկն իրավունք չունեի իր ցանած ցորենը կալսելիս մի կիլոգրամ ցորեն իր

տուն տանել: Կոլխոզային գյուղացին ծայրաստիճան աղքատ էր և կարիքից ստիպված՝ նա մեկ կամ երկու կիլոգրամ հացահատիկ իր ցանած, մշակած բերքից եթե ցանկանար տուն տանել՝ առանց մտածելու, որ դա սովետական օրենքով համարվում է հասարակական գույքի հափշտակում և դրա համար կարող են իրեն ենթարկել գնդակահարության, չէր տանի:

Հողագործ մարդն ինչ աստիճանի պետք է հասած լինի, որ գրպանով կամ վարտիքով մեկ կամ երկու կիլոգրամ հացահատիկ գողանա, այն էլ քրտինքով վանտակած հացահատիկից: Այս ձևով, այսպես կոչված հափշտակումների գործերը, շրջանային դատարաններին չէին տալիս: Քանի որ օրենքով նախատեսվում էր գնդակահարություն, դրա համար էլ տալիս էին գերագույն դատարան:

Ախալքալաքի շրջանում, որտեղ ես աշխատում էի որպես շրջանային դատարանի նախագահ, Վրաստանի գերագույն դատարանը հաճախ էր նշանակում դատական նիստեր:

Քանի որ անմեղ զոհերի դեմ դատական նիստերում որպես պետական մեղադրող ելույթ էր ունենում դատախազը այդ պատճառով էլ, թեկուզ որպես ձևական կողմ, դատապաշտպանի մասնակցությունն անհրաժեշտ էր:

Ախալքալաքի դատապաշտպաններից Մեծատունյան խորենին կանչել էին ներքին գործերի շրջանային բաժանմունք և լուրջ կերպով զգուշացրել նրան այն բանի համար, որ նա դատական մի նիստում հայտարարել էր, որ կոլխոզնիկի ընտանիքում մի ամբողջ տարի միս չեն կերել, և երեխաների թախանձագին խնդրանքից ելնելով՝ հայրը մի հավ է տարել կոլխոզի հավանոցից: Դատապաշտպանը սխալմամբ ճշմարտությունն էր ասել, որը չէր կարելի: Ինչքան անգամ, որ գերագույն դատարանը դատական նիստեր էր նշանակում մեր շրջանում, մեր դատապաշտպանները պահվում էին, որպեսզի այսպես կոչված «մեղադրյալների» պաշտպանություններն իրենց վզին չփաթաթեն: Դատական նիստերում արձանագրությունների մեջ նշվում էր, որ մեղադրյալը կանոփին հրաժարվում է դատապաշտպան ունենալուց:

Առանց դատապաշտպանի մասնակցության գործերը քննվում էին դատական կարգով: Բոլոր դեպքերում էլ, որպես մեղմացուցիչ

հանգամանք, նշվում էր մեղադրյալի տարիքը, նրա ընտանիքի շնչերի քանակը, առաջին դատվածությունը, սոցիալական ծագումը: Համաձայն օգոստոսի 7-ի որոշման՝ կոլխոզի կալից երկու կամ երեք կիլոգրամ հացահատիկ կամ համայնացրած հավերից մի հավ հափշտակելու համար ենթարկել ազատագրկման տասը տարի ժամկետով, անձնական գույքի գրավումով՝ չտարածելով հանցագործի վրա որևիցե ամնիստիա (համաներում): Ղատավճիռը վերջնական է և բողոքարկման ենթակա չէ: Սովետական բանտերն արդեն տնքում էին բոլորովին ամմեղ բանվորներով և գյուղացիներով: Աշխարհին հայտնի է, որ 1930 թ. համատարած կոլխոզային շարժումն անցկացվել է բոլոր ժողովուրդների կամքին և ցանկությանը հակառակ, զենքի ուժի ներքո, բանտի ու տարագրության միջոցով: Ստալինն ամբիոնից հայտարարեց.

– Ովքեր մեզ հետ չեն՝ մեր դեմ են, այդպիսիներին մենք ոչնչացնում ենք:

Կոլխոզների կառուցումը սովետական ժողովուրդներից 50 միլիոն մարդկային զոհեր է տարել:

Լենինը խաբելով կործանեց, իսկ Ստալինը խաբվածներին բռնի ուժով էր կործանում: Աշխատավոր մարդիկ, հատկապես հողի մշակը, ենթարկվում էին բացարձակ ճորտացման: Անասունների համայնացման ժամանակ գյուղացիները մորթում էին իրենց հղի կամ նոր ծնած կովերը և ոչխարները, որպեսզի չհամայնացնեն: Աշխատավոր գյուղացու համար ծնած կովը կամ ոչխարն իր երեխայից էլ քանկ էր, բայց քանի որ գոմից քաշում տանում էին, նա մորթում էր՝ արցունքն աչքերին: Ռուսական անծայրածիր Սիբիրը վերածվել էր համատարած ճամբարի: Տարագիր աշխատավոր գյուղացիների թիվը միլիոններով էր հաշվվում: Ամենուրեք իշխում էր անհու սարսափը: Ստալինյան «բազմերը» վխտում էին ամեն տեղ: Որդուն հոր դեմ էին հանում, հորը՝ որդու, հատուկ դպրոցներ բաց արին՝ երիտասարդությունը փչացնելու համար:

Այդ դպրոցներում սովորեցնում էին պայքարի տարբեր միջոցներ՝ այսպես կոչված կուլակների, ուռճացածների և նրանց համախոհների դեմ պայքարը սրելու և որպես դասակարգ նրանց ոչնչացնե-

լու համար: Սովետական կարգերը նրա թշնամիներից պաշտպանելու համար տարբեր ձևերով պայքարի միջոցներ էին սովորեցնում, որոնց մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավում մատնությունը և զրպարտությունը, առանց այն էլ հալածանքի ու տառապանքի ենթարկված հողի մշակի դեմ: Ամեն տեսակի միջոցառում անցկացվում էր ուժի միջոցով, դրա համար էլ օգոստոսի 7-ի ստալինյան օրենքն անհրաժեշտություն էր՝ ժողովրդի հանդեպ բոլոր տեսակի բարբարոսությունները պահելու համար:

Եթե օրենքների խստությունը չլիներ, օգոստոսի 7-ի անմարդկային, արյունով գրված օրենքները լույս չտեսնեին, թեկուզ մի չնչին ազատություն լիներ, ամհնար կլիներ պահել զենքի, ահ ու սարսափի միջոցով ստեղծված տնտեսական, այսպես կոչված սոցիալիստական ձևերը: Այս նոր, արյունով ներկված թատերաբեմը մարդկությունը տեսնում էր, լավ էլ հասկանում էր անտեր ու անպաշտպան ժողովուրդների վիճակը, զգում էր, որ միլիոններ են զոհ գնում սոցիալիզմի կառուցման գործին, սակայն անտարբեր էր: Անտարբեր էլ մնացին միայն նրա համար, որ երկրի ներսում դժգոհությունը կոմունիստական կարգերի դեմ մեծանա, ուժեղանա:

Ի վերջո հասկացան, որ տասնյակ միլիոնավոր դժգոհները, երբ ճորտացման աստիճանի են հասցրած, մի անզորություն են զինված ճորտատիրոջ մոտ: Հասկացան, բայց արդեն ուշ էր, արդեն ճորտատերն իր ճորտերին ձեռքից բաց չի թողնում, ճորտերին իրենց ձեռքերի մեջ պահելու համար ունեն ատոմ: Հասկացան, որ երկիրը նման է համատարած ճամբարի, իսկ սովետական ճորտը բոլորովին անզոր է փշրելու ճամբարի պատնեշները, որոնք լայն են քան Չինական պատը և բարձր՝ քան Բաբելոնի աշտարակը: Այս ճորտը բոլորովին նման չէ իրենից առաջ գոյություն ունեցած ճորտերին: Այն ճորտը վերակացուների հսկողության ներքո աշխատում էր իր տիրոջ համար: Այս ճորտը, բացի լարված աշխատանքից, պարտական է գովելու, մեծարելու, փառաբանելու և ծափահարելու իրեն ստրկացնողներին: Չմեծարելը, չծափահարելը դժգոհության նշան է համարվում, այդպիսի ճորտերը պատժի են ենթարկվում: Ժողովրդի կողմից կարծիքներ հայտնելը խստիվ արգելված է: Համարձակները միշտ էլ ենթարկվել

են ոչնչացման, քանի որ երկրում իշխում է միայն մի քաղաքական խումբ և այս ավազակախմբին դժվար է մերկացնելը: Երկրում անչափ տարածված է լրտեսությունը: Բոլոր գիտնականները, գրողները, բարձր պաշտոնյաները հանոգված են, որ իրենց հետևում են: Բոլորն էլ վախենում են, բոլորն էլ զգույշ են:

Սովետական օրենքների խստությունից բոլոր, այսպես կոչված բանվորները և հողից զրկված հողի մշակները սարսափում են: Ելք չկա: Միակ ելքը լարված վիճակում աշխատելն է և անխոս ընդունելը տիրոջ կողմից պարզած հացի փշրանքները: Դատավորներից շատերը հարկադրված կիրառում էին այդ անօրեն օրենքները: Շատ դատավորներ աշխատանքից հրաժարվում էին, ոմանք էլ չկատարելով սովետական օրենքները՝ իրենց բոլոր խստությամբ, բանտ էին ընկնում որպես անհարազատ, անհավատարիմ տարր: Ո՞ր ազնիվ մարդը կարող էր ստորագրել 10 տարի ազատազրկման կամ գնդակահարման դատավճիռը, երբ դատվող զոհը ընտանիքում թողնում է մի տուն լիքը մերկ ու սոված մանուկներ: Երբ մեղադրական աթոռին նստած դժբախտ մեղադրյալը մի խուրձ խոտ է տարել կոլխոզի կալից՝ իր հնձած խոտից, կամ 2-3 կգ գարի կամ ցորեն է տարել իր ցանած, հնձած արտի բերքից:

Ո՞ր դատավորը չէր հասկանում, որ այսպիսի գործեր, նման հանցագործություններ անցյալում չեն եղել և չէին էլ կարող լինել: Ժողովրդից ծրի վերցրած ցորենի մի փութը պետությունը վաճառում է հարյուր ռուբլով: Այս անառակությունը հանցանք չի համարվում, իսկ եթե մի խեղճ մարդ մի տուփ լուծկի վաճառի, կամ տասը հատ ձու, տասը տարի բանտարկություն կտան: Կալից մի խուրձ խոտ տանելը կամ 3-4 կգ հացահատիկ և 10 տարի բանտարկություն ստանալը չարիք է, որը ծնունդ առավ, այսպես կոչված, սոցիալիստական նոր տիպի տնտեսություններ ստեղծելիս: Միայն 1948 թ. ամբողջ երկրից միլիոնավոր կոլխոզնիկներ աքսորվեցին Սիբիր՝ պարտադիր կարգով աշխատանք կատարելուց խուսափելու համար: Տարվա ընթացքում կոլխոզնիկը պարտադիր կատարելու էր 120 աշխօր: Երեք օր աշխատելու դեպքում միայն՝ կոլխոզնիկը կվաստակի մեկ աշխօր: Կոլխոզնիկներին աքսորելով՝ մի կողմից ահ ու սարսափ էին տարածում,

մյուս կողմից էլ՝ արքայազնները Սիբիրում նույն պարտադիր աշխատանքն էին կատարում: Սոցիալիզմն այնքան զոհեր խլեց մարդկությունից, որքան զոհեր չէր տվել աշխարհը մի քանի դարում:

Մատնությունների ուժեղացումը երկրում

Կուսակցության և կառավարության վարած քաղաքականությունը պատճառ դարձավ մատնությունների տարածմանը: Շատերն, անգամ իրենց կամքից անկախ, դարձան մատնիչներ: Մատնությունը հայրենիքի հանդեպ՝ բոլոր հանցանքներից ծանրագույնն է:

Ինչպես ամբողջ երկրում, այդպես էլ մեզ մոտ, մատնություններն ու զրպարտությունները թիվ ու սահման չունեին:

1926 թիվն է. ես աշխատում եմ Գոնդուրայում որպես կուսակցության բեմական կոմիտեի քարտուղար: Մեր գավառից երեք կոմունիստների՝ ինձ, Մկոյան Զակոբին և Աղայան Եղիշեին, երեք ամսով ուղարկեցին Թբիլիսի՝ կուսակցականների համար կադրերի վերապատրաստման կուրսեր անցնելու: Ծալկայի շրջանից էլ կար մի հայ տղա: Ինձ հանձնարարվեց, որ նրանց համար քաղաքական գրականություն ընթերցեմ ու բացատրեմ: Ղասընթացներն ավարտվելուց հետո անցանք մեր աշխատանքին: Տաս օր էի աշխատել, երբ ինձ շտապ կաչեցին գավառական կոմիտե: Գավառական կոմիտեի քարտուղար Սաշա Նազարովը հանձնարարում է աշխատակիցներ Պետրոսյանին և Զրաչյա Գալստյանին, որ ինձ հարցաքննեն: Պետրոսյանն իր առանձնասենյակում դիմում է ինձ.

- Կուսակցությունը ձեզ ուղարկել է Թբիլիսի՝ սովորելու՞ և համար, թե՞ գաղտնի տրոցկիստական ժողովների հաճախելու:

Գաղտնիքն ինձ համար պարզվեց: Աղայանը մեր պարապմունքներին չէր մասնակցել ու ինձ և Մկոյանին զրպարտել էր:

1926 թ. ժամանակի ամենածանր մեղադրանքն էր, պատժի չափը միայն գնդակահարությունն էր, եթե զրպարտությունը նույն ձևով երկրորդ մարդը հաստատեր: Ներս է մտնում զրպարտիչ Աղայանը: Իմ հարցին, թե ես և Մկոյանը տրոցկիստական ժողովների մասնակցե՞լ

ենք, պատասխանը լինում է՝ այո: Իմ երկրորդ հարցին՝ քեզ ո՞վ էր հանձնարարել, որ այդպես հետապնդել ես մեր քայլերը:

- Ոչ ոք: Ես իմ նախաձեռնությամբ եմ հետևել ձեզ,- պատասխանեց նա:

Իմ վերջին հարցին. «Ո՞րն է այն շենքը, որտեղ տեղի էին ունենում մեր գաղտնի ժողովները»: Պատասխանը մեկն էր, որ ինքը շենքի տեղը չգիտի: Հարցը պարզ էր, գրպարտիչը մերկացված էր: Իմ պահանջը Աղայանին կուսակցությունից վտարելու և նրա դեմ դատական գործ հարուցելու վերաբերյալ, կուսկոմիտեն թողեց անհետևանք: Սատնիչներն օգտվում էին ներքին գործերի բաժանմունքների աշխատողների հովանավորությունից և անձեռնմխելի էին համարվում:

Սկոյան Հակոբը 1937 թ. աշխատում էր Բոգդանովկայի շրջանում որպես շրջանային գործադիր կոմիտեի նախագահ: Աղայանի և մեկ ուրիշի զրպարտությամբ Սկոյանը ձերբակալվում է որպես տրոցկիստ և գնդակահարվում:

1928 թ.: Աշխատում եմ Կարգախ գյուղում, որպես թեմական կոմիտեի նախագահ: Կարգախը գտնվում է Թուրքիայի սահմանի վրա: Իմ աշխատասենյակ է մտնում մի զինվորական և հայտնում, որ սահմանապահ ղեկավարությունն ինձ կանչում է: Մի քանի օր առաջ ձմեռային վերարկու էի գնել կարգախցի պլանջոնց Սարգսից: Մտնում եմ սահմանապահների ղեկավարի աշխատասենյակը: Երեք սպաներով մոտենում են ինձ և ուշի-ուշով, դիտում իմ հագի ձմեռային վերարկուն, առանց խոսք անգամ ասելու ինձ հետ են ուղղարկում:

Կոմենդանտից պահանջեցի, որ բացատրի ինձ անհանգստացնելու պատճառը:

Մեզ հաղորդել էին,--պատասխանում է նա, որ ձեր հագի վերարկուն դուք գնել եք Պլանջյանից, իսկ Պլանջյանը այն բերել է Թուրքիայից: Մեր ստուգումից պարզվեց, որ ձեր հագի վերարկուն ռուսական է: Իսկ ով է մատնիչը, նա չասաց:

Այս անախորժ դեպքի մասին ես զրույց ունեցա վերարկուն ինձ վաճառողի հետ: Նա պատմեց, որ իրեն էլ են կանչել և ինքը հայտնել է, որ ինքը Թուրքիայում չի եղել, որ վերարկուն գնել է Ախալքալաքում, իր վրա կարճ է եղել և իր արժեքով տվել է գործկոմի նախագահին:

Նրան չեն հավատացել և վերարկուն զննելուց հետո միայն համոզվել են, որ Դոխոյան Սրապի տեղեկությունը ճիշտ չէ:

Մի կիրակի օր Ախալքալաքի շուկայի հրապարակում 10-12 կոմունիստներ զրուցում էին մեր գավառի աշխարհագրական դիրքի, լեռների, հարուստ արոտավայրերի մասին: Օգտվելով առիթից՝ հարցրեցի. Ինչո՞ւ հայկական շատ քաղաքների, լճերի և ավանների անուններ սկսվում են կամ վերջանում «վան» մասնիկով՝ Վան, Վանանդ, Կաղզվան, Իջևան, Ավան, Նախիջևան, Սևան, Թափարվան և այլն: Ինձ չէր հետաքրքրում, թե ինչու են սկսվում կամ վերջանում «վան» մասնիկով, այլ ուզում էի հասկացնել, որ Ախալքալաքի գավառը պատմական Հայաստանի հյուսիսային գավառներից մեկն է, որ Աբուլ-Սամսար լեռնաշղթան, թագուհի զուլալ Թափարվան լճով մտնում է Հայկական լեռնաշխարհի մեջ: Բոլորն էլ նայում են ինձ: Ծանոթ լինելով իմ համարձակությանը՝ ձայն չեն հանում: Ուզունյան Շավարշը, իր եռթյանը հատուկ, հայտարարում է.

- Այս մարդը ինչու է Թափարվանը խառնում հայկական լճերի հետ: Թափարվանը Վրաստան է, այն վրացական լիճ է: Մազերս փշաքաղվեցին: Դիմելով նրան ասացի. եթե չխոսեիր, ոչ մեկը քո հիմար լինելը չէր իմանա: Ուզունյանը դժգոհ հայացք գցելով մեզ վրա՝ հեռացավ: Նա դժգոհ էր, որ կանգնածներից ոչ մեկը չկրկնեց նրա ասածները:

Դուլալիս գյուղում, որպես դպրոցի դիրեկտոր, աշխատում էր Շիրակունի հորենը: Խորենը կարսեցի էր: Մոտիկից ճանաչում էի. խելացի, կարդացած, խոհեմ, ազնիվ ու մարդասեր էր: Դուլալիսում, որպես կոլխոզի նախագահ, աշխատում էր մամգարեցի Վարդանյան Արեթը: Նա միայն իր ազգանունը գրել գիտեր: Վերջինս կազմակերպում է գյուղի խանութի կողոպուտը և գողությունը բարդում «դաշնակցական» Շիրակունու վրա: Ոչ Խորենը կա, ոչ էլ մյուս ձերբակալված դուլալիսցիները: Ոմանք գնդակահարվել են, ոմանք էլ, ծեծին ու տանջանքներին չդիմանալով, մահացել են հարցաքննությունների ժամանակ, իսկ մատնիչները գուլասանքների ու կրծքանշանների են արժանացել: Շիրակունին խելացի մարդ էր: Ոչ մի խելացի հայ մարդ այդ ժամանակ խորհրդային կառավարության հանդեպ թշմական քայլ

չէր անի: Ո՞ր խելացի հայը չէր հասկանում, կամ չի հասկանում, որ հակասովետական քայլը հայ մարդու կողմից կարող է պատճառ դառնալ ամբողջ հայության կործանմանը:

Կուլիկամ գյուղում Ուզունյան Շավարշը և Երեմյան Աղասին այն աստիճանի ահ ու սարսափ տարածեցին իրենց գյուղում, որ շատ գյուղացիներ, վախենալով ձերբակալությունից, 1930 թ. գարնանը թողած իրենց տունն ու ընտանիքը, անզեն փախան՝ ապաստան գտնելու ճուրբարեթի անտառներում: Այս անփորձ «ավազակները» գիշերը անտառի եզրին կրակ են վառում, որ տաքանան: Գիշերով կրակի լուսի վրա կրակելը հեշտ է: Ալաստան գյուղի կոմունիստները գիշերով կրակ են բաց անում, որի հետևանքով սպանվում է Այվազյան ազգանունով մի կուլիկամցի: Ճանաչողներն ասում էին, որ Այվազյանն ունի յոթ երեխա, որոնք բացարձակ սոված են: Կենդանի մնացած «զոհերը» թողնում են ճուրբարեթի անտառը՝ որպես ապաստան, ու հեռանում են: Ո՞ւր գնացին, ի՞նչ եղան, որտե՞ղ անհայտ ու անթաղ գերեզման դարձան: Ոչ ոք չգիտի:

1930 թվականն է. Սուլդա գյուղում աշխատում են որպես գյուղխորհրդի նախագահ: Առավոտ վաղ իմ գրասենյակ է մտնում դեպուտատ Կիրակոսյան Սարգիսը և հայտնում.

- Ընկեր նախագահ, եկել են թարմ և լուրջ նորություն հաղորդեմ (գիտեմ, որ նրա լուրջ նորությունը մատնությունն է լինելու): Էլբակենց Հարությունի եզը սատկել է: Միսը վաճառել է անասնաբույժի թույլտվությամբ, իսկ եզան կաշին ձող-ձող է արել և վաճառել գյուղացիներին, մինչդեռ նա պարտավոր էր այն հանձնել պետությանը: Հարկավոր է խիստ միջոցների դիմել, եթե ոչ, ուրիշներն էլ կարող են հետևել նրա օրինակին:

Հարցնում են.

- Քեզ հայտնի՞ է, որ կաշի չլինելու հետևանքով գյուղացիները բոբիկ են:

- Այո՛, բոբիկ են, բայց կաշին ծախելու իրավունք չունեն, պետք է հանձնեն պետությանը:

- Դու ցանկանում ես, որ քո հարևանները ոտաբոբի՞կ գնան դաշտային աշխատանքի:

- Մենք պարտավոր ենք պետության շահերը պաշտպանել:

- Ձեր կարծիքով մենք պարտավոր չե՞նք մեր ժողովրդի կարիքները հոգալու:

- Որ պարտավոր ենք, ի՞նչ անենք...

- Այն պետք է անենք, որ ականջներս չպետք է սրենք, աչքերս չռենք ու ամեն մի չնչին գործի համար մեր գյուղացիների դեմ քրեական գործ հարուցենք: Էլբակյան Հարությունը մի զույգ եզ ուներ և ուրիշ ոչինչ: Մսի և կաշվի գնով իր եզան համար ընկեր կզնի, միթե վատ կլինի: Ինչքան անախորժ և տգեղ բան էր, որ միրաշխանցի քրդի ձեռքից երեք փուխ գարին խլեցիք և հանձնեցիք պետությանը: Քուրդը երեխայի նման լաց էր լինում և աղերսում, որ երեք փուխ գարին վերադարձնեք, որ իր երեխաները սոված են (Սարգիսն անտեղյակ էր, որ իմ հրամանով գիշերով քրդի երեք փուխ գարին վերադարձված էր ու նրան ապահով ճանապարհ դրած):

Սուլդա գյուղում եղած ժամանակս Սարգիսը այլևս ինձ մոտ չէր գալիս, «նորություններ» չէր բերում: Գյուղում աշխատելը շատ դժվար էր: Համատարած կոլեկտիվացումը, գյուղացու կամքին հակառակ, քայքայել, աղքատության գիրկն էր օգցել բոլոր գյուղացիներին: Հարկեր, հարկեր, անվերջ հարկեր. հավեր չունի, ծու և բմբուլ են պահանջում, ոչխար չունի՝ բուրդ ու մորթի, մի կովից՝ 400 լիտր կաթ, միս և այլն: Երկու եզ, երկու կով և մի քանի ոչխար ունեցող գյուղացու ունեցածը ձեռքից խլում են, իրեն «կուլակ» հայտարարում և ընտանիքով աքսորում:

1936 թ. Ախալքալաքից Յորդանյան Աղաբեկին, Անտոնյան Վաղինակին և մի դիլիսկեցու ուղարկում են Սուրամ՝ վերապատրաստման դասընթացների: Խոսակցություն է գնում, որ Աղասի Խանջյանը Թբիլիսիում ինքնասպանություն է գործել:

Անտոնյան Վաղինակը (Գոման գյուղից էր) ասում է. «Հայաստանի կոմ. կուսակցության կենտկոմի քարտուղարը տեղ չգտավ, եկավ Թբիլիսիո՞ւմ ինքնասպան եղավ. նրան սպանել են»:

Սուրամից Ախալքալաք գալուց հետո Յորդանյանը և դիլիսկեցին (անուն - ազգանունը մոռացել են) Անտոնյանի կարծիքը հայտնում են շրջանային գործադիր կոմիտեի կուսկազմակերպության քար-

տուղար Պողոսյան Շահենին: Շահենն անմիջապես հայտնում է կուս. շրջանային կոմիտեի քարտուղարին: Անտոնյանը ձերբակալվում է և գնդակահարվում:

Տարիներ անց Յորդանյանը, ծեծված, ցեխտուված, դեմքին արյան հետքեր, եկավ ինձ մոտ, խնդրեց, որ դիմում գրեմ, քանի որ Անտոնյանի տղան իրեն ծեծ ու ջարդ է տվել: Իմ հարցին, թե ինչո՞ւ է ծեծել Անտոնյանի տղան, պատասխանում է, որ Անտոնյանի դատավարությանը ինքը վկա է եղել:

- Յորդանյան, - ասացի ես, - գնա՛ քո մոր գերեզմանին: Նա, որ քեզ նման տղա է ծնել, կարող է ինքն էլ օգնության գալ քեզ:

Յորդանյանը գնաց և այլևս չերևաց իմ աչքին:

Մի անգամ փողոցում կանգնած մի խումբ կոմունիստներ խոսում էին օրենքներից: Նրանց մոտով անցնելիս՝ ինձ որպես դատավորի, կանգնեցրին: Նրանցից մեկը խմբի անունից հարցրեց.

- Օրենքը մեր երկրում ավելի շատ ո՞ւմ շահերն է պաշտպանում:

- Այդ մասին կարդացեք Ա. Իսահակյանի Աբու Լալա Մահարին և կիմանաք, թե ում է պաշտպանում օրենքը,- պատասխանեցի ես:

Խմբի մեջ կանգնած մի կոմունիստ՝ Կարգախ գյուղից, Կարապետյան Վարդանը աշխատում է բոլորի ուշադրությունը սևեռել իմ տված պատասխանի վրա և ցանկանում է այդ մասին հայտնել ուսուկանությանը: Մյուսները, ինձ լավ ճանաչելով, հրաժարվում են վկայություն տալ:

Մի ուրիշ անգամ Ախալքալաքի քաղաքային այգում նստած կարդում եմ էմիլ Դիլլոնի «Եղբայրական օգնություն հայերին» գիրքը: Երեք հոգի մոտեցան և նստեցին իմ կողքին: Զրույցի ժամանակ խոսք բացվեց այն մասին, որ Կարտիկան և Բավրա գյուղերի գյուղացիները քաղաք են թափվել և զբաղվում են մուրացկանությամբ: Սեկը կարծիք էր հայտնում, որ հողը վատ են մշակում, մյուսը՝ թե ծույլ են, չեն աշխատում: Իմ կողքին նստած քաղաքի բնակիչ Ղևանյան Արշակին հարցրեցի,- մինչև սովետական իշխանության հաստատումը, այդ գյուղերի բնակիչները այդ աստիճանի աղքատ է՞ին.

- Ոչ, - պատասխանում է Ղևանյանը: Պատճառը, ասում են շատ պարզ է: Եթե բոլոր գյուղերն այդքան մոտ լինեին քաղաքին, բոլոր

գյուղացիներն էլ դրանց նման՝ հացի համար քաղաք էին թափվելու: Այն հացը, որ մենք ուտում ենք քաղաքում, այդ մուրացիկների վաստակած հացն է:

Այս խոսակցության հաջորդ օրն ինձ կանչեցին Կոմունիստական կուսակցության շրջանային կոմիտե: Կոմիտեի քարտուղար Գելաշվիլու առաջին հարցը եղավ.

- Երեկ ի՞նչ գիրք էիր կարդում այգում: Համառոտ պատմեցի, որ հեղինակը նկարագրում է 1896-1902 թթ. Տաճկահայաստանի հինգ վիլայեթների հայերի կրած տանջանքները, կոտորածները և այլն:

- Ղուք երկու անգամ մեղադրվել եք ազգային խնդիրներով զբաղվելու մեջ: Երկու անգամ ձեր հարցը քննարկվել է կուսկոմիտեում: Երևում է, որ ձեռնարկած միջոցները ձեր հանդեպ մեղմ են եղել: Ի՞նչ խոսակցություն է եղել այգում գյուղացիների աղքատության և մուրացկանության մասին:

Նշարտությունն ասելն ու բանտ գնալը մեկ էր լինելու: Ժխտեցի, որ նման խոսակցություն տեղի չի ունեցել, որ զրպարտում են՝ կեցցե ստանալու համար:

Այդ դեպքից քիչ ժամանակ էր անցել, երբ ոստիկանության աշխատողներից մեկն ինձ հայտնեց, որ որոշել են ինձ ձերբակալել, լավ կլինի հեռանա՞նք շրջանից: Ստիպված եղա թողնել Ախալքալաքը և ընտանիքով հեռանալ Արևելյան Վրաստան: Հայկական շրջաններ չէի կարող գնալ, քանի որ հսկողությունն ավելի մեծ կլիներ, և ես թաքնվեցի Կախեթիայում:

Հայ կոմունիստներից ոմանք ժամանակին տեսնելով ազգի վիճակը պահանջ դրեցին, որ հայկական հարցը Անդրկովկասում պետք է լուծում ստանա: Առաջին անգամ այս հարցը բարձրացրեց ազնիվ հայրենասեր Ալ. Մյասնիկյանը: Մախառածեն և Մյասնիկյանը հայկական հարցի շուրջ լուրջ ընդհարումներ էին ունենում: Սոսկվայի հրահանգով Մախարածեն և Քերիան կազմակերպեցին ինքնաթիռի հրդեհումը, որով Մյասնիկյանը թռչում էր Գագրա:՝ Հայ հայրենասերների

* Խոսքը 1925 թ. ավիավթարի մասին է, որն ամենայն հավանականությամբ, կազմակերպվել էր վրաց բոլշևիկների կողմից:

դեմ Վրաստանում գործում էր պետական տերոր: Երբ Տրոցկուն հարցրել էին ինքնաթիռի վթարի մասին նա պատասխանել էր.

-Այդ հարցը տվեք վրացի ուկրոնիստներին, որովհետև նրանք լավ տեղյակ են թե ինչու այրվեց ինքնաթիռը:

Հետագայում Հայաստանի մեջ չմտնող հայկական գավառների հայերի վիճակն ավելի վատացավ:

1936 թ. Ստալինի խորհրդով թբիլիսիում հրավիրվում է խորհրդրդակցություն Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի կուսակցական ղեկավարների մասնակցությամբ: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի քարտուղար Աղասի Խանջյանը թբիլիսիում հարց բարձրացրեց Հայաստանին հայկական գավառների միացման վերաբերյալ: Միաժամանակ պահանջեց, որ Անդրկովկասի բյուջեն ամբողջովկասյան երեք հանրապետությունների միջև բաժանվի արդարացիորեն: Վրաստանի կոմունիստական կուսակցությունն առանց ժամանակ կորցնելու, Խանջյանի առաջադրած խնդիրների մասին հաղորդում է Ստալինին: Նույն գիշերը թբիլիսիում սպանվում է Աղասի Խանջյանը: Խանջյանի անմեղ արյունը չհագեցրեց Բերիային և նրա շուրջը հավաքված բորենիների ծարավը: Խանջյանի սպանությանը քաղաքական բնույթ տրվեց և հայտարարվեց, որ Խանջյանը հակահեղափոխական է, որ Պարսկաստանի սահմանագլխին նա հանդիպում է ունեցել Փարիզից եկած Չոբանյանի հետ և միասին ծրագրել են Հայաստանի անջատման հարցը Ռուսաստանից: Խանջյանը, զգալով, որ ինքը մերկացվելու է, ինքնքսպան է լինում: Այս զրպարտիչ հայտարարությունն արվեց առանց տատանվելու, քանի որ ոչ ոք չէր կարող բողոքել այս անիրավության դեմ: Թեև իշխանությունն արգելել էր, որ ժողովուրդը մասնակցի Խանջյանի հուղարկավորությանը, բայց արհամարելով ամեն մի արգելք, ժողովուրդը Խանջյանի թաղումը վերածեց համազգային սգի:

Այդ ժամանակ Վրաստանի ֆինանսների նախարարի տեղակալը Ախալքալաքի շրջանի Կարգախ գյուղի բնակիչ Աբրահամյան Գրիգորն էր, որին անձամբ ճանաչում էի: Հարզանքի արժանի ազնիվ հայ մարդ էր: Կարգախ գյուղից մարդիկ են հյուր լինում թբիլիսիում՝ Աբրահամյանի տանը: Խոսք է բացվում Խանջյանի «ինքնասպանութ-

յան» մասին: Աբրահամյան Գրիգորը կարծիք է հայտնում, որ Խանջյանը չէր կարող ինքնասպանություն կատարած լինել, նրան սպանել են: Թբիլիսիից գյուղ վերադառնալուց հետո հյուրերը Աբրահամյանի կարծիքը հայտնում են գյուղացիներին: Այս մասին իմանում է Կարգախ գյուղի բնակիչ Դոխոյան Սրապը, որն առանց ժամանակ կորցնելու՝ նամակ է գրում Բերիային: Թբիլիսիում Աբրահամյան Գրիգորը ձերբակալվում է և գնդակահարվում:

Խանջյանի սպանությունը թանկ նստեց հայ մտավորականության վրա: Հազարավոր անտոնյաններ և աբրահամյաններ անմեղ զոհ դարձան. ոմանք՝ իրենց անհատական կարծիքը հայտնելով, ոմանք՝ ցավակցական հեռագրեր տալով, ոմանք էլ նրա հուղարկավորությանը մասնակցելու պատճառով: Մտնիչներն ու զրպարտիչներն ամենախոշոր չարիքները ստեղծեցին անմեղ մարդկանց գլխին: Ինչքան մանուկներ որբացրին, ինչքան ընտանիքներ հիմքից քանդեցին: Հազարավոր ազնիվ ու անմեղ խելացի հայեր չկան, իսկ մատնիչները, զրպարտիչները կան, աշխատում են և հարստանում: Այս ավազակների հանդեպ անշուշտ հասարակական արդար դատաստան է հարկավոր:

ԵՂՐՈՐՍ՝ ՀԱԿՈՒԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՐԻԿԻՍ ՄԱՅՐԸ

1937 թ. ապրիլ ամսի սկզբներին ներքին գործերի մինիստրության Ախալքալաքի բաժանմունքի աշխատողների միջոցով եղբայրս՝ Հակոբը, ձերբակալվում է Բորժոմ քաղաքում, որտեղ նա աշխատում էր: Բորժոմից նրան անմիջապես տեղափոխում են Ախալքալաք, որտեղ նրա գործի քննությունն էր գնում:

Եղբորս մեղադրում էին, որ նա Խանդո, Ազարվեթ, Օրջա և այլ գյուղերում դաշնակցական կուսակցական կազմակերպություններ է հիմնել, իսկ Խանդո գյուղի կազմակերպությանը, որտեղից 80 մարդ բանտարկվել էր, զինել էր:

Ախալքալաքում եղբայրս աշխատում էր որպես պաշը-ավիաքիմի շրջանային կազմակերպության նախագահ:

Խուզարկությունների ժամանակ մի խանդոցու տնից «Գեկո» հրացան են հայտնաբերում: Ում մոտ որ «Գեկո» հրացանն են հայտնաբերել, նա եղել է Խանդո գյուղի պաշը-ավիաքիմի Խանդոյի բաժանմունքի նախագահը: Հրացանը նրան տվել է եղբայրս: Դրանից լավ «իրեղեն ապացույց» ի՞նչը կարող է լինել ստալինյան հրոսակների համար: Էլբակյան Հակոբը զինել է Խանդոյի դաշնակցականներին մի «Գեկո» հրացանով, որպեսզի տապալեն սովետական կարգերը:

Ազարվեթ գյուղում բնակվում էին երկու եղբայրներ՝ Սերգո և Եղիշե Աղայանները, որոնց գործը մարդկանց զրպարտելն էր: Միգուցե եղբայրս պաշտոնական գործով եղել է Ազարվեթում և հանդիպում է ունեցել Աղայանների համար մի անհավատարիմ մարդու հետ ու մատնվել: Հայկական շրջաններում Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի գյուղերում ամենուրեք տեղի ունեցան ձերբակալություններ: Եթե որևիցե մի գյուղում ձերբակալություններ տեղի չունենային, այդ գյուղի կոմունիստներին նախատում էին, դատապարտում, որ վատ են աշխատում, աջալուրջ չեն, դաշնակցականներին քողարկում են...: Բանն այնտեղ էին հասցնում, որ մարդիկ ստիպված էին լինում զրպարտել բոլորովին անմեղ մարդկանց և անմեղ գոհեր տալ:

Մատնիչները, զրպարտիչները չէին երևում, քանի որ բաց դատեր չէին լինում: Բավական էր, որ որևիցե մի մատնիչի ձեռքով

««դաշնակցականների» ցուցակը ընկներ ներքին գործերի բաժանմունք: «Դաշնակցականները» վերցվում էին կալանքի տակ: Այնքան էին ծեծում, խոշտանգումների ենթարկում, որ շատերը, չդիմանալով խոշտանգումներին, մահանում էին, իսկ կենդանի մնացողներն իրենց փրկությունը գտնում էին իրենք իրենց զրպարտելու մեջ, «դաշնակցական» դառնալու մեջ և, իհարկե, որպես այդպիսին գնդակահարվելու մեջ, միայն թե անմարդկային խոշտանգումներից ազատվեն:

Երկիրն ահ ու սարսափի մեջ էր: Մարդիկ գիշերներն իրենց հագի շորերը լրիվ չէին հանում՝ վախենալով, որ գիշերը Ստալինի բազեները կտանեն, զոնե շոր ունենան հագած:

Այնքան շատ էր ձերբակալվածների թիվը, որ ժողովուրդը շվարած վիճակի մեջ էր: Ուն որ ձերբակալում էին, հայտարարում էին որպես ժողովրդի թշնամի, իսկ ժողովուրդը չէր իմանում՝ ու՞ր գնա, որտե՞ղ թաքցնի գլուխը: Երկու մարդ վտղոցում իրար հետ չէին կանգնում, չէին խոսում, որպեսզի կասկածանքի մեջ չընկնեն:

Եթե ընտանիքում մեկին ձերբակալում էին, նրա բոլոր հարազատներն ընկնում էին կասկածելի մարդկանց ցուցակում և վերցվում հսկողության տակ:

Իմ եղբոր՝ Յակոբի ձերբակալությունը մեզ վրա շատ թանկ է նստել: Ես աշխատում էի որպես շրջանային դատարանի նախագահ, իսկ մյուս եղբայրս՝ Վահագնը, որպես Ախալքալաքի հայկական մանկավարժական ուսումնարանի տնօրեն:

Յալածանքը նրա դեմ այնտեղ հասցրին, որ աշխատանքից ազատեցին՝ պատճառաբանելով, որ մանկավարժական ուսումնարանում հայոց պատմություն է դասավանդել:

Նրան նախ ուղարկեցին հայ կաթոլիկական Տուրքխ գյուղի դպրոցի տնօրեն: Տուրքխի, Բարալեթի և Դիլիսկայի դպրոցներում աշխատելուց հետո տեսավ, որ վերականգնվելն անհնար է, ընտանիքով տեղափոխվեց Յայաստան:

Իմ դեմ հալածանքը հասավ այնտեղ, որ Բոգդանովկայի շրջանի ներքին գործերի բաժանմունքի պետ Սաբոյի նախաձեռնությամբ, նրա անմիջական հրամանով, իմ հարցը քննության դրվեց Բոգդանովկայի շրջանի կուսակցական կոմիտեում:

Բյուրոյի նիստում Սաբոն զեկուցում է.

- Մեր դատավորը Դաշնակ կուսակցության ներկայացուցիչն է Կոն. կուսակցության մեջ: Շրջանում մենք հայտնաբերել ենք երեսուն հակահեղափոխական դաշնակցական կազմակերպություններ, դատավորը խուսափել է մեր օրգանների աշխատողներին որևէ բանում օգնել: Մեր ներքին գործերի բաժանմունքի աշխատողներին ասում է: Թուրքերին և ռուս դուխաբոռներին խիստ պատժում է, իսկ հայերին՝ ոչ: Մենք նրա ամեն մի քայլը հետապնդել ենք. նա կաշառք չի վերցնում, հայերին պաշտպանում է, ինչպես կարող է պաշտպանել դաշնակցականը: Իր հակահեղափոխական դաշնակցական եղբոր ընտանիքին նյութական օգնություն է ցույց տալիս, խուսափում է մեզ հետ անձնական կապեր ունենալուց և այլն:

Սաբոյից հետո ելույթ է ունենում շրջկոմի երկրորդ քարտուղար, Մեծ Խանջալի գյուղի բնակիչ Չինոյան Մադատը: Նա պաշտպանում է Սաբոյին: Դատախազ Մալխասյան Շավարշն ուզում էր ելույթ ունենալ, բայց ստալինյան բազեին հակաճառել անհնար է:

Բյուրոն որոշում է կայացնում. «Յովհաննես Մկրտչյանին վտարել կուսակցությունից և ենթարկել պատասխանատվության»: Այդքանը բավական էր, որ Սաբոն ինձ վերցներ կալանքի տակ ու առաջին գիշերը մեկուսարանում խեղդեին: Շատ տարածված էր. իրենք խեղդում էին և բժշկական արձանագրություն կազմում, որ իբր թե կալանավորն ինքնասպանություն է կատարել:

Մինչ կուսբյուրոն կսպառեր օրակարգի հարցերը, և Սաբոն դուրս կգար իր որսը հափշտակելու, ես արդեն Ախալքալաքի սավառնակայանում էի, որտեղից թռա Թբիլիսի: Թբիլիսիում մնացի այնքան ժամանակ, մինչև որ շրջանային կոմիտեի որոշումը եկավ՝ Վրաստանի կոմկուսի կենտրոնական կոմիտե: Կենտկոմում իմ գրավոր բողոքների և բյուրոյում իմ տված բացատրությունից հետո շրջանային կոմիտեի բյուրոյի որոշումը փոխում են և վերադարձնում հետ՝ շրջան՝ վերանալելու համար:

Գործի վերանայումը ձգձգվում է: Այդ ժամանակ հայրս ծանր հիվանդ էր, ես գնում եմ գյուղ՝ հորս այցելելու: Սաբոն առաջ է քաշում իրենց լրտեսներից մեկին՝ որպես դատավոր, ինքը՝ Սաբոն, գնում է

Ախալքալաք, ահ ու սարսափի տակ կնոջիցս վերցնում է դատարանի կլոր կնիքը և հանձնում իր նշանակած նոր դատավորին: Սաբոյի կողմից իմ բնակարանն ներկայանալը, ահ ու սարսափի տակ կնոջիցս կնիքի վերցնելը հանգեցրեց նրան, որ կինս գժվեց: Դա մի ահավոր հանցագործություն էր: Ի՞նչ կարող էիր անել, երբ երկրի սահմանադրությունը մի արյունոտ գանգստերի անունն էր կրում՝ «Ստալինյան Սահմանադրություն»: Եղբորս դատավարությունից հետո հայրս շատ թախծոտ էր դարձել: Միշտ տխուր էր, անժպիտ, նամանավանդ, երբ զգաց, որ ազատության մեջ եղած երկու տղաները համարվում են անհավատարիմ տարրեր և ընկած են ստալինյան հրոսակախմբերի հսկողության ներքո: Հայրս մահացավ 1939 թ. մայիսի 9-ին, ծանր վշտից: Հայրս շատ հայասեր էր և նույնն [զգացումներն էլ – խմբ.] արմատացնում էր երեխաների մեջ:

1922 թ. եղբայրս՝ Հակոբը, գյուղում կոմսոմոլի քարտուղար էր: Մի օր տուն եկավ, հրացանը քաշ տվեց սյունից, հայրս կանչեց իր մոտ.

- Ի՞նչ են խոսում,- ասաց,- Աբաջոնց Արուֆին ձերբակալել են, ճի՞շտ է:

- Այո՛,- եղավ պատասխանը:

- Իսկ ո՞վ է ձերբակալել, որտե՞ղ են նստեցրել և ի՞նչ ո՞ւմ:

Պատասխանը եղավ.

- Մենք՝ կոմսոմոլներս, Արուֆը կուլակ է, նա նստած է Մոսեսենց մարագում:

- Ուրեմն դուք՝ կոմսոմոլ եք դարձել, որ իմ ծննդավայրում մարդանեջ երևալու, նրանց հետ զրույցի իրավունքից զրկե՞ք ինձ:

Տեղիցը վեր կացավ, մոտեցավ եղբորս ու ասաց.

- Այս այն թռչունն է, որն իր ձագին բնում բռնաբարելուց հետո է թռցնում: Դու ու՞մ ես ծառայում, - ասելն ու ուժեղ ապտակելը մեկ եղավ:

Հայրս ինձ նման թույլ, անպետք չէր: Արտակարգ ուժի տեր էր: Եղբայրս ուշագնաց վայր ընկավ: Մայրս ներս եկավ, տեսավ եղբորս վիճակը, տեսավ, որ նրա քթից, բերանից արյուն էր գնում, անխոս ուշքի բերեց: Մայրս գիտեր, որ հայրս երեխաներին ապտակելուց կամ

ծեծելուց խուսափում էր, քանի որ նրա ուժեղ ապտակը կարող էր նույնիսկ մահացու լինել: Հայրս արգելեց մայրիկիս եղբորս երեսը վանալ, ասաց.

- Գնա Մոսեսենց մարագի դուռը բաց արա, Արուսիկն ասաց թող, մարագը փակի՛ր, բանալին բեր ինձ:

Աղա տացուի հրամանն անմիջապես կատարվեց: Անցան շատ տարիներ, եղբայրս ծառայեց բանակում, լեյտենանտի կոչում ստացավ: Ինքը հայտնի կրակող էր (снайпер) [դիպուկահար – խմբ.]:

Երեսնական թվականներին հաճախ էին հայտարարում, որ գավառի մի վայրում գինված «ավազակներ» են երևացել: Ովքե՞ր էին այդ «ավազակ» կոչեցյալները: «Կոլխոզ» շարժումից փախած, իրենց ընտանիքները թողած, սար ու ձոր ընկած հողի մշակներ: Այդ «ավազակների» հետևից գնում էին այն ժամանակ, երբ եղբորս իրենց հետ էին տանում: Ոչ մի տեղ ոչ մի ավազակախումբ չի հայտնաբերվել: Ի՞նչ իմանաս, թե իշխանությունից փախած այդ դժբախտ մարդիկ ո՞ր երկրամասում են մշակություն անում: Ինչքան հազարներ կորան՝ զոհ դառնալով սովետական կարգերի անմարդկային ռեժիմին, ստալինյան բռնությանը:

Խանդոցիների հետ կապված քննությունը վարում էր Ախալքալաքի շրջանային պետը՝ ներքին գործերի բաժանմունքից Պոզոկը:

Պոզոկն Ախալցխայի շրջանի հայ կաթոլիկներից էր, մի սարսափելի բռնակալ դահիճ: Քննությունները տևեցին չորս ամիս: Լուրեր տարածվեց, թե քննության ժամանակ Պոզոկը եղբորս ծեծի է ենթարկել, իսկ եղբայրս նրան խփել է աթոռով: Կասկածից դուրս է, որ նման վերաբերմունքից հետո զարհուրելի տանջանքների և խոշտանգումների պետք է որ ենթարկված լինեին նրան:

Մենք այդպես էլ չիմացանք, թե ի՞նչ եղավ կենդանի մարդը: Այն ժամանակվա ծեծ ու ջարդին տեղյակ են իրենց աշխատակիցներ Աստվածատուրյան Մամիկոնը, Ստեփանյան Կարոն, Թաթարյան Վաղարշակը, Բաղդասարյան Համբարձումը, Սիմավորյան Պողոսը, Վարդանով Համբոն և մի քանի վրացիներ: Նրանք գիտեին, թե ովքեր են մահացել բարբարոսական ծեծից: Թեև այդ ժամանակ ես դատավոր էի աշխատում, բայց ոչ մի օգնություն չէի կարող ցույց տալ իմ եղբո-

րը: Երկրի նե րսում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր չեկիստների ձեռքում: Շարժվել անհնար էր: Մարդկանց, ում որ ցանկանային, նախ և առաջ ձերբակալում էին, հետո նոր նրա վրա մեղադրական նյութեր հավաքում:

Ամենահեշտ բանը մարդուն մեղադրելն էր: Բավական էր ասել այն, որ կաղ խաչիկին և բլղուր խաչիկին կանչեն և հանձնարարություն տան:

- Բանտարկյալ Էլբակյան Հակոբի երեսին պետք է ասել, որ ձեր ներկայությամբ նա գովասանքի խոսքեր է ասել դաշնակցականների մասին, իսկ Ստալինին հայհոյել է:

Էլբակյանի երեսին գրպարտում են: Այսպես նախ ձերբակալում էին, հետո նոր մեղադրական նյութեր հավաքում:

Միլիոնավոր քաղաքական բանտարկյալներ ենթարկվել են գնդակահարման կամ տարագրման՝ առանց դատի: Երկրում գործում էին հազարավոր եռյակներ: Այդ եռյակները չեկիստների կողմից քննված գործերը ստանում էին և ելնելով գործում եղած նյութերից՝ (բռնությունների շնորհիվ ստացած նյութերը հարուստ էին) որոշում էին պատժի չափը (10 տարի, 15 տարի, 25 տարի կամ գնդակահարություն):

Երբ Ախալքալաքից բանտարկյալներին տեղափոխելու էին Ախալցխա, ես կանչեցի եղբորս կնոջ քեռուն՝ Մառանգոգյան Ստեփանին, նրան տվեցինք ուտելիք, շոր և փող, որ եղբորս տա: Մառանգոգյանը պատի վառարաններ էր կառուցում, խելոք, արհեստավոր մարդ էր: Երեկոյան Մառանգոգյանը եկավ տուն՝ իր հետ բերելով իր տարածները: Մառանգոգյանը պատմում է.

- Շատ ժողովուրդ էր հավաքվել, և շատ էլ բանտարկյալներ լցրին մեքենաները: Նախօրոք չէին հայտնել, թե ում են տանելու: Ոչ մի բանտարկյալի ոչ մի հարազատ չկարողացավ ճանաչել: Մեզ թվում էր՝ մեքենաներ բարձրացողները մարդիկ չեն, այլ խրտվիլակներ: Չեկիստների կողմից հսկողությունը շատ ուժեղ էր:

Մեքենաների գնալուց հետո հավաքվածները ցրվեցին՝ լաց ու կոծի ներքո:

Բաղդասարյան Համբարձունը մի բանտարկյալի օրոքոցի երեխային հայիոյեց՝ ասելով.

- Դու մեր դեմ էիր աշխատում:

Հավաքվածների միջից մեկը ասաց, որ այդ բանտարկյալը կարգախցի Պլանցուց եզորն էր:

1927-1928 թթ. ես աշխատում էի Կարգախում, թեմական գործադիր կոմիտեի նախագահի պաշտոնում: Օրերից մի օր Բաղդասարյան Համբարձունից ստանում եմ նամակ, որտեղ նա գրում է. «Մեր ներքին գործերի անվտանգության կոմիտեին կից հիմնված է գաղտնի տրոցկիստական կազմակերպություն: Կազմակերպության մեջ մղունում եմ անվտանգության կոմիտեի բաժանմունքի բոլոր ղեկավար աշխատողները: Քեզ լավ եմ ճանաչում Գոնդուրայից, որտեղ մենք միասին էինք աշխատում: Մեր տրոցկիստական կազմակերպությունը մենք ցանկանում ենք լայնացնել՝ ի հաշիվ շրջանի ակտիվ և գրագետ կոմունիստների: Ես իմ կողմից երաշխավորել եմ, որ մեր կազմակերպությունը քեզ ընդունի իր շարքերում՝ որպես տրոցկիստի: Սպասում եմ պատասխանի»:

Այդ կեղտոտ ձեռքերով գրված նամակին դրական պատասխան տալը, ձերբակալվելը և գնդակահարման ենթարկվելը արդեն պատրաստ էր: Այդ օրգաններում աշխատողներն ինչքան շատ մարդ էին ձերբակալում, մերկացնում, ինչպես իրենք էին ասում, այնքան շատ զոլասանքներ, կրծքանշաններ ու պարզակներ էին ստանում, նամանավանդ, եթե հայտնաբերվածը տրոցկիստ էր, այսինքն՝ ստալինյան գործելակերպի թշնամի: Մարդիկ շվար էին մնացել: Չէին իմանում՝ ինչ ձևով շարժվեն, որ որևէ թեքման մեջ չընկնեն: Թեքումների անունները շատ էին, զգուշանալը՝ անչափ դժվար: Մենք ավելի շատ էինք զգուշանում, քանի որ մեր եղբոր ձերբակալությունից հետո մենք արդեն համարվում էինք անհավատարիմ տարր: Մարդկային կյանքը ընթանում էր նման ծանր իրադրության մեջ: Հայրս ամեն անգամ հարցնում էր.

- Ի՞նչ եղան եղբորդ գործերը: Նրան ու՞ր տարան, դատ եղե՞լ է, թե՞ ոչ, ախր ինչո՞ւ նամակ չի գրում: Մայրիկիս անունից գրված իմ շատ բողոքներից հետո մեզ պատասխանում են.

- Ձեր որդին՝ Էլբակյան Յակոբը, մահացել է բանտում:

Սուտ մարդիկ, սուտ պատասխան: Եղբայրս կամ գնդակահարված է կամ մահացել է ծեծ ու ջարդոցներից, խոշտանգումներից: Ստալինի մահից հետո միլիոնավոր բանտարկյալների հարազատներ սպասում էին ինչ-որ փոփոխությունների դեպի լավը, մարդկայինը: Իշխանության գլուխ անցավ Մալենկովը՝ Նրա առաջին քայլը եղավ հնարավորություն տալ աշխատավոր գյուղացուն անասուններ պահել՝ առանց սահմանափակման: Ժողովուրդները ուրախացան, նույնիսկ երգեր հորինեցին: Յայ գյուղացին էլ իր հերթին երգեց.

«Տասը ոչխար, երկու կով,
Քեզի մեռնեմ՝ Մալենկով:»

Մալենկովի վերաբերմունքը համարվեց նահանջ դեպի կապիտալիզմ: Իշխանության գլուխ անցավ մի ուրիշ կոմունիստ՝ Խրուշչովը: Աշխարհի առաջավոր և ղեմնկրատ մարդկությունը զզվանքով էր հիշում Ստալինի արարքները: Ամենուրեք, արտասահմանում, որտեղ էլ որ լինում էր Խրուշչովը, նրա երեսովն էին տալիս երկրում տիրող դրությունը, անպատիժ մնացած ստալինյան այլանդակությունները: Խրուշչովը ցանկացավ ցույց տալ, որ ինքը ժողովրդավարություն է մտցնելու երկրի ներսում, թեթև կերպով քննադատեց Ստալինին: Ստալինյան բազեները հավաքվեցին գիշատիչ անզդերի նման, Խրուշչովին պաշտոնազուրկ արին: Իշխանության գլուխ անցավ Բրեժնևը: Բրեժնևը քաղ. աշխատող էր, այսինքն՝ չեկիստ: Եթե Բրեժնևը՝ որպես քաղ. աշխատող, Ստալինին չհարգեր, ապերախտ կլիներ: Եւ չգնաց Խրուշչովի հետևից: Ստալինին հետագա քննադատություններից ազատ պահեց՝ արհամարհելով նույնիսկ ամբողջ աշխարհի առաջավոր մարդկանց կարծիքը, իսկ մենք էլ մնացինք անպատասխան մեր եղբայրների ոչնչացման համար:

* Խոսքը Վյաչեսլավ Մալենկովի մասին է:

ԿՈՍՏՆԻՆՍԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ ՓՈՔՐ ԱԶԳԵՐԸ

1915 թ. ապրիլ ամսին, երբ Արևմտյան Հայաստանի հայ ժողովրդին թուրքերը սրի էին քաշում և շատերին էլ սոված ու ծարավ քշում էին Դեր Ջորի անապատները, ռուսական բանակն այնտեղ էր՝ Արևմտյան Հայաստանում: Ռուս «մարդասերները» տեղերից չէին շարժվում, և հայ կամավորական զնդերին էլ արգելում էին առաջ շարժվել, հարձակումներ կատարել տաճկական բանակների վրա: Ռուսական բանակը, հայ կամավորական խմբերի աջակցությամբ, ի վիճակի էր առաջ շարժվել, եթե ցանկանար կանխել հայկական եղեռնը: Մինչդեռ, հայ զինվորը ռուսական բանակում հերոսաբար կռվեց թուրքերի դեմ: Հայ զինվորը, որը ապրում էր թուրքիայում, հրաժարվեց կռվել թուրքիայի օգտին: Ռուսների արագ առաջ շարժվելու հույսով նրանք փախչում էին թուրքական բանակից: Իրենց հանդեպ հայերի հավատարմությանը ռուսները պատասխանում են հետևյալ հայտարարությամբ. «Հայերը ուրիշ ելք չունեն, ինչպես էլ որ վարվենք նրանց հետ, նրանք մեզանից չեն կարող հեռանալ: Հայերը ռուսահպատակ են և պարտավոր են ծառայել Ռուսաստանին»: Հայաստանը Ռուսաստանի համար ցամաքային ամենակարճ ճանապարհն է դեպի արաբական երկրներ: Հայաստան աշխարհը Ռուսաստանին պետք էր առանց հայերի:

Քանի-քանի պատերազմների է մասնակցել հայ ժողովուրդը, հավատալով ցարական կառավարության այն խոստումներին, թե հաղթանակից հետո թուրքահայաստանը կմիացնենք Ռուսահայաստանին ու հայերին կտանք անկախություն: Անկախություն ռուսական կառավարությունից ոչ հավատալի է, ոչ էլ հիմք կա հավատալու: Հայկական հարցը սոսկ մի պատրվակ է, որ ռուս զինվորը առաջ շարժվի, գրավի թուրքահայաստանը մոտենա Միջերկրական ծովին ու Սուեզի ջրանցքին: Խուսափել արյունահեղությունից ու ձեռքից բաց թողնել խոշոր ռազմական նշանակություն ունեցող մի հանգույց, ինչպիսին է Սուեզի ջրանցքը՝ բացառվում էր: Հայաստան երկիրը անհրաժեշտ է ռուսներին իրենց աշխարհագրական դիրքը Մերձավոր

Արևելքում ապահովելու համար: Եթե առաջին աշխարհամարտում Ռուսաստանը հաղթեր, «լուծելու» էր հայկական հարցը և իրագործվելու էր ռուսների վաղեմի երազանքը: Հայաստանի տարածքը գրավելուց հետո, որն արդեն հայաթափված էր, հայկական հարցի ու անկախության մասին մտածելն անգամ բացառված էր:

Հայաստան երկիրը պետք է լցնեին ռուսներով: Պատահական չէ, որ Ախալքալաքի և Կարսի գավառներում մեծ թվով ռուսների բնակեցրին և նրանց հատկացրին խոշոր արուտավայրեր ու մարգագետիններ: Ռուսներով լցնելու սկիզբն էր դրվում: Բեզ Նազարյանցը արդարացի էր, երբ հայտարարեց. «Հայեր, ռուսների Անդրկովկասում ամրանալը ձեր ձեռքում է: Միք թողնի, որ այդ բանը կատարվի: Ռուսները գալիս են ձեր ունեցած ազատությունը խլելու, ասածս կհաստատե ժամանակը»:

Այո, ռուսները խլեցին հայ ժողովրդի ազատությունը: Հայ ժողովուրդը չէր ցանկանում հայրենիքը հանձնել բոլշևիկներին: Պատերազմի և ազգամիջյան կռիվներից արյունաքամ եղած մի բուռ հայությունը կռվում էր իր ազգային անկախության համար, կռվում էր կյանքի համար, իսկ կոմունիստական բանակները կռվում էին երկըրներ նվաճելու, փոքր ազգերին ստրկացնելու, ոչնչացնելու համար: Այն հարցերը, որոնք իրենց լուծումը չկարողացան ստանալ մենշևիկների և մուսաֆաթականների ձեռքերով, որոնք զենքի ուժով ուզում էին Հայաստանը անդամահատել, իրենց լուծումը ստացան խորհրդրդային իշխանության կողմից: Հայ ժողովրդի միակ պաշտպանը՝ Ղազնակցական կուսակցությունը ուժով հեռացված է Հայաստանից: Հայ ժողովրդին պատժեցին ռուս բոլշևիկներին դիմադրելու համար: Լեռնային Ղարաբաղը, Գանձակը և Նախիջևանը անջատեցին Հայաստանից և տվեցին Ադրբեջանին: Ախալքալաքը, Ծալկան և Բոլնիս-Խաչենը միացրեցին Վրաստանին: Հայաստանի մի մասն էլ, մինչև Գյումրի, անցավ Թուրքիային: Կարսը մինչև 1918 թ. մտնում էր Արևելյան Հայաստանի մեջ և համարվում էր ռուսական երկիր: Կարսի երկրամասը ամբողջը գաղթականներ էին: Կրեմլից Եգիպտոս կամ Լիբանան շատ հեռու է, իսկ Կարսը շատ մոտ է: Ինչո՞ւ արաբ գաղթականին հեռվից տեսնում են ռուս «մարդասերները», իսկ հայ գաղթակա-

նին ավելի մոտիկից չեն տեսնում: Ինչպես երևում է, Կրեմլի համար մի բուռ, դեռ ազատ շունչ չքաշած հրեաներին վիրավորանք հասցնելը և գեներոլով սպառնալը շատ հեշտ է, արաբների համակրանքը շահելը շատ օգտավետ, իսկ թուրքիային վիրավորանք հասցնելը և նրան սպառնալը՝ շատ դժվար: Անտեր ու անպաշտպան հայի պատճառով թուրք հարևանի հետ հարաբերությունը սրել միտք չունի: Ե՛րբ է եղել, որ «մարդասեր», «ինտերնացիոնալիստ» ռուս ղեկավարությունը բերան բաց անի և մի քանի միլիոն հայ գաղթականների հարցը շոշափի, նրանց օգտին մի բառ, գոնե մի բառ ասի:

Հրեաներն իրենց պապերի հայրենիքից 14 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա պետություն են կազմել: Ժամանակին արաբները հրեաներին խիստ կերպով հալածել են, կոտորել և տեղահան արել, որի հետևանքով էլ 25 միլիոն հրեաներ հայերի նման ցաք ու ցրիվ են եղել ամբողջ աշխարհով մեկ: Ռ՞վ չի ցանկանում, որ իր տունը պապերի, այսինքն՝ իր հայրենիքում լինի, որ իր նոր տունը կառուցվի իր պապի հին տան հիմքերի վրա: Բոլորն էլ ցանկանում են, որ այդպես լինի: Ես էլ եմ ուզում, որ այդպես լինի, եթե իմ առաջ արգելքներ չստեղծեն: Օտարությունը դրախտի մեջ էլ որ լինի, դարձյալ հայրենիքը քաղցր է: Այսօրվա իսրայելական փոքրիկ պետությունը ձգտում է, որ Սփյուռքում ցաք ու ցրիվ եղած հայրենակիցներին հավաքի հայրենի հողի վրա: Արաբական երկրները չեն ցանկանում ճանաչել Իսրայելը որպես հրեական պետություն և ձգտում են հասնել այն բանին, որ այդ փոքրիկ, հայրենի հարկի տակ հավաքված ժողովուրդն էլ ցաք ու ցրիվ լինի: Հրեա ժողովուրդը շատ տաղանդավոր ժողովուրդ է, շատ հարուստ և ունեն հայրենասեր շատ հարուստներ: Արաբական ճնշումներին դիմադրելու համար հրեաներին ոչինչ չէր մնում, բացի զինվելուց, և զինվեցին: Իրենց պապերի հայրենիքից Պաղեստինից, որոշ տարածություն գրավեցին:

Արաբները պահանջում են, որ Իսրայելը հեռանա իր գրաված հողամասերից, որպեսզի արաբ գաղթականները վերադառնան իրենց տները: Այս հողի վրա սուր պայքար է գնում հրեաների և արաբների միջև: Սովետական կառավարությունը արաբական երկրներում իր շահն ունի:

Արաբական և աֆրիկյան շատ երկրներում կոմունիստական ազիտացիան և ոսկյա սարեր խոստանալն իրենց արդյունքն են տալիս:

Ելնելով իր պետական շահերից, Կրեմլը կաշվից դուրս է գալիս՝ արաբ գաղթականներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու համար, ելնելով «մարդասիրական» կոմունիստական ինտերնացիոնալ հասկացությունից: Իսկ իրենց երկրում ռուսական շովինիզմը խեղդում է փոքր ժողովուրդներին: Բացի ռուսական շովինիզմից, մեզ հայերիս խեղդում է , հալածանքի, ահ ու սարսափի մեջ է պահում վրացական ու ադրբեջանական նացիոնալիզմը: Այս երկու ժողովուրդների մեջ եղբայրական միությունը, ի վնաս հայ ժողովրդի, միշտ էլ եղել է և այսօր էլ գոյություն ունի:

Կոմունիստները ռուսներին համոզում են, թե հայերը վատ են տրամադրված դեպի սովետական իշխանությունը, դեպի ռուս ժողովուրդը և նրանց օգտագործում են իրենց մութ գործերը կյանքում իրականացնելու համար: Բոլորն էլ լավ են իմանում, որ հայ մարդն ազատություն է սիրում: Հային ճորտացնելը շատ դժվար է: Բոլշևիկներն էլ լավ գիտեն հայի բնավորությունը: Հայն այդ համառությունը ժառանգել է իր ազնիվ պապերից և այն կորցնելու համար է, որ ռուս բոլշևիկներն ամեն մի հայի համար Հայաստանում երկու զինվոր են պահում: Հայի ազատասիրությունն է պատճառը, որ հայ ժողովրդի լավագույն զավակներն քստորվում են կամ զնդակահարվում: Մենք, հայերս, վերջ չենք տալու մեր բնավորությանը, միշտ ձգտելու ենք դեպի ազատությունը, իսկ փոքր ազգերի անկախությանն ու ազատությանը թշնամի բոլշևիկները՝ խեղդելու և հալածելու են մեզ:

Հայկական հարցը ամենից հեշտ լուծեցին ռուս բոլշևիկները: Նրանք հայկական հարցը և դրանով հետաքրքրվող բոլոր հայերին քստորեցին Սիբիրի խորքերը:

Սովետական Հայաստանն ունի ոչ լրիվ 30 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք: Այն կիսով չափ ծածկված է քարակույտերով:

Ինչպես ասացի, Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերն ապրում են Սովետական Հայաստանում: Ո՞ր կարող էին գնալ գաղթական վանեցին, մշեցին, ալաշկերտցին, կարինցին և այլ վայրերի կենդանի մնացած հայկական բեկորները: Դարծյալ Հայաստան:

Երեք միլիոնից ավելի հայեր են հավաքված Հայաստանի դռերի վրա, ծորերի և կիրճերի մեջ: Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Ծալկայի գավառների 300 հազար հայեր ձգտում են անջատվել Վրաստանից: Լեոնային Ղարաբաղը և Նախիջևանի հողն անգամ լալիս է, արցունք է թափում, օտարի ծիերի սմբակների տակ է տրորվում: Փրկություն չկա, ելք չկա, պաշտպան չկա: Ռուս «մարդասերը»՝ փոքր ժողովուրդների «պաշտպանը», շատ լավ է իմանում հայի անելանելի վիճակը: Ինքն էլ մասնակից է այս դրության ստեղծմանը: Հայի ծանր վիճակը չեն տեսնում, իսկ շատ արաբական երկրների լավ են տեսնում, նրանց բոլորին էլ լավ զինում են՝ մի բուռ հրեաների ոչնչացնելու համար, քարտեզի վրայից 14 հազար քառակուսի կիլոմետր երկիր ունեցող Հրեաստանը վերացնելու համար: «Մարդասերն» էլ այս տեսակ է լինում:

Այսօր՝ մեր ապրած օրերում, ոչ մի կարգապահություն չկա: Երկրի ներսում բացարձակ անիշխանություն է: Կաշառակերությունը, կորզողությունը, խաբեբայությունը, թույլի վրա ճնշում գործադրելը, բոլոր տեսակի աշխատավորների լարված աշխատեցնելը և կոպիտ շահագործելն անցել է ամեն սահման: Բանվորների աշխատանքի հավելյալ արժեքի կողոպտելը շահագործում չի համարվում: Կարմիր գծից դուրս բանվորն ամենուրեք տեր ու տնօրեն ունի, զորեղ պաշտպան, որի անունը պրոֆմիություն է, իսկ կարմիր գծից ներս սովետական գործարանատերն է, իսկ բանվորի տերն էլ, տնօրենն էլ պրոֆմիությունն է: Բանվորն անզոր է, նա ի վիճակի չի խոսք անգամ ասելու, որ իրեն չարաչար աշխատեցնում են՝ գրեթե առանց վարձատրելու:

Միջին ծառայողը ամսական ստանում է 3-4 հարյուր ռուբլի: Մի փութ ցորենն արժե 80 ռուբլի: Մինչև 150 ռուբլի ստացող բանվորների թիվը միլիոնների է հասնում: Իսկ Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության քարտուղար Ժորժ Մարշեն հայտարարում է. «Սենք սովետների հետ ենք, որովհետև այնտեղ անգործներ չկան»: Միթե 40-100 ռուբլի աշխատավարձ ստացողները, որոնց թիվը տասնյակ միլիոնների է հասնում, անգործներ չեն: Եթե մեկը ցուցակագրի անգործների, ցուցակ կազմողն էլ, ցուցակում նշված անգործ մարդիկ էլ

կծերբակալվեն որպես քաղաքական հանցագործներ և կաքսորվեն Սիբիր:

Երկրի կառավարման ձևը միապետական ձևի վատթար տեսակն է: Մարդակեր Ստալինին երեսուն տարի աստվածացրին ու ծափահարեցին:

Ընտրություն, որպես այդպիսին, որպես սահմանադրական օրենք, գոյություն չունի: Ընտրող ժողովուրդը լավ է հասկացել, որ իրեն ծաղրանքի առարկա են դարձրել: Ընտրողների կեսից ավելին չի գնում քվեարկության: Ի՞նչ վնաս քվեարկությանը չմասնակցելուց, երբ քվեարկության արդյունքում հայտարարվում է, որ կոմունիստների և անկուսակցականների բլուրը հաղթանակել է 99,9%-ով: Ի՞նչ բլուրի մասին կարող է խոսք լինել, քանի որ երկրում միայն մի բլուր կա, որի անունը կոմունիստական բլուր է: Եթե հարյուր մարդ պետք է ընտրեն, ուրեմն քվեաթերթիկներում հարյուր մարդու անուն կա, ավել լինել չի կարող: Նրանք բոլորն էլ կուսակցության կողմից երաշխավորված անձնավորություններ են: Բավականին շատ հովիվներ, կթվորուհիներ, շարքային բանվոր-բանվորուհիներ են ընտրվում: Կոմ. կուսակցությունն այս ընտրյալներին գովում է ու փառաբանում որպես լավ աշխատողների, պետական պլանները կատարողների: Գլխավոր նպատակը մեկն է. ընտրված պատգամավորները որքան շատ հետամնաց լինեն, այնքան ուժեղ են ծափահարում ամբիոնից ճառող կոմունիստ ղեկավարին: Որտեղ բացակայում է օրենքը, այնտեղ թագավորում է բռնակալությունը: Բոլոր նրանք, ովքեր ապրել են Ստալինի թագավորության ժամանակ, գիտեն, թե ինչ բան է ճամբարը: Անծայրածիր երկիրը վերածվել էր համակենտրոնացված ճամբարի: Հիտլերյան ճամբարները նսեմանում են ստալինյան անթիվ ու անհամար ճամբարների մոտ: Հիտլերյան ճամբարներում ոչնչացրել են հիտլերյան Գերմանիայի դեմ կռվող զինվորների, իհարկե, ամենից շատ՝ կոմունիստների, իսկ այստեղ՝ ստալինյան ճամբարներում, ոչնչացրել են անմեղ մարդկանց: Նրանցից ոչ մեկը զենք չի վերցրել սովետական իշխանության դեմ: Տասնյակ անգն ու անպաշտպան մարդկանց «հանցանքը» մեկն էր՝ խելացի մարդ լինելը: Քանի որ խելացի մարդիկ դեմ էին սոցիալիստական կարգերին, հարկավոր էր

նրանց ոչնչացնել, իսկ մնացած ժողովրդին՝ պահել ահ ու սարսափի մեջ: Ժողովուրդն այն աստիճան էր վախեցած, և այն չափով էր խլված նրանից դիմադրելու ունակությունը, որ անասնացել էր, ոչխարի նման վազում էր և այսօր էլ վազում է իրեն ստրկացնողի հետևից:

Տեղին է հիշել ամերիկացի գրող Տորոյի խոսքերը. «ճորտացման աստիճանի հասցրած ժողովուրդները ոչխարի նման վազում են իրենց մորթողների հետևից: Այն պետության մեջ ուր օրինականցված է և հովանավորվում է ստրկությունը, ազնիվ քաղաքացու պատշաճ վայրը բանտն է»:

Երկիրը ծայրաստիճան աղքատություն է ապրում: Հաց քիչ ունեն, մսեղենի, կաթնեղենի, բանջարեղենի, արդյունաբերական ապրանքների մեծ պակաս է զգացվում, մթերքի համար հերթեր են: Մեղավորը իմպերիալիստներն են համարվում՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների գլխավորությամբ: Չես կարող ասել, որ մենք և մեր պետական կառուցվածքը անպետք ենք, որ անհատի նախածեռնությունը խլված է, որ անծնական նախածեռնություն չկա, որ աշխատանքը չի վարձատրվում, որ մթերքի գողության չափն անցել է, և անչափ շատ մթերք է փչանում ու կորչում, որ իզուր ու անհիմն կերպով մեղադրում են սրան-նրան, ասելն անհնար է: Ընդհանրապես խոսելը, քննադատելու, պակաս սխալ կողմերն ի հայտ բերելն արգելված է: Ասում ենք, որ մեր ժողովուրդները շատ միաբան են և մի մարդու նման համախմբված են Կոմ. կուսակցության շուրջը: Ծիշտ որ այդպես է: Խոսում են միայն կոմունիստ իշխանավորները և կոմունիստները: Նրանք ճիշտ են թե սխալ, քննադատել չի կարելի (ինչ եք կարծում հանցանքները տեսնել, նույնիսկ զգալ սեփական մաշկի վրա և լռելյայն անցնել հանցագործի կողքով, հանցագործություն չէ՞ արդյոք): Ուրեմն ժողովուրդները կուսակցության հետ են, նրան հարգում են: Չխոսելը կամ խոսել չկարողանալն այդ է նշանակում: Պաղ ու միապաղաղ պրոպագանդա լսելուց ժողովուրդը զզվել է: Քաղաքական մեկնաբանների թիվն անհաշիվ է: Սովետական քաղաքացուն հնարավորություն չեն տալիս արտասահմանից մի բառ անգամ լսելու, կյանքից էլ է կտրված, աշխարհից էլ: Պետությունը սեփական ժողովրդի անունից խոսելով՝ ներկայացնում է, թե իբր ինքը վայելում է ժողովրդի մեծ

հարգանքը: Անհավատալի է: Եթե սեփական ժողովրդին հավատային, նրա նվիրվածությանը վստահ լինեին, նրան աշխարհից չէին մեկուսացնի, օրի մեջ արգելանոցներ չէին կառուցի, թույլ կտային, որ ազատ լսեն, իմանան՝ ինչ է կատարվում աշխարհում:

Ես հայ եմ: Իմ ազգի գրեթե կեսը ցաք ու ցրիվ է եկած Սփյուռքում: Ես ուզում եմ ամեն օր իմանալ՝ ինչ են անում իմ հայ եղբայրները, թեկուզ հեռվից մասնակից լինեմ նրանց հաջողություններին, ուրախություններին ու տխրություններին: Ինձ ո՞վ է մարդատեղ դնողը, կամ ո՞վ է իմ ցանկությունները հաշվի առնողը: Օղը կալանքի տակ է: «Քո հարազատը օտար աշխարհում ի՞նչ վիճակի մեջ է, մի՛ իմանա և իմանալն էլ մտքիցդ հանի՛ր»: Ահա այս և նման ձևով են հավատում սեփական ժողովրդին:

Կատուն, որ կատու է, եթե տիրոջից մածուն է գողանում, ուտում, խուսափում է տիրոջը հանդիպելուց: Հասկանում է, որ ինքը տիրոջը վնաս է տվել: Այս մեծ կատուն մածունն էլ է կերել, կովն էլ: Մի՞թե կատվի չափ խելք չունեն, որ հասկանան իրենց տիրոջը տված վնասի չափը: Մարդկանց գլուխները դարձրել են դատարկ շիշ: Ինչ հեղուկ որ իրենք ցանկանան, այն հեղուկն էլ լցնում են: Գլխի տիրոջը հարցնող չկա, թե ինչ է ինքը ուզում: Մարքսլենինյան թունավոր հեղուկի մեծ պաշար ունեն: Թող մարդը թունավորվի, փույթ չէ, միայն թե թունավոր հեղուկը շատ տարածվի, այդ հեղուկից շատ լցնեն դատարկ գլուխները: Եթե այսօր երկրում օրինական կարգապահությունը կործանված է, պատճառը մարքսլենինյան թունավոր հեղուկն է, որից մարդիկ չեն մեռնում, այլ մարմիններն ապրում են, իսկ ուղեղները թույնի ազդեցության տակ դառնում կատաղած կենդանու ուղեղ, և մարդը դուրս է գալիս մարդկային խաղաղ բնավորությունից: Մարդկային կերպարանքով, ոչ մարդկային ուղեղով ապրող մարդ-կենդանին ամեն կերպ ձգտում է ոչնչացնել այն ամեն լավը, ինչը հենց ինքն է ստեղծել մարդու համար դարերի ընթացքում:

Մարքսլենինյան գաղափարախոսությունը մտցնում են որպես նոր հավատ: Այս հավատը արյունով է ծնված ու արյունով ներկված: Պատական չէ, որ Մարքսիզմը և պանիսլամիզմը միմյանց հետ սերտ, եղբայրական դաշինքներով են կապված, իսկ քրիստոնեությունը իր

մարդասիրական, խաղաղասիրական փիլիսոփայությամբ հալածվում է: Կասկածից վեր է, որ մարքսիզմն իր թևերը լայն բաց է անելու սյուն տեղերում, որտեղ քրիստոնեության թևերը ջարդված կլինեն: Բազմիցս փորձեցին Մարքսիզմի թույնը սրսկել եվրոպական ժողովուրդներին, բայց չկարողացան: Այս տեսակտից ամենահարմար ժողովուրդը ռուս ժողովուրդն էր:

Բոլշևիկները, դեռ իշխանության գլուխ չանցած, իրենց հույսը դրել էին զենքի վրա, եղբայրասպան ոճրագործության վրա: Եղբայրասպան պատերազմի միջոցով ձեռք բերածը հնարավոր է պահել կոպիտ ուժի միջոցով: Խաղաղ, ազնիվ ճանապարհով, ընտրական ճանապարհով նրանք չէին կարող իշխանության գլուխ անցնել: Բավական է ասել միայն, որ բոլշևիկները ճանաչված էին որպես անաստված: Ռուս մուժիկը անաստվածի օգտին երբեք չէր քվեարկի: 1917 թ. հոկտեմբերյան եղբայրասպան պատերազմն ամբողջ Ռուսաստանում չորս տարի տևելուց հետո, վերջացավ կոմունիստների հաղթանակով: Կուսակցությունները ոչնչացնելուց հոտո ժողովրդին զրկեցին դիմադրելու բոլոր տեսակի միջոցներից: Բոլշևիկները սկսեցին հետապնդել մտավորականներին այդ թվում և կոմունիստ մտավորականներին, որոնց անմիջական ջանքերով և մասնակցությամբ ապահովվել էր հաղթանակը: Բոլոր այն կոմունիստ մտավորականները, որոնք ձգտում էին երկրի կառավարման գործում առաջ շարժվել դեմոկրատական հիմունքներով՝ բոլորն էլ գնդակահարվեցին: Երկրի մտավորականների ոչնչացումը, մի չլսված, չտեսնված սարսափելի եղեռն էր: Մարդկանց հափշտակում էին տնից, փողոցից, աշխատանքի վայրից: Առևանգելուց հետո, ոչ ոք չէր իմանում և չէր էլ կարող իմանալ դժբախտ զոհի վիճակը: Երբ առևանգած միլիոնների վերաբերյալ լուր չէր հաղորդվում, ուրեմն՝ հումակերները կերել են նրանց: Կերել են տասնյակ միլիոններ՝ հասունացած, խելացի մարդկանցից: Յեղափոխությունը պատճառ դարձավ ռուս մտավորականության, ժողովրդի առաջավոր խավի կործանմանը: Ռուս ժողովրդի համար նոյեմբերի 7-ը ոչ թե ազատության և ուրախության օր է, այլ սգո օր: Եվրոպան փոխանակ խաչակրաց արշավանքի դուրս գալու եղբայրասպանների դեմ, ժամանակ էր տալիս կոմունիստների թագավորությանը: Այնքան

դատարկաբանությամբ զբաղվեցին, մինչև որ կոմունիստներն իրենց ժողովրդին ճիպոտի առաջ խառնած, քեցցին ու լցրեցին կոլխոզ կոչված ճամբարները: Երկրի ներսում առաջացած ժողովուրդների ծով դժգոհությունն Արևմուտքը չցանկացավ օգտագործել: Այստեղ ևս կոմունիստներին հնարավորություն տվեցին ոչնչացնելու տասնյակ միլիոնավոր անմեղ մարդկանց: 1942 թ. «Պրավդա» թերթը սխալմամբ մի ճշմարտություն տպագրեց. «Հիտլերը գրաված ռուսական երկրամասերում կոլխոզները չվերացրեց, որովհետև տնտեսության կոլխոզային ձևը լայն հնարավորություն է ստեղծում ժողովրդին հնարավորինս աշխատեցնելու համար»:

Կոմունիստների կուսակցությունն ամեն ինչով նման է քաղաքական ավազակախմբի և ոչ թե կուսակցության: Նրանք երկրում սրի քաշեցին բոլոր կուսակցություններին, մինչդեռ Եվրոպայում կոմունիստներն անարգել մասնակցում են ընտրություններին, անցկացնում են համագումարներ, ունեն իրենց թերթերն ու ամսագրերը: Բավական է ասել, որ ամբողջ աշխարհում այնքան բանտարկյալներ չկան որքան սովետական երկրում: Պետությունն իր հավատարիմ մարդկանց դաստիարակում է իր ոգով: Մի մասը չկարողանալով հաշտվել այս ավազակային ձևի դաստիարակման հետ, չմտան ծառայության պետական հիմնարկներում: Այս ազնիվ մարդկանց, այդ թվում շատ կոմունիստների ոչնչացրեցին՝ ոմանց աքսորելով, ոմանց էլ սովամահ անելով: Սովետական բանտերը լեփ-լեցուն են դատավորներով: Սրանք այն դատավորներն են, որոնք իրենց մեջ պահել էին մարդասիրական ոգի և դեմոկրատական սկզբունքներ: Ինքս էլ որպես դատավոր գոհ եմ գնացել իմ դեմոկրատական հայացքներին:

Լենինի և Ստալինի կողմից մեզ հասցրած վերքերն օր-օրի ավելի են խորանում ու ծանր ցավ պատճառում մեզ: Ինչ աստիճանի դժբախտ ենք, որքան անպաշտպան ու վախեցած, որ չենք կարող գոնե ազատ տնքալ, ազատ լաց լինել: Մեր մարմնի վերքերը մեր սեփական ձեռքերով ծածկում ենք և աշխատում ենք ցույց տալ, որ վերքեր չունենք: Գոռում ենք, որ մեզ՝ հայերիս բնաջնջումից փրկեց Յոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Ո՞ր հայը կարող է ասել, որ Յոկտեմբերյան հեղափոխությունը կործանում բերեց հայերիս, իսկ Թուրքիային՝

փրկեց կործանումից: Բանը նրանումն է, որ չես կարող ասել, թե ես չեմ ուզում քո կառուցած սոցիալիզմը, ոչ էլ կոմունիզմը: Զո իզմերից ես վախենում եմ, դրանք հեռու տար ինձանից: Ասելդ ու տարագրության ճանապարհը բռնելդ մեկ է լինելու: Ջիվանին գրել է. «Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուզան ու կերթան»: Ինչպես երևում է Ջիվանին կոմունիստների մասին տեղեկություն չի ունեցել: Սրանց երեսներն անգլիական պառոշից էլ հաստ են ու պինդ: Եկան ու մնացին, գնալու էլ երբեք տրամադրություն չունեն: Վայն եկել է մեզ տարել: Նրանք իրենց բոլոր շարժումներով նման են փեթակի բռներին: Չեն աշխատում, չեն ստեղծում, ուրիշին ուժով աշխատեցնում են և նրանց աշխատանքի հաշվին իրենք ցուփ կյանք են վարում: Այնանը, երբ բերքը դրսից կտրվում է, մեղուներն իրենց ծրիակերներին սպանում են և դուրս թափում: Կոմունիստ բռները հարուստ փորձ ունեն, ի վիճակի են պաշտպանվելու:

Երկրում շատ տարածվեց անանուն նամակներ գրելը: Նամակների հեղինակները վախենում էին, որ դրա համար իրենց կպատժեն, աշխատանք չեն տա: Այդ պատճառով թաքցնում էին իրենց ով լինելը: Նրանք գրում էին կոլխոզի նախագահի, կուսկազմակերպչի, պետական տնտեսության տնօրենի, դատավորի, դատախազի, կուս. շրջկոմի քարտուղարի, միլիտերի, նրա օգնականի և ավելի բարձր կոմունիստ պաշտոնյաների հասցեներին: Գրում էին, որ պաշտոնյա կոմունիստները գող, կաշառակեր կամ կորզողներ են, կոպիտ են, անազնիվ ճանապարհով հարստանում են, անբարոյականությամբ են զբաղվում, ստախոս են և մատնիչ: Նամակները որոշ չափով ստուգվում էին: Անանուն նամակների թիվն արդեն միլիոններով էր հաշվվում, իսկ ստուգումներից պարզվում էր, որ նամակներում բերված փաստերը համապատասխանում են իրականությանը, և երբ համոզվեցին, որ անհատներ չեն գրողները, այլ ժողովուրդն է ոտքի ելել, անանուն նամակների միջոցով իրենց դժգոհություններն ու համոզմունքն են հայտնում կոմունիստ պաշտոնյաների դեմ, համոզվեցին, որ կոմկուսակցության մեջ մաքուր մնացած տեղեր չկան, սեփական ժողովուրդն է իրենց խայտառակ անում, կոմունիստների կատարած բոլոր տեսակի անազնվությունները ձգտում են հրապարակ հանել, կոմկուսակցութ-

յունը հեշտությամբ իրեն ազատեց հրապարակավ խայտառակվելուց: Ինչպես սովորաբար վարչական ուժի միջոցով խեղդում են ժողովուրդների ծայրը, այս անգամ էլ հայտարարեցին անանուն նամակները համարել ոչ օրինավոր և նրանց վրա ոչ մի ուշադրություն չդարձնել: Իսկ և իսկ Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված դրության նման մի իրադրություն է: Երբ թուրք կամ քուրդ ենիջերիները նեղացնում էին հայերին, կողոպտում նրանց, հայերը գանգատվում էին վալուն (նահանգապետ): Վալին գանգատվող հային ձերբակալում էր այն պատճառով, որ հայը «անմեղ» մահմեդականին «գրպարտել» է: Հետագայում հայից մեծ կաշառք վերցնելով՝ ազատում էր, իսկ «ազնիվ» մահմեդականը մնում էր անպատիժ:

«Քննադատություն» բառը բառարաններից հանեցին, փոխարենը մտցրեցին «ինքնաքննադատություն» բառը:

Ոչ ոք իրավունք չուներ կոմունիստին քննադատելու: Կոմունիստն այնքան «ազնիվ» մարդ էր, որ ինքն իրեն կարող էր քննադատել և ի հայտ բերել իր կատարած սխալները:

«Ազնիվ» կոմունիստին ազատեցին քննադատությունից և հնարավորություն տվեցին նրան ազատ կերպով կատարելու իր բոլոր ցանկությունները, որոնք ընդհանրապես ընդունակ են կատարել միայն կոմունիստները:

Ինքնաքննադատությունը ոչ թե իրեն չարդարացրեց, այլ հնարավորություն ստեղծեց հանցանքներ ծավալելու համար: Ռուսաստանը, որ ամեն ժամանակ կայուն օրենքների բացակայություն է ապրել, դա փաստ է: Կարգապահությունը եթե ռուսներին դուր գար, անկարգության հետևից չէին վազի, Լենինի ստերին՝ հողը գյուղացուն, գործարանը բանվորին, չէին հավատա և ամբողջ չորս տարի իրենց երկրի ներսում եղբայրասպան պատերազմ չէին վարի: Ռուսներն էին, որ բոլշևիկների ազդեցության տակ ընկնելով՝ իրենց թագավորին գահընկեց անելուց և պալատը կողոպտելուց հետո, իրենց թագավորի աղջիկներին բռնաբարեցին: Լենինյան ստերը և չարագործությունները ռուսները տարան: Իրենց երկրի առաջադիմական մտավորականներին ոչխարի նման մորթոտեցին: Ստալինի թագավորության ժամանակ տեղի ունեցած ամենամեծ մարդկային երևույթներն այնքան շատ

էին և այնքան զարհուրելի, որ աշխարհի մարդկությունը նման ոճրագործություններն չէր տեսել, չէր լսել: Ռուսները սիրով տարան: Բոլոր ժողովուրդներն էլ ձգտում են հեռանալ զինվորական ծառայությունից, իսկ ռուսը, ընդհակառակը, ջանք է թափում, որ բանակային դառնա: Ըստ իս՝ ոչ մի ազգ, ոչ մի ժողովուրդ այդպես երկարատև եղբայրասպան պատերազմի չէր գնա, ինչպես գնաց ռուսը 1917 թվականին: Ես դժբախտ եմ նրանով, որ ռուսների հակասահմանադրական, անմարդկային օրենքները հավասար չափով տարածվում են նաև մեզ վրա, և հույս էլ չկա ազատագրվելու:

Այսքան, որ անարդարություն կա, այնուամենայնիվ չի կարելի ասել, որ սովետների երկրում օրենք չկա: Եթե անհատը չի կարող պաշտանել իր իրավունքները դարձյալ օրենքով է: Բոլոր տեսակի բռնություններն ու ճնշումներն, երկրի ներսում համատարած ճամբար ստեղծելը, միլիոնավոր մարդկանց աքսորելը, տասնյակ միլիոնավոր երեխաների որբացնելը, ճորտացման կարգեր ստեղծելն ու ամրացնելը պաշտպանվում են սովետական օրենքներով: Սովետների երկրում օրենքները պաշտպանում են միմիայն պետության շահերը:

Հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի հանճարեղ խոսքերը. «Օրենքով մարդկանց բռնաբարում են, իսկ իրավունքով լլկում, կեղեքում», - հանապատասխանում է մեր ժամանակի ստեղծած օրենքներին:

Արևելյան Եվրոպան նվաճելուց հետո կոմունիստներն առաջինը պատժեցին հոգևորականներին, որպեսզի վերացնեն խոչընդոտն իրենց կրոնն արմատացնելու համար: Մեր օրերում, մեր աչքի առաջ եվրոպական աշխարհամասում, զոհասեղանին է դրված մի ամբողջ ժողովուրդ՝ լեհ ժողովուրդը: Ի՞նչ արդյունքի հասան լեհերը, երբ ամբողջ ժողովուրդը մի մարդու նման ոտքի ելավ կոմունիստական անմարդկային իրավակարգի դեմ: Արյուն ու արցունք շահեցին: Երկրի խելացիների մի մասին սպանեցին, մի մասին էլ բանտերը լցրին: Երկրի տերերին ոչնչացնելուց հետո ամբողջ աշխատանքը կենտրոնացնելու են երիտասարդության վրա:

Երիտասարդությանը խաբելու ամենահեշտ միջոցը նրանց սպորտային կազմակերպությունների մեջ ներգրավելն է, սպորտային

տարբեր խաղերի մեջ ներքաշելը: Խորհուրդների երկրի հարուստ փորձը՝ երիտասարդներին քաղաքականությունից հեռու պահելու համար փաթաթելու են լեհ երիտասարդության վզին: Քանի-քանի անգամ հայ, բուլղար և այլ եվրոպական ժողովուրդներ զոհասեղանին են բարձրացել Եվրոպայի աչքի առաջ: Եվրոպան միշտ էլ մնացել է անտարբեր: Ամենդ զոհերի արյան մեջ իրենց շահն են փնտրել, ոսկի են փախցրել կամ որոշ երկրամասերի տիրացել: Այսօր էլ Եվրոպան, թիակներն առած դատարկ տակառներն է խառնում՝ հայտարարելով, որ ինքը չի կարող խառնվել ուրիշ պետության ներքին գործերին:

Չեխ ու հունգար ժողովուրդները փորձեցին չընդունել նոր կրոնը, որը անհատի նախաձեռնությունը, նրա ազատությունը, իր վաստակին տեր դառնալը լրիվ մեռցնում է: Ո՛չ հունգարները, ո՛չ էլ չեխերը չկարողացան ազատություն ձեռք բերել: Ազատության ձգտողները զոհ գնացին ռուսական զավթողականությանը: Հունգարիայի և Չեխոսլովակիայի առաջավոր, հայրենասեր զավակներին տանկերի տակ ճգնեցին: Այդ երկրների ժողովուրդների կամքին ու ցանկությանը հակառակ «սուրբ» հավատը հրով ու սրով փաթաթեցին ժողովրդի վզին: Իշխանության գլուխ կանգնեցրին մոսկովյան լրտեսներին և մարքսլենինյան նոր հավատը վերականգնեցին: Կոմունիստների համար նշանակություն չունի, որ իրենց քայլն ուրիշի ներքին գործերին խառնվել է նշանակում:

Բոլոր ազնիվ մարդիկ տեսնելով Չեխոսլովակիայի, Հունգարիայի, Աֆղանստանի, Լեհաստանի, Մերձավոր Արևելքի, Հնդկաստանի և այլ վայրերի դեպքերը՝ համոզվեցին, որ կոմունիզմը առաջ է շարժվում մարդկային դիակների վրայով: Ստալինը քարտեզին նայելիս մատներով գծում է՝ Դարդանեյ-Բոսֆոր ծովային նեղուցները, Լամանշը, Ջիբլարթարը, անցնում է գնում մինչև Սինգապուր: Ստալինը շատ է սիրում Սինգապուր նավահանգիստը: Կոմունիզմի առաջընթացին դեմ չգնալ, նրան չկանգնեցնել, նշանակում է վտանգի տակ թողնել աշխարհի մարդկության կյանքը և կործանել քաղաքակրթությունը: Եվրոպան սովոր էր շագանակը կրակի միջից ուրիշի ձեռքով հանել, այսօր այլևս չի ստացվում: Կրակը բոլորի ձեռքերն էլ հավասար չափով է այրում: Այն դուրս հանելու համար եվրոպական շատ քնքուշ

ծեռքեր պետք է այրվեն: Յապաղելը անխուսափելի կործանում է բերելու ամբողջ աշխարհին:

Օ՛, սարսափելի կառուցվածք պետական նոր կարգերի: Դու մարդկային ոսկորներով պարարտացրիր Ռուսաստանի անծայրածիր Սիբիրը: Դու մարդկային տասնյակ միլիոնների զոհվելու պատճառ դարձար: Դու խլեցիր մարդկանցից ազատությունը և պատիվը: Դուք գերազանցեցիք մարդկությանը ծանոթ անցյալից բոլոր բարբարոսներին, մատնիչներին, մարդակերներին: Դուք հայտարարեցիք, որ բոլոր նրանք ովքեր դեմ են այս « սուրբ» հավատին, ենթակա են ոչնչացման:

Ինչքա՛ն մարդիկ ազատության հույսը սրտներին գերեզման են գնացել, առանց ազատության ղողանջը լսելու: Սիրտս քրթում է: Մի՞թե ես էլ նրանց նման, իմ ցանկությունը իրականություն չդառած, ազատությունը չտեսած գերեզման եմ գնալու: Աշխարհիս մարդկության մեջ շատ տոներ կան, բայց ոչ մեկն այնպիսի մեծ ու համաժողովրդական տոն չի կարող լինել որպիսին լինելու է կարմիր իմպերիալիզմի ճիրաններից ազատագրման օրը:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՍԾ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋԱՎԱԽՔՈՒՄ

1918 թ. մայիսին դաշնակցականները Հայաստանում անցան իշխանության գլուխ: Նրանց նպատակն էր ազատագրել հայ ժողովուրդի կորցրած հողերը: Ամեն կողմից գլուխ բարձրացրին մեր թշնամիները: Վրացի մենշևիկները ցանկանալով օգտվել հայ ժողովրդի ծանր վիճակից որոշեցին ընդլայնել իրենց սահմանները ի հաշիվ Հայաստանի: Մի կողմից վրացիները Ախալքալաքին, Ծալկային և Բունիս-Խաչենին էին ձեռք երկարացնում. մյուս կողմից էլ ուզում էին տիրանալ Ալավերդու պղնձի հանքերին, այն մենշևիկյան Վրաստանին միացնելու համար: Նրանք մտածում էին, որ մի հարվածով կտիրանան այդ տարածքներին և որ հայերը ոչ մի դիմադրություն չեն կարող ցույց տալ: Սանահինի համար կռվում վրացական բանակը խայտառակ պարտություն կրեց և զրահագնացքը թողնելով հայերի ձեռքը անկազմակերպ փախավ: Սանահինի պարտությունից հետո «հերոս» մենշևիկները սկսեցին վրեժ լուծել անգն ու անպաշտպան հայերից: Շատ շրջաններից հայեր էին գաղթել Վրաստան իրենց կյանքը «փրկելու» համար: Մենշևիկյան իշխանավորները ամենուրեք ձերբակալում էին գաղթական հայերին և ուղարկում Թիֆլիս: Հայ գաղթականներին անցկացնում էին քաղաքի փողոցներով՝ հայտարարելով, որ սրանք գերի են վերցված Սանահինի կռվում: Ինձ էլ ձերբակալեցին Խաչուրիում և շատերի հետ միասին տեղափոխեցին Գորի: Վրացերեն լեզվի իմացության շնորհիվ փախանք և թաքնվեցինք մոտակա գյուղերում, մինչև դրությունը խաղաղվեց: Հայ մարդը իր հայրենիքի համար հրաշքներ էր գործում, բայց ինչ կարող էր անել իրեն շրջապատող բոլոր հարևանների դեմ, որոնց թվում ոչ մեկը բարեկամորեն չէր տրամադրված:

1918 թ. մայիսին թուրքերը արշավեցին մեր շրջան: Ծանր վիճակ ստեղծվեց շրջանի հայության համար: Շատերը թողնելով իրենց ունեցվածքը փախան Բակուրիանի կողմերը: Բնակչության մի մասն էլ զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին: Նրանք կամ կոտորվեցին, կամ էլ ուժով, իրենց ունեցվածքով, քշվեցին Թուրքիա, իսկ կանանց առևանգեցին և տարան կնության: Սուլդա գյուղում այդպիսի ընտանիքներ

րից էին. Մեյրոյան Սկրուիչը, Սանոյի Մանուկն իր սիրած կնոջ հետ, համբարենց Ունանը: Վարդիկենց Մաթևոսը՝ անհետ կորավ, ապոյենց Արանը, թրապենց Սկոն, ազլոյենց Բագրատը, նազարենց Բարսեղի տղա Գրիգորը և Հարութունյան Ստեփանը՝ գազանաբար սպանվեցին: Ապոյենց Սարկոսը և մոսիկենց Մուկուչը, իրենց ոչխարի հոտով և ունեցվածքով քշվեցին Թուրքիա: Թախչա գյուղում Տեր-Մխիթարենց ընտանիքը կոտորելուց հետո Սամսոնի կնոջը և Համոյի կնոջը՝ Նեկտարին, գերի տարան...

Այս պայմաններում անգամ, հայերը կարողանում էին կազմակերպել դիմադրություն՝ թուրքի սանձարձակությունը կանխելու համար. Մաջադյա գյուղում Սիմոնյան Աբեթը կարողացավ գաղթականներին ազատել թուրք առևանգողներից: Հերոսի մահով ընկան սուլդացի քաջորդիներ՝ Համոն և Գելոն, բարսեղենց Աթոն և շատ ուրիշներ: Պոտոզենց Աշոտի կինը՝ Սաթենիկը ընդդիմացավ թուրքին և սպանվեց ծծկեր երեխան կրծքին սեղմած: Իսոյենց Մակարը և կինը մահացան՝ չդիմանալով ծեծին:

1918 թ. նոյեմբերին գաղթողները վերադարձան իրենց տները արդեն քայքայված, աղքատացած վիճակում: Գաղթից առաջ մենք ունեինք երկու զույգ լծկան եզներ, չորս կով, երեսուն գլուխ ոչխար: Ինչպես մենք, այնդպես էլ վերադարձող գաղթականները, ապրեցինք զրկանքների մեջ: Սարդիկ իրոց ընտանիքներին զրկելու, աղքատության մեջ պահելու հաշվին մի քանի ոչխար և կով էին ձեռք բերում:

1918 թ. մեծ գաղթի վերքերը նոր էին անոքվում, երբ 1921 թ. փետրվարին մեր գավառ ներխուժեցին Մուստաֆա Քեմալ փաշայի հրոսակախմբերը: Ձյունն այնքան շատ էր, որ միայն երիտասարդները կարողացան փախչել: Քեմալականները մնացին մինչև մարտ ամիսը:

Արդյոք իմացա՞վ Լենինը, որ «հեղափոխական» Քեմալ փաշան իրավունք է տվել իր հրոսակներին կոտորելու, կողոպտելու և առևանգելու սիրուն հարսներին ու աղջիկներին: Սարդկային ո՞ր խղճով Մուստաֆա գանգստերի հետ դաշինք կնքեց, դաշինքը անվանեցին «եղբայրական», որով Ռուսաստանը ճանաչեց Թուրքիայի՝ 1877 թ. սահմանը: «եղբայրական» դաշինքը Լենինի և Մուստաֆա Քեմալի միջև հայ ժողովրդի տունը հիմքից կործանեց, իսկ Թուրքիայի սահ-

մաններն ընդլայնվեցին: Կարսի նահանգը՝ Կարս, Արդահան, Կաղզվան, Սարիղամիշ քաղաքներով ու շատ ավաններով Լենինը հանձնեց Թուրքիային:

Ամբողջ աշխարհին է հայտնի, որ Լենինը իր ամբողջ կյանքում խաղաղասեր չի եղել: Մարդկությունը Լենինին ճանաչում է որպես պատերազմի հրծիգ, որպես եղբայրասպան պատերազմներ հրահրող, որպես ստախոս և խափեբա: Մինչև այսօր էլ սովետական ժողովուրդները չեն իմանում, թե ինչ ազգի ժառանգ է այդ ծպտյալ քուրմը: Եթե նա ռուս լիներ, նրա երակներում ռուսի արյուն հոսեր, իր անձնական փառքի համար չէր գնա եղբայրասպան պատերազմի:

1918 թ. Անդրկովկասյան սեյմը իրավունք չտվեց հայկական բանակին Կարսը պաշտպանել զենքի ուժով: Եթե բանը պատերազմական գործողության հասներ, Թուրքիան իր վերջին ուժերը կորցնելու էր Կարսի մոտ և արագ թափով նահանջելու էր: Մի կողմից մեր՝ Ահարոնյանի, խատիսյանի, Վրացյանի դիպլոմատիայից զուրկ միամիտ բնավորությունները, մյուս կողմից՝ մենչևիկյան Վրաստանի ու Ադրբեջանի հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնած խարդախ, խորը թշնամական դավաճանական դիրքը՝ հայ ժողովրդին մեծ չարիք բերեց: Թեև Կարսում հայ բոլշևիկները դեմ էին թուրքական բանակների դեմ զենք գործադրել, բայց Կարսի հայ հայրենասեր հրամանատարության տակ եղած ռազմական ուժը, Կարսի անմատչելի ամրությունները, բավական էին, թուրքական բանակները հիմնովին ջախջախելու համար: Վրաց մենչևիկների հայակործան քաղաքականությունը հաջողությամբ պսակվեց, «խաղաղության պայմանագիր» կնքեցին և Կարսը առանց կրակոցների հանձնեցին թուրքերին:

Ամեն անգամ, երբ հարց է լինում Ախալքալաքի մասին, վրացիները մինչև կոկորդները բղավում են. «Ախալքալաքը Վրաստան է», իսկ երբ պետք է լինում «վրացական» գավառի ժողովրդին պաշտպանել, այն ժամանակ արդեն Վրաստան չէ և ժողովրդին թողնում են բախտի քմահաճույքին: Այդ ժամանակ գավառը վրաց մենչևիկների ձեռքում էր: Առանց դիմադրության թուրքական բանակը մտավ գավառ և սկսեց կողոպտել քայքայված ու բզկտված ժողովրդին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ռուսների հայրենիքը պաշտպանելու համար զոհվեցին մոտ 350 հազար հայ երիտասարդներ: Ո՞րն էր մեր շահը: Այն, որ մեր հայրենիքը նվիրեցին թուրքին, այն, որ հայկական գավառները, որոնց յուրաքանչյուր մի թիզ հողի վրա մի քանի հայի արյուն է թափվել, տրվեց օտարին. Ղարաբաղն ու Նախիջևանը՝ Ադրբեջանին, իսկ Հայաստանի հյուսիսային գավառները՝ Ախալքալաքը, Ախալցխան և Ծալկան՝ մոտ 300 հազար հայերով, տրվեց Վրաստանին՝ որպես գաղութ:

Այսօր Ախալքալաքը դարձյալ Վրաստանի իշխանության տակ է: Հայաստան ասածը ոչ թե անկախ հանրապետություն է, այլ միայն աշխարհագրական հասկացողություն: Հայ ժողովուրդը հայկական շրջաններով բաժանված է Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև: Երեսուց տարի է, որ հայը հազար ու մի տեսակ հալածանք ու գրկանք է կրում: Հարկերի անչափ ծանրությունից հայ մարդուն հասցրին մուրացկանության: Ամառը հայերը աշխատում են կոլխոզ կոչված ճամբարում, իսկ աշնանը, ստիպված են տեղափոխվել Վրաստանի զանազան շրջաններ աշխատանք կատարելու: Երբ սկսվում է գարնանացանը պետության կարգադրությամբ բոլորին քշում են կոլխոզները, որ գարնանացան կատարեն, պետության հողը մշակեն:

Վրացիները վաղուց էին երազում Ախալքալաքը դարձնել Վրաստանի համար անասնապահական շրջան և տալ կախեթցիներին ոչխարապահություն զարգացնելու համար: Գավառի ամենալավ արտավայրերը հատկացված է նրանց: Ժողովուրդը գրկված է ինքնորոշման իրավունքից: Խորհրդային Հայաստանին միանալու հարցն այս հայկական գավառների հայ մտավորականներից շատ զոհեր է խլել, շատերը հալածանքի տակ են: Ի՞նչ փույթ ռուսական ապերախտությանը, որ Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը ծածկված են հայկական բերդերով, վանքերով, հայկական եկեղեցիներով, խաչքարերով ու անհամար հուշարձաններով:

Հայաստանի հյուսիսային գավառները նույնպես հարուստ են հայկական հուշարձաններով: Վրաստանի գիտությունների ակադեմիան 1960 թ. մի շարք պեղումներ կատարեց պատմական Ցուրտավ քաղաքում և բերդաքաղաք Ախալքալաքում: Հիմնովին համոզվեցին,

որ գետնի երեսին չէ, որ հայեր են ապրում, այլ գետնի տակն էլ լրիվ հայկական է: Պեղումների հետևանքով հայտնաբերվեցին հայկական թոնիրներ և խաչեր: Հայտնաբերվեց մի եկեղեցի, որի հարավային պատի տակ թաղված էին երեք քահանաներ: Դռան մոտի գերեզմանաքարի վրա պարզ մեսրոպյան տառերով փորագրված էր հանգուցյալի ով լինելը և տարեթիվը: Այս հայտնաբերումներից հետո հետագա պեղումները դադարեցրին: Վկաները, ինչպես տեսնում եք, անաչառ են: Ուրիշ վկաներ չեն պահանջվում ապացուցելու համար, թե ովքեր են ապրել այս հին քաղաքում՝ Գուգարաց աշխարհի մի մասում: Իզուր չէ, որ ոչ վաղ անցյալում վրացիները քանդում էին այն աղբյուրները, որոնց գմբեթների քարերին հայերեն հիշատակություններ էին փորագրված: Ալաթումանցի Պետրոսյան Թագուշը շինել է տալիս որդու հիշատակը հավերժացնող աղբյուր և աղբյուրի գմբեթի վրա հայերեն տառերով գրել է տալիս հուշագիրը: Նրան ստիպում են ջնջել մեսրոպյան տառերը:

Նույնը կատարվում է այսօր: Ոչնչացնում են հայկական հուշարձանները, վանքերը, հայկական մեծ գերեզմանատները քանդում, անտառների են վերածում:

Ելույթներից մեկում Խրուշչովը հայտարարեց. «Մենք չենք կարող ընկնել այն բանի հետևից, թե պատմականորեն ում է պատկանել այս կամ այն երկրամասը, մենք նայում ենք, թե ինչ ժողովուրդներ են ապրում տվյալ երկրամասում»: Խնդիրն էլ հենց նրանումն է, որ Ջավախքը պատմականորեն չի կարելի Վրաստան համարել, և բնակչության 94% էլ հայեր են: Երբ Դրիմը միացրին Ուկրաինային, և Միջին Ասիայի հանրապետությունների միջև տեղի ունեցավ սահմանների փոփոխություն, մենք սպասում էինք, որ այդ արդարության սահմանները մեզ էլ կհասնեն: Մեր հույսերը չարդարացան: Կենդանի հայ մարդը, ինչ կուսակցության էլ պատկանելիս լինի, տեսնելով պատմական Հայաստանն անխղճորեն անդամահատված մարմնի ամեն մի կտորը մի կողմ գցած, չի կարող և չպետք է մնա առանց հուզմունքների, առանց ծանր ապրումների:

Գետինն էլ է անդամահատված, մարդն էլ:

Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը Ադրբեջանին միացնելով՝ հայերի քանակը Ադրբեջանում կրկնապատկվեց, դարձավ 700 հազար: Նորից նույն հալածանքը, նույն ճնշումները, ինչ որ տեղի էր ունենում հայերիս նկատմամբ մեծ թուրքիայում, կրկնվում էր փոքր թուրքիայում:

600 հազար հայեր ապրում են Վրաստանում, որոնք չափն անցած անարգանքի, զրկանքների ու հալածանքի ենթարկվեցին: Հայը դիմադրելու ոչ մի հնարավորություն չուներ և չունի:

Ախալքալաքի գավառը՝ Ախալքալաք և Բոզդանովկա շրջաններով, Վրաստանի համար կթու կով է: Հանրապետության գյուղատնտեսական մթերքի առնվազն 30%-ը այս երկու շրջաններն են տալիս:

Ճորտատերը հիմար չէ, որ 125 հազար ճորտեր ծեռքից բաց թողնի: Պատահական չէ, որ սահմանադրության մեջ հատուկ հոդված մտցրին. «Սի հանրապետությունից մյուս հանրապետության որոշ տարածություն անցնելու դեպքում հանրապետության համաձայնությունը անհրաժեշտ է»: Գնա ու գլուխդ քարով տուր: Սահմանադրության վրա է հիմնվում Վրաստանը, երբ չի հրաժարվում այս շրջաններից: Որ Ջավախքի հայությունը ցանկանում է միանալ Հայաստանին, երկու խոսք լինել չի կարող: Այսպիսի լուրք հարցերը հեշտ են լուծվում միայն այնտեղ, որտեղ դեռ չեն ճաշակել լենինյան «ազգային հարցի» համը: Ցավն այն է, որ «լենինյան» անունը կրող այս կուսակցությունը մարդկության առաջ փակեց և օր-օրի փակում է բոլոր դռները, իսկ մի դուռ լայն բաց է թողած: Այդ դուռը մթին աշխարհը տանող դուռն է, տարտարոսի դուռը: Տարտարոսի անունը իրենք «ուղղիչ տուն» են անվանում: Այդ «ուղղիչ» տունը լեփ-լեցուն է երկրի անմեղ մարդկանցով: Մեկը գողություն չի արել կոմունիստ վերակացուի օգտին, մյուսը դիտողություն է արել վերակացուին նրա հիմար հրամանների և անմարդկային վերաբերմունքի համար, երրորդը քաջություն է ունեցել քննադատելու իրեն ղեկավարող կոմունիստին: Այսպես, մեր երկրի «ազնիվ» մահմեդականներին չլսողներով, նրանց «հանրօգուտ» հրամանները չկատարողներով, տիրոջ օգտին գողություն անելուց հրաժարվողներով տնքում են սովետական տարտարոսները: Ախալքալաքի գավառում կթվում են տասնյակ հազարավոր կովեր և

հարյուր հազարավոր ոչխարներ: Հայ ճորտերն այդքան շատ կովեր ու ոչխարներ պահում են, կերակրում, արածացնում, իսկ իրենք յուզ ու պանրի երես չեն տեսնում: Իրավիճակը իսկական ճորտություն չէ՞ արդյոք: Կենդանի մարդուն աշխատացրու, այնքան վարձատրիր, որ կարողանա իր գոյությունը պաշտպանել, ու որքան որ կյանք ունի, լարված աշխատանք կատարի տիրոջ համար: Օրինակ՝ ես չեմ կարող հասկանալ, թե որն է բուլչեհիկյան հեղափոխության տված օգուտը: Գյուղացին կորցրեց իր ունեցած հողը: Աշխատում է պետության հողի վրա, սովետական կալվածատիրոջ վերակացուների խիստ հսկողության ներքո: Իր ցանած, հնձած, կալսած ցորենից եթե մեկ կգ տանի իր տան կարիքների համար, տասը տարի բանտարկություն է ստանում: Նա ոչ իր կամքի տերն է, ո՛չ էլ աշխատանքի: Կթվորուհի գեղջկուհին այլևս իր սեփական կովը չունի: Կթում է սովետական կովը և, իհարկե, նրա ոչխարը: Կթվորուհին միմիայն կթվորուհի է: Թարմ կաթը, թարմ մածունը գեղջկուհու տանից վաղուց են վերացել: Կինը կատարում է ամենածանր աշխատանքը: Մինչև խորհրդայնացումը ո՞վ թույլ կտար գեղջկուհուն գերանդիով հունձ անել, հացահատիկով լիքը պարկեր շալակել, սայլ բառնալ, բահով փորել և ուրիշ աշխատանքներ կատարել: Եթե մեկը թույլ տար, խոսակցության առարկա էր դառնում: Ինչի՞ց ազատ չէր կինը, կամ ինչի՞ց ազատագրվեց նա, երբ այսօր մեր աչքի առաջ տաժանակիր աշխատանք է կատարում իր տիրոջ՝ սովետական կալվածատիրոջ համար:

Ախալքալաքի գավառի Կարգախ գյուղը իր բարձր որակի ցորենով մի քանի Կարգախ էլ կարող էր իր հետ պահել: Այսօր կարգախցին սոված է, հարյուրավոր ընտանիքներ թափառական կյանք են վարում արևմտյան Վրաստանի տարբեր վայրերում: Սուլդան իր յուզով ու պանրով կարող էր մատակարարել մի ամբողջ շրջան: Մինչև կուլեկտիվացումը այս գյուղում կար 1400 կով, մոտ 7000 ոչխար: Այսօր Սուլդան ունի 80 կով: Կարձ ժամանակում ժողովրդին աղքատության հասցրեց կոլխոզը: Սամսար գյուղում սովամահությունը համատարած բնույթ է կրում: Մի գյուղացի կոլխոզի նախագահ Գալուստից պահանջում է, որ վերջինս միջոցներ ձեռնարկի: «Մարդիկ սովից մեռնում են չեք մտածում այդ մասին, իսկ ֆերմայի գառների խնամքը մեծ հոգա-

տարության տակ եք վերցրել», - ասել է նա: Այս գյուղացուն, որպես քաղաքական հանցագործ ու զրպարտիչ, որ համարձակվել է ասել, թե սովից մարդիկ են մեռնում ձերբակալում են և արքորում են Սիբիր: Այս չափ աղքատանալ և լուռ մնալ, կարող են միայն ճորտերը: Բարբարոսբար ճնշվում է յուրաքանչյուրը, եթե նա համարձակվի թեկուզ մի բառ ճիշտն ասի: Կարգախցի գելոյեմց Արշակին ու նրա եղբորը դատապարտեցին 16 տարվա բանտարկության, նրա համար, որ իբր նրանց մոտ մի համրիչ է եղել, որը ունեցել է արտասահմանյան նշան: Գոման գյուղի չորս կոլխոզնիկուհի կարտոֆիլի արտում աշխատելիս, երկու-երեք կիլոգրամ կարտոֆիլ են հանում, տեղում եփում են և ուտում: Բոլորին դատի են տալիս: Դատական նիստում պարզվեց, որ չորսն էլ ծայրահեղ աղքատ են: Սովն է ստիպել նրանց դիմել այդ քայլին: Կարծես թե պաշտպանելու լրիվ հիմք կար, բայց դատապաշտպանը ի վիճակի չէր նրանց պաշտպանել: Չորս սովյալներն էլ դատապարտվեցին չորսական տարի բանտարկության:

Բոգդանովկա շրջանի Սաթխա գյուղի դպրոցի դասատուների նախաձեռնությամբ ընդհանուր դիմում էին գրել Կրեմլի իշխանավորների անունով՝ նկարագրելով շրջանի ժողովրդի ծանր վիճակը: Բոլոր նրանք, ովքեր ցանկանում էին պոկ գալ Վրաստանի հպատակությունից, ստորագրել էին դիմումը: Կասկածից դուրս է, որ բոլոր հայերի ցանկությունն է Հայաստանին միանալը: Կոմունիստ պաշտոնյաները դեմ են Հայաստանին միանալուն: Այդ շները վախենում են, որ իրենց ունեցած պաշտոնները ձեռքերից կգնան: Ընդհանուր դիմումի առթիվ հայտնում են Բոգդանովկա՝ կուսակցական կոմիտե: Արդեն շատ մարդկանց կողմից ստորագրված նամակը վերցվում է, իսկ այն դասատուները, որոնց նախաձեռնությամբ կազմվել էր դիմումը, խիստ պատժվում են:

Ախալքալաքում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ վրացի զինվորականներն ամեն տեսակի չարագործություն էին կատարում: Նրանց արարքները բոլոր դեպքերում էլ մնում էին անպատիժ: Մի վրացի հրամանատարի հարցնում են.

- Ինչո՞ւ գինեվաճառ Աստվածատուրյանին սպանեցիք և ո՞ր հանցանքի համար միլիցիոներին մեքենայի տակ ճգնեցիք:

Պատասխանը լինում է.

- Մենք մարդ չենք սպանել, հայ ենք սպանել:

Վրաստանի վարած քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ պաշտպանություն էր գտնում և հովանավորվում Կրեմլի կողմից, որտեղ նստած էր հայ ժողովրդի երգվյալ թշնամի Ստալինը: Օրվա լուզունգն էր. «Վրաստանը վրացիների համար»:

1949 թ. հունիսի 14-ը, հայ ազգի սգո օրերից մեկն է: Կազմակերպվել էր համատարած աքսոր: Աքսորվողների թվում վրացիներ չկային: Հայերը կազմում էին աքսորվողների 95 %, իսկ մնացածը թուրքեր, հույներ, ասորիներ և քրդեր էին: Ամեն անգամ, երբ ընդհանուր բնույթ է կրում աքսորը, վրացիները ծաղրում են. « Հայերը հարյուր հազարով քչանալու են»: Իսկապես որ 1949 թ. աքսորվում էին 100-120 հազար հայեր: Հայ ազգը ոչ մարմնական տեր ուներ, ոչ էլ հոգևոր: Նույնը կատարվեց 1950 թ. փետրվարին:

Թուրքերին Վրաստանից աքսորում էին նրա համար, որ Վրաստանում այլազգիների թիվը քչանար և թուրքական սահմանի մոտ թուրքերի գոյությունը համարում էին վտանգավոր:

Հույները աքսորվում էին միայն նրա համար, որ Հունաստանի ժողովուրդը չնդունեց կոմունիստական ծրագիրը, չապականվեց ռուսական կոմունիզմով: Դրա համար էլ Սոսկվան թշնամաբար տրամադրվեց Հունաստանի հանդեպ և վրեժ լուծեց իր երկրում ապրող անգեն ու աղքատ հույներից:

Քրդերին / եզդի / տեղափոխելու գլխավոր և միակ պատճառն այն էր, որ նրանք երկար ժամանակ ապրելով Վրաստանում, հաստատմնացին իրենց ազգային սովորույթներին, փորձ չանելով մոտենալ վրացիներին, կամ ձուլվել նրանց հետ: Նրանք ավելի մոտ հարաբերությունների մեջ էին հայերի հետ և շատ դեպքերում իրենց անուն ազգանունը հայացնում էին: Այս բանը դուր չէր գալիս վրացիներին, որը և պատճառ դարձավ եզդի քրդերի հանդեպ ևս դիմել նման բարբարոս քայլի:

Հայերին աքսորելու հիմնական պատճառը հայ լինելու մեջ էր: Կուսակցության նպատակն էր՝ հայերի թիվը քչացնել Հայաստանում և հայաբնակ վայրերում, վերջնականապես Հայաստանը բաժանել

Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև: Աքսորվողների մեջ քիչ չէին նաև հայրենադարձները: Արտասահմանում նրանց խաբել էին, թե Սովետական Ռուսաստանը ազատ և անկախ երկիր է, թե Ռուսաստանում մարդիկ ունևոր ու երջանիկ են: Ներգաղթելուց հետո համոզվեցին, որ իրականությունը այլ է: Ապրելու համար միջոց չկար: Նրանք չէին կարող ոչ առևտուր անել, ոչ արհեստով զբաղվել, ոչ ազատ խոսել և որ ամենակարևորն է, թույլ չէին տալիս վերադառնալ իրենց ապրած վայրերը: Այս ազատ խոսելու սովոր մարդկանց հայտարարեցին լրտեսներ, զրկեցին հայրենիքում ապրելու իրավունքից և աքսորեցին Սիբիր: Անգամ զրպարտեցին նրանում, թե դաշնակցականները հրահանգ են տվել հայրենադարձ հայերին թունավորել Լենինականի ջրմուղը, որ ժողովուրդը կոտորվի: Ոչ մի հայ չի հավատում նման հեղուկանքին, նման անհիմն զրպարտությանը: Դաշնակցականները հայ ժողովրդի զավակներն են: Նրանք էին, որ հերոսաբար կռվեցին բուլչակիների դեմ՝ հանուն հայրենիքի, հանուն ազատության ու անկախության: Թողե՛ք մեզ հանգիստ մեր հայրենակից դաշնակցականների հետ: Թող ձեր տանկերն ու զինվորները չտրորեն մեր հողը, թողե՛ք մեր անձնագիրը հայ զինվորը ստուգի: Թողե՛ք մեր հայրենիքի սահմանները հայ զինվորը պաշտպանի: Դուք, Ձեր բոլոր սահմաններով առաջ շարժվեցիք, նույնիսկ գեների ուժով, իսկ մեր սահմանից ետ նահանջեցիք: կրենլի դահլիճներից հաճախ է լսվում.«Թուրքիայի հետ մենք սահմանային վեճ չունենք»:

Ես ինքս ականատես եմ եղել 1949 թ. հունիսի 14-ին Թիֆլիսի կայարանում տեղի ունեցող ոճրագործությանը: Կայարանում անհամար ապրանքատար զնացքներ էին կանգնած: Վագոնները լցված էին աքսոր ուղարկվող ընտանիքներով: Վագոնների դռները փակված և ուժեղ հսկողության տակ էին վերցված: Ոչ ոք իրավունք չուներ մոտենալ վագոններին: Սարսափելի տեսարան էր. շոգից վագոններում խեղդվող երեխաների և ծնողների հուսահատ ճիչերը, սովից ու ծարավից տանջվողների աղերսաճնները՝ մարդու սիրտ էր կտրատում: Ամենից զարհուրելին, դա հղիությունից ազատվող և երեխա վիժող կանանց ճիչն էր: Չայ կնոջ համար խորթ է օտար տղամարդու մոտ իրեն ոչ վայել կեցվածք ընդունելը, իսկ հիմա, օտար տղամարդկանց

մոտ նա երեխա է ծնուն, քանի որ վագոնում տեղավորված էին մի քանի ընտանիքներ: Կայարանում հավաքված մարդիկ պատմում էին, թե ինչպիսի անմարդկային վերաբերմունք էին ցույց տվել բարբարոսները, երբ գիշերով ներխուժել էին աքսորվող մարդկանց տները. երիտասարդի դին տանը թողած, ծնողներին տնից ուժով հանել ու նստեցրել էին մեքենա: Հոր խնդրանքը, որ ժամանակ տան տղային հողին հանձնի, անպատասխան են թողել: Երկունքի մեջ գտնվող կանանց հնարավորություն և ժամանակ չեն տվել, որ նրանք ծննդաբերեն, նոր միայն նստեցնեն ավտոմեքենա՝ կայարան տեղափոխելու համար: Առանց ժամանակ կորցնելու, բարբարոսները նրանց ուժով վերցրել, գցել են մեքենաների մեջ ու տարել կայարան: Մնացածը պարզ է ու հասկանալի, թե ինչ կարող էր պատահել այդ խեղճ կանանց հետ....

Տեսածս՝ զարհուրելի տեսարանը և լսածս՝ անմարդկային պատմությունները ինձ մոռացնել էին տվել, որ ես փախուստի մեջ եմ և ինձ որոնում են: Երբ ուշքի եկա, անմիջապես հեռացա կայարանից, իսկ կայարանամերձ կամրջի վրայից հազարավոր մարդիկ դիտում էին այդ արյունոտ տեսարանը:

Պատմությունը շատ բարբարոս պետություններ է հիշում, որոնք կործանվել են իրենց իսկ դաժան վարմունքների համար, բայց նման բարբարոսություն՝ պատմության մեջ իր նմանակը չունի:

Հայ պաշտոնյա կոմունիստները տեսնում են հազար ու մի տեսակ եղեռնագործություն, որ կատարվում է հայ ժողովրդի հանդեպ, բայց առանց խղճի խայթի անամոթաբար ճառում են ժողովրդի անունից, որ կոմունիստական կուսակցությունը միակ կուսակցությունն է, որի քաղաքականության հետևանքով հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց ազատություն, ապրում է խաղաղ, երջանիկ ու ունևոր կյանքով: Փորձիր ասել այս ավազակին, որ հայ ժողովուրդը դեռևս ոչ մի խաղաղություն չի տեսել, որ ամեն տարի հազարավոր հայեր են աքսորվում Սիբիր ու կորչում անհետ:

Ըստ Մախարաձեի պլանի՝ Ախալքալաքի գավառի հայերը պետք է տեղահանվեին և տեղաբաշխվեին փոքր խմբերով Վրաստանի գյուղերում, որպեսզի ծուլունը հեշտ լիներ, իսկ Ախալքալաքի գա-

վառի հսկայական տարածությամբ Ալպյան լեռները թողնել Կախեթի ոչխարապահներին՝ ոչխարապահությունը մեծ ծավալով զարգացնելու համար: Ախալքալաքի գավառում վրացիները շատ քիչ էին: Գավառի լեռնային և ոչ մատչելի կլիման վրացիներին չէր հրապուրում այնտեղ ապրելու համար: Այդ պատճառով էլ սլաքը դարձյալ ուղղեցին դեպի հայերը: Որպեսզի ոչխարապահները գավառում հենարան ունենային և լայն հնարավորություն՝ թե՛ ամռանը և թե՛ ձմռանը ոչխարները պահելու համար (Ախալքալաքի գավառն ունի նաև հարուստ ձմեռային արոտավայրեր), անհրաժեշտ էր, որ որոշ չափով բնակչություն մնա տեղում: Ահա այստեղ է, որ Վրաստանի կոմունիստական կառավարությունը կանգ առավ հայ կաթուղիկների վրա, հատկապես այն կաթուղիկ հայերի, որոնց մայրենի լեզուն լիսուսակցական լեզու - Ա. Մ.] տաճկերենն է¹: Տաճկախոս կաթուղիկ գյուղերում շատ շուտ հենարան գտան: Ախալքալաքի գավառում մոտ 20 հազար հայ կաթուղիկներ են ապրում: Սրանք բավական էին վրացի ոչխարապահներին՝ իրենց հոտերը պաշտպանելու համար:

Ախալքալաքի շրջանի Կոմունիստական կուսակցության կոմիտեի քարտուղար Միխանաշվիլու նախաձեռնությամբ մեր շրջանի հայ կաթուղիկ գյուղերում ժողովներ անցկացրին, որ իբր հայ կաթուղիկները վրացական ծագում ունեն, նրանք սխալմամբ են կրում հայի անուն ազգանունը: Խոստանում են կաթուղիկներին տալ մեծ արտոնություն և բարձր պաշտոններ, եթե իրենց ազգանունները փոխեն և գրվեն վրացական ազգանուններով; Խուլզումո գյուղի Լևանյան ազգանունով մի ուսուցիչ, որը վրացական կրթություն էր ստացել, հայ երեխաներին, որոնք սովորում էին հայկական դպրոցներում, ցուցակագրում է և տեղափոխում վրացական դպրոց: Կարտիկան և Բավրա գյուղերում գյուղացիները սկզբում արգելում են եկողներին ժողովներ անցկացնել՝ հայտարարելով, որ վրացի ազգը ոչ մի կապ չունի իրենց հետ և չի ունեցել իրենց պապերի հետ: Բայց Միխանաշվիլու հետևողական աշխատանքը իր արդյունքն էր տալիս. կաթուղիկ հայ գյուղերից շատ

¹ Այդ մասին տես Մելքոնյան Ա.

երիտասարդներ ուղարկվեցին պետության հաշվին սովորելու: Վրաստանի կառավարության և կուսակցության վարած քաղաքականության շնորհիվ Խուլգունո, Կարտիկամ և Բավրա գյուղերի բռնած դիրքն առաջ բերեց ատելություն հայ լուսավորչականների և հայ կաթոլիկների միջև:

Բավական է ասել, որ հայ կաթոլիկ գյուղերից հաճախ լսվում էր. - Շուն կլինեն, հայ չեն լինի:

Կասկածից դուրս է, որ կաթոլիկ հայերի նման վարկաբեկիչ հայտարարությունները դուր չէին գալիս ոչ մի հայի [լուսավորչական]: Ծրագիրն իրագործելուց հետո վրացիների տոկոսը Ախալքալաքի շրջանում որոշ չափով բարձրացավ:

Նույն սկզբունքով էին շարժվում Ախալցխայի գավառում: Ախալցխայի գավառի թուրքերին աքսորելուց հետո այդ գյուղերը բնակեցրին վրացիներով, իսկ հայերի վրա ծանր ճնշումներ գործադրեցին, որի պատճառով մի մասը թողեց, հեռացավ Չայաստան, կամ Ռուսաստան, իսկ մնացած մասն արդեն քիչ տոկոս է կազմում վրացիների համեմատ:

Այս հարցի վերաբերյալ իմ բողոքները Մոսկվա՝ կուսակցության կենտկոմ, մեծ իրարանցում էին առաջ բերել: Իմ բողոքների արդյունքը այն եղավ, որ հետագա ժողովներ անցկացնելը դադարեցրին: Վրաստանի կենտկոմն այս լուրջ խնդրի շարունակությունը հանձնարարեց կենտկոմի անենահավատարիմ անձնավորությանը՝ շրջանային կոմիտեի երկրորդ քարտուղար Թամարա Լազարաշվիլուն, որն ազգությամբ հույն է (Լազարիդի ազգանունը վերածել է Լազարաշվիլու): Նա հավատարիմ մնաց կենտկոմին և անբաժան ազգուրաց կաթոլիկ հայերից:

Վրացի կոմունիստները այնքան թշնամաբար են տրամադրված հայերի հանդեպ, որ բացեփբաց ձգտում են վրացի հասարակ ժողովրդին ևս տրամադրել հայ հասարակ ժողովրդի դեմ և կործանել այս երկու հարևան ազգերի փոխադարձ սերն ու հարգանքը, որոնք դարերի պատմություն ունեն և կապված են տնտեսական ու բարեկամական կապերով:

Վրաց ժողովրդի մեջ այն համոզմունքն էին արմատացնում, որ առանց հայերի տեղահանման մեծ Վրաստան ստեղծել անհնար է:

Վրացի գիտնական Ջանաշիան Ստալինի առաջարկությամբ Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության գրքում մտցրեց այն կարծիքը, որ Արարատյան դաշտը վրաց ժողովրդի նախահայրերի հայրենիքն է եղել: Պատահական չէր, որ յոթերորդ դասարանի դասագրքերում մտցրին հետևյալ միտքը, թե Եփրատ և Տիգրիս գետերի հյուսիսային ակունքները Վրաստանի տարածքն է եղել: Այդ դեպքում ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, որի վրա ոչ մի վրացի չի ապրել և չէր ապրում, պետք է ճանաչվեր Վրաստան: Երբ ծրագիրը իրագործված կլիներ, Ստալինը ասելու էր Թուրքիային.

- Էս սարն իմն է, էս ծառն իմն է, ծառում փչակ կար, փչակում մի բույն. էս ո՞վ է էկել տիրացել թաքուն: Այ դու թրքուկ, հիմար թրքուկ, ու չես ասի դու անամոթ, Կարս ու Կարին ձգես ինձ մոտ:

Ախալքալաքը տեղահան կլիներ, հայ կաթոլիկներին որպես հավատարիմ տարրի կթողնեին տեղում, իսկ հայ լուսավորչականներին շաղ կտային 85 հազար քառակուսի կմ Վրաստանի երկրով մեկ, եթե վրա չհասներ երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

Հայը բացի լավությունից վրացուն վատություն չի արել: Այս ապերախտները տիրացան հայի հարստությանը: Թիֆլիսը, Գորին, Թելավը, Սուրամը Ախալցխան հայ մարդու ձեռքերով են կառուցված: 1891 թ. նյութերը ասածիս խոսուն վկաներն են:

1891 թ. տվյալներով այդ քաղաքներում վրացի և ռուս ընտանիքների ու հայ ընտանիքների հարաբերությունը հետևյալն էր.

Թիֆլիսում՝ 417 և 2951

Գորիում՝ 121 և 331

Թելավիում՝ 74 և 236

Սիդնախում՝ 12 և 377

Հայերի հարստությունները, նրա կառուցած հրաշալի տները ուժով խլված են հայերից և հատկացված են վրացիներին: Հայը ծաղր ու ծանակի է ենթարկվում : Մի շարքային վրացու կողքով չես կարող անցնել: Իրեն արտոնյալ մարդ կարծող Ստալինի որդին քեզ ծաղրում է ասելով.

-Էռեվան գնա, Էռեվան:

Ո՛վ է հարցնողը, թե ժամանակին թիֆլիսը հայկական քաղաք է եղել: Այն, ինչ որ հայկական է վերցնենք տանենք, Վրաստանի մայրաքաղաքը կանհետանա: Ժամանակը, երեկվա անճարին այսօր հանճար է դարձրել, երեկվա ծառան, այսօր հային ծառա է դարձրել: Եթե առյուծն է քեզ հոշոտում իրավունք չունես նեղանալու, քանի որ բնությունը այդ կենդանուն ստեղծել է հոշոտելու համար և մարդիկ նրան գիշատիչ անունն են տվել: Երբ նապաստակն է հարձակում կատարում քեզ վրա, մահու չափ ծանր է ու վիրավորական: Մենք հայերս, թեև քչացել ենք, թեև մեր մարմնի վրայով եղեռն է անցել, այնուամենայնիվ, իրենցից մենք մեծ ենք, այսօր էլ, ամեն ժամանակ էլ:

Տարեցտարի Ախալքալաքի հայկական դպրոցներում սովորողների թիվը նվազում է: Հայերը գերադասում են, որ երեխաները սովորեն ռուսական դպրոցներում, որովհետև ռուսական դպրոցի շրջանավարտը կարող է աշխատանք գտնել, հայկականի դեպքում՝ ոչ: Հայ երեխան գրկված էր և այսօր էլ գրկված է իր ժողովրդի պատմությունը ուսումնասիրելու իրավունքից, փոխարենը անցնում է վրաց ժողովրդի պատմություն:

Թելավի, Սուրամի, Բաթումի, Սուխումի, Բորժոմի և այլ հայաշատ քաղաքներում փակեցին բոլոր հայկական դպրոցները: Վրաստանում ապրող շատ հայեր վաղուց արդեն մոռացել էին մայրենի լեզուն և խոսում էին վրացերեն (Գորիի, Սիղնաղի, Թելավի գավառներ և այլուր): Վրացիների հալածանքը հայերի նկատմամբ այնտեղ հասավ, որ կտրուկ արգելեցին թիֆլիսի հայերեն լեզվով ռադիո հաղորդումը: Ախալքալաքի ռադիոկայանից նույնպես արգելվեց հայերեն ռադիոհաղորդումները: Արդյունքում՝ քաղաքում եղած 600 ռադիոընդունիչներից 370 ռադիոընդունիչի տերեր հրաժարվեցին, որովհետև վրացերեն բոլորովին չէին հասկանում:

Հայաշատ գյուղերում գոյություն ունեւ հայկական եկեղեցի, և հայ քահանան բոլոր ծիսակատարությունները կատարում էր հայերեն լեզվով (պատարագ, պսակ, մկրտություն, ժամերգություն, աղոթք): Վրացախոս հայը իմանում էր, որ ինքը հայ է, լուսավորչական: Իսկ այժմ ոչ մի գյուղում չկա հայկական եկեղեցի, հայկական բոլոր

դպրոցներն էլ փակեցին: Հայն այնքան է ենթարկված ու ենթարկվում հալածանքի, որ վրացախոս հայերը շատ դեպքերում իրենց հայ լինելը թաքցնում են:

Թբիլիսի քաղաքի Նախալովկա թաղամասի Սագիստրալ փողոցի № 32 տան բնակիչ Գևորգ Ավետիկովն ունի երկու տղա՝ Վասյան և Րաֆֆին: Որպեսզի կարողանա աշխատանք ճարել, մեծ տղան՝ Վասյան, փոխեց իր ազգանունը և վրացական ազգանունով կարողացավ աշխատել: Փոքր եղբայրը՝ Րաֆֆին, որը շատ ընդունակ տղա էր. միջնակարգ դպրոցը վերջացնելուց հետո չկարողացավ շարունակել ուսումը, որովհետև բարձրագույն դպրոցներում նրան չէին ընդունում: Հարցը պարզ էր. պետք էր վրացի դառնալ: Րաֆֆին փոխեց ազգութունը և ընդունվեց համալսարան:

Վրաստանի բոլոր հայերին ազատում են աշխատանքից և տալիս են շարքային աշխատանք, այն էլ միայն այն դեպքում, եթե այդ շարքային ցածր աշխատանքը վրացին չի պահանջում:

Որպեսզի Վրաստանից Հայաստան գաղթած բազմահազար հայերը հնարավորություն չունենային ազատ կերպով կապվել իրենց հարազատների հետ, Հայաստանի և Ախալքալաքի միջև՝ Բոգդանովկայի շրջանում՝ Հայաստանի սահմանին մոտ, ստեղծեցին սահմանային գոտի: Այդ գոտին է սահմանը Հայաստանի և Վրաստանի միջև, ուրիշ սահման չկա: Վրաստանից Հայաստան գնացող հայերը ազատ անցնում են, այսպես կոչված, սահմանը, իսկ Հայաստանից եկող հայից ռուս զինվորը պահանջում է անձնագիր և անցագիր: Եթե Ախալքալաքի, Բոգդանովկայի կամ Ախալցխայի շրջանում հայ է մահանում, նրա հարազատները Հայաստանից ի վիճակի չեն լինում ներկայանալ հուղարկավորմանը, քանի որ անցագիր ստանալու համար առնվազն մեկ շաբաթ է հարկավոր:

Վրաստանի կառավարության այս անմարդկային, հակահայկական քաղաքականության դեմ բողոք գրեցի ՍՄԿԿ: Կենտկոմից եկավ մեկը՝ տեղում իմ բողոքը ստուգելու համար: Շրջանային կոմիտեի քարտուղարը՝ Սադոյան ազգանունով, հայտնեց եկողին, որ, իրոք, սահմանային այդ գոտին շատ դեպքերում առաջ է բերում դժգոհութ-

յուն ժողովրդի մեջ: Տարիներն անցնում են, բայց վիճակը մնում է անփոփոխ:

1957 թ. Ախալքալաքի շրջանի դատախազ Դիասամիձեի և պետանվտանգության կոմիտեի նախագահ՝ Տալախաձեի առաջարկությամբ Վրաստանի արդարադատության նախագահի օգնականից դատավոր Մինասյանի անունով հեռագիր ստացվեց, որ ավագ քարտուղար Մկրտչյանին անմիջապես հեռացնել աշխատանքից: Դատավորը անզոր էր ինձ պաշտպանել: Այդ ժամանակ արդեն հրապարակի վրա էին Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության և կառավարության հասցեին ուղղված իմ դիմում-բողոքները: 1939 թ. Սաբոյի առաջ քաշած մեղադրանքները դարձյալ ներկայացվեցին և ինձ գրկեցին դատարանում աշխատելու հնարավորությունից:

Վեց ամիս դատարանում աշխատելուց հետո նորից անցա անգործների շարքը: Շատերը, նույնիսկ շատ կոմունիստներ, ինձ խորհուրդ էին տալիս վերջ տալ բողոքներին: « Մի դժբախտացնի և սովի մի մատնի քո ընտանիքը». ասում էին նրանք: Անտարբեր լսում էի ու անցնում գնում: Շրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական վիճակի մասին կուսակցության կենտկոմին գրած իմ դիմում-բողոքները մեծ մասամբ ուղարկվում էին Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմ: Հավածանքն իմ նկատմամբ ավելի էր ուժեղանում: Որպես պատասխան քայլ՝ 1963 թ. իմ կուսակցական տոմսը ուղարկեցի Մոսկվա: Իմ նամակի մեջ գրված էր. «1925 թ. ես մտա կոմունիստական կուսակցության մեջ: Այն ժամանակ ես երիտասարդ էի, ոգևորությունս՝ մեծ: Վրաստանում, որտեղ ես ապրում եմ, չկա կոմունիստական կուսակցություն, նրան փոխարինում է քաղաքական ավազակների մի խմբավորում: Ավազակների խմբում մնալ և նրանց՝ արյունով գրված հրամանները ես ի վիճակի չեմ կատարել: Ձեր տված տոմսը ետ ընդունեցեք»:

Անցնում է երկու ամիս: Իմ տոմսը Մոսկվայից ուղարկում եմ Թբիլիսի: Վրաստանի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Ստուրուան եկավ Ախալքալաք՝ ինձ հետ հանդիպելու: Ստուրուան սարսափազուլու հայացքով դիմելով ինձ ասում է.

- Այս ինչ ես գրել. Политическая банда: Մի՞թե մեր կուսակցությունը ավազակների խումբ է, մի՞թե մենք ավազակներ ենք, նման վիրա-

վորանք կուսակցության հասցեին մենք չենք կարող ներել, դրա համար քեզ դատի ենք տալու:

Ստուրուան երևի սպասում էր, թե ես իրենից ծնկաչոք ներողություն կխնդրեի (դեռ ավելի վաղ Ստուրուան ինձ կանչել էր Վրաստանի կենտրոն, Մոսկվա ուղարկած իմ բողոքի հետ կապված, որ Վրաստանի կուսակցությունն մարդագողությամբ է զբաղված՝ հայ կաթոլիկներին վրացականացնելով): Ստուրուան իզուր էր սպասում, թե ես ներողություն կխնդրեմ: Հիմնավորելու համար, որ Վրաստանի կոմունիստական կուսակցությունը քաղաքական ավազակախումբ է, բերում եմ փաստեր՝ հայ կաթոլիկներին վերաբերող խնդիրը, Վրաստանի հայաշատ քաղաքներում հայկական դպրոցները լրիվ փակելու, հայ ժողովրդի վրա անասելի ճնշում գործադրելու, Խորհրդային Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանային գոտի ստեղծելու և այլ շատ խնդիրների շուրջ արտահայտվելուց հետո ասում եմ՝ «Վրաստանում տեղի ունեցող անսահման անազնվությունները, հայ ժողովրդի վրա չլսված ճնշումները ինձ ստիպեցին մտածել մնա՞լ, թե՞ չմնալ Կոմունիստական կուսակցության մեջ: Ինքս ինձ համոզեցի, որ չմնալը պատվի գործ է»:

Իմ համարձակությունից Ստուրուան շվարել էր: Մի քանի անկապ հարցեր տալուց հետո ինձ առաջարկում է.

- Որպեսզի ուրիշները չհետևեն ձեր օրինակին, կուսակցական տոմսը հետ ընդունեք: Մենք ձեր բողոքներում առաջ քաշած խնդիրները կստուգենք ձեր մասնակցությամբ:

- Առաջարկում եմ ցրել Վրաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, քանզի միսը որ հոտում է , աղն է ճարը, իսկ աղը հոտելիս ի՞նչն է ճարը:

Ստուրուան կուստոմսը հանձնում է շրջանային կոմիտեի քարտուղարին՝ ինձ վերադարձնելու համար:

Շրջանային կոմիտեից հեռանալուց հետո անվերջ մտածում էի՝ ընդունե՞լ կուստոմսը, թե՞ ոչ: Եկա այն եզրակացության, որ եթե չընդունեմ, մի այլ ճանապարհով ինձ ոչնչացնելու են, քանի որ ես գտնվում եմ ներքին գործերի Ախալքալաքի բաժանմունքի հսկողության ներքո: Կուստոմսի հետ ընդունելը համարեցի չարիքի փոքրագույնը:

Տարիներն անցնում են, կոմունիստ իշխանավորներն արագ հարստանում են: Ոչ մի ստուգում: Ուն պետք է ստուգեին, երբ բոլոր հանցագործները իրենք կոմունիստներն էին: Կուսակցական տոմսը գրպանումս, տասներեք տարի անգործ թափառեցի: Ինձ արգելված էր աշխատանքի անցնել, որպես անհավատարիմ անձնավորություն:

1961 թ. ապրիլին նամակ ուղարկեցի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնի քարտուղար Յակով Չարուբյանին: Նամակում արտահայտվում էր ջալախահայության խնդրանքը. Հարց բարձրացնել Կոմունիստական կուսակցության առաջ՝ Ջալախքը Հայաստանին միացնելու համար: Նույն պահանջով նամակների հոսքը չէր դադարում Մոսկվա:

1981 թ. հունիսի 15-ին Ջալախքը Հայաստանին միացնելու հարցի խնդրով ինձ կանչեցին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե (հավանական է՝ պահանջը Մոսկվայից էր): Ինձ ընդունեց ընկեր Վարդանյանը: Երկար զրույցից հետո ես հասկացա, որ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը պատրաստ չէ այդ հարցը բարձրացնելու և հայտարարեցի՝ թույլերը հայրենիք չունեն:

Հայի ներկան այսպիսին է, սիրելի՛ ընթերցող, իսկ թե ինչ կլինի վաղը, չեմ կարող պատկերացնել: Մի բան միայն լավ եմ ըմբռնում, որ բոլշևիզմն անբնական մի բան է, զենքի ուժով փաթաթված ժողովրդի վզին: Անբնական, ուժով ստեղծված իշխանությունն, անշուշտ, տապալվելու է: Բոլշևիզմի անկման հետ միասին շատ փոփոխություններ են տեղի ունենալու: Ստալինյաններն այլևս չեն թագավորելու: Կոմունիստների անկման հետ միասին անշուշտ, թեքվելու է վրացիների աստղը և կորցնելու է իր առաջվա փայլը: Հայի աստղը խավար է այսօր, քանզի կոմունիստական Ռուսաստանը սև քողով է ծածկել այն: Երբ ընկնեն կոմունիստները, հայկական աստղը ազատվելու է իրեն փաթաթված սև քողից ու փայլ է տալու: Եթե հայ ժողովուրդը բախտ ունեցավ ազատվելու ռուսական հպատակությունից, և եթե Հայաստանում իշխանության գլուխ անցնեն ազգի նվիրյալները, ինչ խոսք, հայ ժողովրդի աստղը կստանա ցանկացած փայլը:

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԻՑ

Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցության քարտուղար
ընկ. Ն. Ս. Խրուշչովին:

Կոմ. Կուսակցության նախկին անդամ 1926 թ.
Սովետական Վրաստանի քաղաքացի Ախալքալաքի
բնակիչ Հովհաննես Բարսամի Սկրտչյանից

Դիմում

Ես ծնվել եմ Ախալքալաքի գավառի Սուլդա գյուղում՝ չքավոր գյուղացու ընտանիքում 1899 թվականին:

Շրջանի բնակիչների վիճակն անասելի ծանրացավ, երբ 1918 թ. գաղթեցինք և ենթարկվեցինք կողոպտման, ինչպես թուրքերի, այնպես էլ վրացիների կողմից: 1921 թ. փետրվար ամսին քեմալական հրոսակախմբերը նոր արհավիրքի ենթարկեցին շրջանը:

Իմ տնտեսական ծանր վիճակն ուղեկցվում էր լարված աշխատանքով:

1909 թ. մինչև 1922 թ. ես կատարել եմ վարձու աշխատանք:

1922-1924 թթ. սովորել եմ Կուսակցական և քաղուսավորչական դպրոցներում:

1925-1927 թթ. աշխատել եմ որպես գրադարան-ընթերցարանի վարիչ, իսկ 1927 թ. կեսերից մինչև 1928 թ. կեսերը՝ Կարգախ գյուղի Գործադիր կոմիտեի նախագահ:

1930-1931թթ. նախագահել եմ Ախալքալաքի շրջանի սոցապահովագրական գանձարկղը:

1931 թ. վերջերից նշանակվել եմ Ախալքալաքի շրջանի ժողդատարանի նախագահ:

1933 թ. տեղափոխվել եմ Բոգդանովկա նույն պաշտոնով, որտեղ աշխատել եմ մինչև 1939 թ. ապրիլ ամիսը:

1940-1943 թթ. աշխատել եմ որպես իրավաբանական կոնսուլտացիայի վարիչ:

Լինելով ժողդատարանի նախագահ՝ 1932 թ. գործ հարուցեցի միլիցիայի և Պետքաղվարչության աշխատողներ Լազարաշվիլի Քիթեի, Գրիգորյանի և մյուսների հանդեպ՝ մեղադրյալներին տանջանքի ենթարկելու, վկաներին նույնպես ծեծելու և բանտարկելու համար:

Բոգդանովկայի շրջանում նույնպես սկսվեց սուր պայքար իմ և պետքաղվարչության աշխատողների միջև: Իմ դեմոկրատական հայացքները բոլորովին դուր չէին գալիս պետքաղվարչության բաժանմունքի պետ Սաբոյին, որն սկսեց ինձ հետևել և ենթարկեց խիստ հսկողության:

Ինչպես գիտենք, 1937-1938 թթ. ամենուրեք ձերբակալություններ էին, որոնք չափազանց մեծ ծավալ ստացան:

Պետքաղվարչության քննած գործերից մի շարք գործեր հանձնեցին ժողդատարան: Իմ նախագահությամբ քննվեցին այդ գործերը, և որովհետև բոլորովին անմեղ մարդկանց դեմ հարուցել էին սուտ և զրպարտիչ մեղադրանքներ, այդ իսկ պատճառով էլ դատարանն իմ նախագահությամբ բոլորին արդարացրեց և ազատեց բանտարկությունից: Իմ համարձակ վարմունքը բոլորովին դուր չէր գալիս Սաբոյին, այդ անիրավն ամբողջ շրջանը ասի ու սարսափի մեջ էր գցել, և նրան տեսնելիս մարդիկ թաքնվում էին՝ վախենալով, թե կարող է բանտարկել: Անգամ կոմունիստները նրան հանդիպելիս շեղվում էին ճանապարհից՝ վախենալով որ կարող է բանտ տանել կամ թե չէ որևիցե մեկի վերաբերյալ կարող է ստիպել սուտ ցուցմունք տալ:

Ամբողջ Բոգդանովկայի շրջանը տագնապ էր ապրում: Խոջաքեկի դպրոցը տրամադրված էր բանտարկյալների համար: Սաբոյի մարդիկ գիշերը գյուղերից անգրագետ գյուղացիներ էին բերում ու ձերբակալում: Շրջանի ղեկավար մարմինները տեղյակ էին այն բանին, որ այդ դժբախտ մարդկանց քննությունները անցկացվում էին սոսկալի ծեծով ու լլկանքներով: Գիտեին, որ շատ բանտարկյալներ են մահանում՝ այդ կտտանքներին չդիմանալով, բայց ի՞նչ կարող էին անել, քանի որ նման դրությունն ընդհանուր բնույթ էր կրում, նամանավանդ, որ Սաբոն շատ հայեր ձերբակալելու, տանջանքի ենթարկելու համար ստացավ կրծքանշան Վրաստանի ներքին գործերի մինիստրությունից: Բոգդանովկայի շրջանի Ուչմանա, Թորիա, Յեշտիա, Մեծ և Փոքր

Խանջալիներ, Սաթխա, Ղուլալիս, Գոնդուրա, Դիլիֆ, Օրոջալար, Գարելովկա, Առլովկա [Օռլովկա] և ուրիշ գյուղեր բազում մարդկային զոհեր տվին՝ այս բառի լայն իմաստով:

Մի անգամ Կուս. պլենումին Սաբոն հայտարարեց:

- Բոլոր հայերը դաշնակցականներ են, պետք է բոլորին ձերբակալել:

Այսպիսի սանձարձակ հայտարարությանը ոչ ոք չպատասխանեց:

Ես, գլխիցս ձեռք վերցրածի նման, դուրս եկա ու դատապարտեցի Սաբոյին՝ համարելով նրա նման ելույթը հայ ժողովրդի հանդեպ անհիմն ու զրպարտչական:

Պայքարն իմ դեմ ավելի սաստկացավ. Սաբոյի արբանյակներն արդեն վխտում էին շուրջս: 1939 թ. ապրիլի 26-ի ցերեկն ինձ կանչում են Կուս. շրջկոմ: Շրջկոմի բյուրոյի նիստին քննվում է իմ հարցը: Իմ աշխատանքի վերաբերյալ ոչ մի տեղից որակում չի կատարվել, և ես բոլորովին անտեղյակ էի, թե ինչ կապակցությամբ է դրված իմ հարցը բյուրոյի քննարկմանը: Բյուրոյի նիստը բաց է անում շրջկոմի քարտուղար Դանիելյան Չայկը (Դանիելյանն այնքան էր վախենում Սաբոյից, որքան ուռենու տերևը քամուց): Չայկը տրվում է ժամանակի հերոս ինկվիզիտոր Սաբոյին: Սաբոյի ելույթից միայն պարզվեց, որ բյուրոյի արտակարգ նիստ է, և Սաբոյի անմիջական պահանջով դրված է իմ հարցը: Քանի որ իմ հարցի վերաբերյալ նյութեր էր հավաքել ինքը՝ Սաբոն, և իր նախաձեռնությամբ էլ իմ հարցը քննվում էր բյուրոյում, դրա համար էլ ինքը այդ դահիճը, կարդաց հետևյալ մեղադրական զեկուցումը.

- Մեր դատավորը բոլորովին չի ցանկանում ճանաչել մեր իշխանության և կուսակցության պատժելու քաղաքականությունը: Տասը տարվա ընթացքում ոչ մի հայ չի ձերբակալվել, բացարձակ կերպով պայքար է տանում ներք. գործ. ժողկոմատի Բոզդանովկայի աշխատողների դեմ: Մեզ վարկաբեկելու, մեր պատիվը ժողովրդի առաջ զցելու համար բոլոր այն մեղադրյալները, որոնց գործերի վերաբերյալ քննությունը տարվել է ներք. գործ. ժողկոմատի բաժանմունք, դատարանի միջոցով արդարանում են: Չայերից, իհարկե, կաշառք չի

ստանում, մենք նրան հետևում ենք ամեն քայլափոխում, բայց որովհետև ինքը՝ դատավորը, սուր ազգայնական է, դրա համար էլ հայերին ազատում է: Մեր դատավորը Ղաշնակ կուսակցության ներկայացուցիչն է կոմունիստական կուսակցության մեջ: Կապ է ունեցել իր հակահեղափոխական եղբոր հետ և այժմ էլ նրա ընտանիքին նյութական օգնություն է ցույց տալիս: Ու նման մեղադրանքների մի ամբողջ շարան...

Սաբոյի զրպարտիչ ելույթից հետո շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Չինոյանը նույնպես մեղադրեց ինձ քրիստոնեական մոտեցում ունենալու մեջ: Տիրեց քար լռություն. ինձ չպատժելու համար ոչ ոք ետևան մի բան չկարողացավ անել: Սաբոն հայտարարեց.

- Քանի որ ասածս ճշմարտություն է, և մեր դատավորը մեզ՝ չեկիստներիս, ատելու համար մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել ամբողջ ժողովրդի մեջ, առաջարկում եմ դատավորին հեռացնել աշխատանքից, հեռացնել կուսակցությունից և ենթարկել պատասխանատվության:

Իմ արդարացի բողոքը Սաբոյի զրպարտիչ ելույթի դեմ ապարդյուն անցավ, քանի որ նրա ահից չէին կարող պաշտպանել ինձ, որքան էլ որ համոզված լինեիմ իմ անմեղության մեջ. սաբոներին տրված էր անսահման իրավունք:

Այս դեպքից 3-4 օր հետո ես գնում եմ Ախալքալաքի շրջանի Սուլդա գյուղը հորս թաղմանը ներկա լինելու: Ընտանիքս ապրում էր Ախալքալաքում:

Իմ բացակայության ժամանակ արդարադատության (եթե կարելի էր այդպիսին համարել) մինիստրության կողմից գալիս է մի հրահանգիչ՝ ազգությամբ հայ (թեև հայերեն ոչ մի բառ դուրս չէր գալիս բերանից) Ստեփանովա Ա-ն, Սաբոն և Ստեփանովան միասին ներկայանում են կնոջս և պահանջում նրանից դատարանի կնիքը: Կինս թեև չի ցանկանում առանց իմ թույլտվության նրանց հանձնել կնիքը, բայց Սաբոն իմ ընտանիքի մեջ էլ, իմ երեք հիվանդ երեխաների ներկայությամբ գործի է դնում իրեն հատուկ չեկիստական բարբարոսություն և ստանալով կնիքը՝ հեռանում է իմ տնից:

Չեռևյալ օրը կինս գժված էր: Նրան տեղափոխեցի Թբիլիսի հոգեբուժարան, բայց քանի որ իմ աշխատանքի վայրում ինձ մնալ չէր կարելի, իմ կյանքը վտանգի մեջ էր, տեղափոխվեցի Ախալքալաք:

Թեև հետագայում ինձ հաջողվեց Կենտկոմի միջոցով փոխել բյուրոյի որոշումը, բայց հալածանքն իմ դեմ չդադարեց: Ախալքալաքում ևս նույն ապարատը սկսեց հալածանքի ենթարկել ինձ: Մի տարի անգործ մնալուց հետո, երբ արդեն Սաբոն հեռացել էր Բոգղանովկայից, ես տեղափոխվեցի Բոգղանովկա և աշխատեցի այնտեղ որպես իրավաբանական կոնսուլտացիայի վարիչ: 1943 թ. չկարողանալով ապրել ընտանիքից առանձին, տեղափոխվեցի նորից Ախալքալաք:

Ինձ ստիպեցին աշխատել կապի բաժանմունքի պետի օգնական: Ստիպված եղա համաձայնել: Աշխատեցի մեկ տարի: 1945 թ. ապրիլ ամսին հիվանդության պատճառով թողեցի աշխատանքը և, որովհետև խոսակցություն էր տարածվել ինձ մեկուսացնելու վերաբերյալ, ընտանիքով հեռացա Ախալքալաքից ու գնացի Արևելյան Վրաստանի Գուռջանիի շրջանը, որտեղ հիվանդությունս սաստկացավ, երկար ժամանակ պառկեցի անկողնում: Շատ կարճ ժամանակամիջոցում ես տնտեսապես քայքայվեցի, որովհետև մեծ ընտանիք ունեի և ոչ մի հնարավորություն չունեի որոշ գումար տնտեսելու: Ախալքալաքից հեռանալուց հետո իմ դեմ գործ են հարուցում, թե ծանրոցների փաստաթղթերը, այն է՝ փոխադրականները, N 7ա գրքում չեն անցկացրած:

Չեռագայում, ինձ դատեցին սառը վերաբերմունքի մեջ և դատապարտեցին մեկ տարվա պայմանական բանտարկության:

Իմ բացակայության ժամանակ՝ 1948թ., իմ կուսակցական հարցը քննվում է այս անգամ Ախալքալաքի շրջկոմում, և ինձ հեռացնում են կուսակցության շարքերից պատճառաբանելով այն հանգամանքը, որ ես երկար ժամանակ է՝ կտրված եմ եղել կուսակցական և քաղաքական կյանքից:

Անցել են երկար տարիներ, ես չեմ կարող դուրս գալ այս հանգույցից այն պարզ պատճառով միայն, որ անձնական գործիս մեջ խոթած են պետքաղվարչության կողմից իմ դեմ հարուցած մեղադրանքները, որոնք հիմնականում կրում են ազգային բնույթ:

Հաշված պատերազմից հետո՝ 14 տարիներից միայն մեկ տարի են աշխատել, մնացածը՝ այն է՝ 13 տարին եղել են անգործ: Դեռ այն գլխից ես զոհ գնացի Սովետական Վրաստանում հայերի դեմ տարվող հակահայկական քաղաքականությանը: Իմ դեմ հարուցած մեղադրանքների մեջ մեծ տեղ է գրավում այն փաստը, որ Ախալքալաք և Բոզդանովկա շրջաններում պետքաղվարչության բաժանմունքների աշխատողները շատ «հակահեղափոխական» գործեր են բաց արել, իսկ ես՝ որպես տեղական բնակիչ և պատասխանատու աշխատող, այդ բանում չեմ օգնել նրանց:

Կամ պետք է մատնիչ-գրպրտիչ լինել, կամ դատավոր: Երկուսը միասին անհնար է լինել: Ես չէի կարող մատնիչի կնիքը դրոշմել իմ ճակատին:

Ինձ ուզում էին ձերբակալել և ոչնչացնել միմիայն հայ լինելուս համար, ուրիշ ոչ մի պատճառ չկար և չէր կարող լինել: Ես հայ եմ, ապրել և աշխատել եմ Վրաստանում՝ չունենալով վրացու ազգանուն, բացի դրանից, երբ ինձ հալածել են որպես հայի, ամեն կերպ աշխատել եմ իմ մարդկային իրավունքները պաշտպանել, նամանավանդ, որ ես պայքարի մեջ եմ եղել և այժմ էլ ազատ չեմ պետքաղվարչության սանձարձակ աշխատակիցների հետապնդումներից:

Ասածս բավական է՝ ձեզ հասկացնելու համար, որ ես զոհ եմ գնացել տարվող լկտի քաղաքականության:

Խնդրում եմ իմ կուսակցական հարցը վերանայել կենտկոմին կից կուսվերահսկիչ հանձնաժողովի միջոցով և ինձ վերականգնել կուս շարքերում:

Հայ ժողովրդի դեմ լուրջ դավ էր սարքված, նրա լինել-չլինելու հարցն էր դրված Թբիլիսիի և Մոսկվայի կողմից: Մեր ազգի առաջավոր մարդիկ կամ բանտում էին, կամ գնդակահարվել էին: Բոլոր այն դատավորները, որոնք ցուցաբերեցին դեմոկրատական հայացքներ և մարդասիրություն, ամխնա ոչնչացվեցին: Իմ կենդանի մնալու համար անչափ զոհ եմ իմ բախտից: Դուք չեք կարող գտնել մի հայ մարդ, որը, մեր դարում ապրելով Վրաստանում, չի ենթարկվել հալածանքի: Այսպիսի սխալ բան վրացի կոմունիստ ղեկավարները չէին թույլ տա,

որ որևէ մարդու իրենց հալածանքի տեսադաշտից դուրս թողած լինեին: Ես էլ՝ որպես հայ, ենթարկվեցի և ենթարկվում եմ հալածանքի:

Ասածներս ապացուցելու համար, որ հայ ազգի դեմ մտածված ու հետևողական հալածանք է գնացել, հարկ եմ համարում բերել հետևյալ փաստերը:

Աշխատանք գտնելու համար Վրաստանում պետք է կանխիկ դրամ ունենաս կաշառք տալու համար, եթե ինքդ վրացի չես:

Երբ դիմում ես հիմնարկության որևէ ղեկավարի՝ աշխատանքի վերաբերյալ, նախ հարցնում են ազգանունդ, որպեսզի իմանան ազգային պատկանելիությունը և ըստ այնմ էլ պատասխանեն: Վրաստանում ինչ որ ձևով ընդունում են օտար ազգերին, բայց հայերի հանդեպ՝ բնաջնջման քաղաքականություն են վարում:

Ինչպես կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, այնպես էլ կուսակցությունը, Արևելյան Վրաստանում, Գորվա գավառում և այլ շրջաններում հայ ժողովրդին վրացիների հետ ձուլելու քաղաքականություն էին վարում և չափազանց ծանր հալածանքների ենթարկեցին բոլոր այն հայերին, որոնք, չցանկանալով կորցնել իրենց կրոնն ու ազգությունը, դիմադրություն ցույց տվեցին վրացական սանձարձակությանը:

Ինչպես Կախեթիայում, այնպես էլ Գորվա գավառում, փակեցին բոլոր հայկական դպրոցները: Թբիլիսիում նույնպես կրճատվեց հայկական դպրոցների քանակը: Հայկական դպրոցներում հայ երեխան իր ազգի պատմությունը սովորելու հնարավորությունից զրկված է: Փոխարենը սովորում է վրաց ժողովրդի պատմությունը: Հայկական շրջաններում կտրուկ կերպով արգելված է հայերեն լեզվով ռադիոհաղորդումը:

Մի անգամ պատահմամբ հայերեն լեզվով հաղորդում կատարելու համար Ախալքալաքի շրջկոմի քարտուղար Միխանաշվիլին ռադիոհանգույցի հայ աշխատողներին կանչել է շրջանային կոմիտե, ահ ու սարսափ է տվել, թե մի անգամ էլ հայերեն հաղորդելու դեպքում անհապաղ կենթարկվեն բանտարկության:

Ամենուրեք հայերին հեռացրին պատասխանատու աշխատանքներ կատարելուց: Անգործների թիվը հայերի մեջ չափ ու սահմանն

անցավ: Պատերազմի տարիներին վրացական բանակները պահված էին թիկունքում: Մեզ մոտ շատ դեպքեր եղան բռնաբարության և սպանության: Հանցագործներն ամեն անգամ էլ մնում էին անպատիժ:

Երբ այս մասին բողոք էր լինում, ասում էին.

- Իրենք մարդ չեն սպանել: Հայ են սպանել կամ հայուհու բռնաբարել, դրա համար ի՞նչ պատասխանատվության մասին կարող է խոսք լինել:

Հայկական շրջաններում հարկերի ծանրության տակ ժողովուրդը տնքում էր, այս տեսակետից հասան այն բանին, որ ժողովուրդն ընկնելով ծայրաստիճան աղքատության մեջ՝ ստիպված էր լինում թողնել տունուտեղը և ընտանիքով գաղթել Վրաստանի զանազան շրջանները՝ արդյունաբերության մեջ էժան գներով աշխատելու կամ իրենց՝ վրացիների տներում մի փոր հացով աշխատելու: Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջաններից աղքատության պատճառով ընտանիքով գաղթած հայ գյուղացիների թիվը տասնյակ հազարներով է հաշվվում:

Բացի նրանից, որ Վրաստանում ապրող հայերին ենթարկում էին վրացականացման, հայկական շրջաններում ապրող հայ կաթոլիկ գյուղերում բացարձակ ժողովներ էին անցկացնում, թե հայ կաթոլիկները վրացական ծագում ունեն և մեր շրջանի գյուղերում խոստանալով զանազան արտոնություններ, հասան այն բանին, որ խուլզունոյի հայ կաթոլիկ գյուղացիներն իրենց երեխաներին հանեցին հայկական դպրոցներից և ուղարկեցին վրացական դպրոցներ: Հակահայկական պայքարը տարվում էր բացարձակ, և դրա համար վրացուն նեղացնող չկար, քանի որ հրամանը գրվում էր Մոսկվայում և կատարվում Թբիլիսիում: Հայ կաթոլիկներին վրացականացման ենթարկելու գլխավոր նպատակն այն էր, որ ի հաշիվ հայերի՝ վրացիների տոկոսը բարձրացնեն և այդպիսով խոչընդոտ հանդիսանան հայկական շրջաններին՝ Սովետական Հայաստանին միանալու իրենց ցանկությունը իրականացնելու գործում:

Իսկ որ հայկական շրջանները ցանկանում են պոկ գալ վրացական հպատակությունից, այդ մասին երկու կարծիք լինել չի կարող. նամանավանդ, որ վրացի առաջնորդները հայ ազգի վերաբերյալ բա-

ցարձակ բնաջնջման քաղաքականություն են վարում: Մի կողմից կոտորում էին, մի կողմից բանտարկում, մի կողմից էլ հարյուր հազարներով հայ ընտանիքներ քշում Սովետական Միության հեռավոր շրջանները: Մեր հայկական շրջանները պետք է անջատել Վրաստանից և միացնել Հայաստանին. այլ կերպ այս ժողովուրդը չի կարող ազատ շունչ քաշել:

Իհարկե, մի նամակով կամ նամակներով երբեք չի կարելի սպառնել այն բարբարոսությունների նկարագրությունը, որոնք տեղի են ունեցել Վրաստանում մեր՝ հայերիս հանդեպ:

Իմ հետագա նամակներում ես կաշխատեմ ձեզ իրազեկ անել ավելի շատ փաստերի:

Եթե իմ ներկայացրած փաստերից որևէ բանի մեջ կասկածում եք, խնդրում եմ, հատուկ հանձնաժողովների միջոցով ստուգման ենթարկեք: Թեկուզ ստուգման ենթարկեք Արևմտյան Վրաստանի թեյի պլանտացիաները. «Տանգո» սովխոզը և այլ պետական ձեռնարկություններ: Դուք այնտեղ կտեսնեք հազարավոր հայ ընտանիքներ ոչ մարդկային պայմանների մեջ, որոնց երեխաները մեծանում են անկիրթ ու անդաստիարակ, առանց դպրոց մտնելու:

Ձեր ձեռք առած միջոցների մասին խնդրում եմ իրազեկ դարձրեք ինձ:

Հ. Բ. Մկրտչյան
1/X 1953 թիվ

Министру иностранных дел СССР тов. А. А. Громыко

*От члена КПСС с 1926 года
1899 года рождения, жителя
города Ахалкалаки Грузинской
ССР прож. по ул. Ленина 72
Мкртчяна Оганеса Барсамовича*

З А Я В Л Е Н И Е

Присылаю Вам копию моего заявления, адресованное редактору газеты "Правда" тов. М. В. Зимяншву.

Из этого моего заявления Вы поймете, что с 1953 года я веду борьбу против Грузинских уклонистов с коммунистическим мандатом. Эти уклонисты имея поддержку со стороны вышестоящих органов, в республике смело вели политику апартеида, ассимиляции, дискриминации и всякие антипартийные, антигосударственные мероприятия.

Мои жалобы на антисоветские действия ЦК КП Грузии носили последовательный характер, в результате чего я подвергался гонению и преследованию со стороны руководителя бесчеловечной системы политики апартеида, проводимые работниками ЦК КП Грузии, и даже меня, заслуженного члена КПСС, лишили права получать персональную пенсию.

Я скажу откровенно, что в прошлом, ЦК КПСС даже после смерти культа личности слепо доверял руководству ЦК КП Грузии, где творилась всякая антисоветская деятельность.

О чем я писал с 1953 года и на что я жалуюсь?

В республике под руководством так называемого ЦК КП Грузии имело место гонение и преследование национального меньшинства, в особенности против армян. Я требовал и требую, присоединить два армянских района Ахалкалаки и Богдановка с Советской Арменией.

В этих двух районах проживают около 130 тыс. армян, около 2 тыс. грузин.

Самоопределение народов исходит из идеи Марксизма-Ленинизма, поэтому каждый случай когда на земном шаре народы получают возможность на самоопределении, мы радуемся и оказываем всякую помощь.

Если закон Марксизма-Ленинизма на нас армян не распространяется, я думаю, что не надо стесняться, а надо сказать прямо, что хотя Ленин говорил об этом, но в отношении армян не упомянул, поэтому армянам препятствуют присоединиться с армянами.

Вопрос о передаче от Казахстана братскому Узбекистану три миллиона шестьсот шестьдесят три тыс. гектаров полей и выпасов, обсуждаются на президиуме Верховного Совета СССР, а мои жалобы с 1953 года ЦК КПСС направляют в ЦК КП Грузинской ССР. Я нахожу в этом отношении подход ЦК КПСС неправильным, поскольку на мои серьезные требования относятся невнимательно, высмеивают рядового члена КПСС.

В последние годы между двумя республиками по инициативе ГрузССР создан так называемый пограничный пост.

Жители армянских районов Ахалкалаки и Богдановка своим паспортом могут проехать этот пункт, а армянам проживающим на территории Сов. Армении воспрещается проезжать пункт без пропуска. Население 2-х армянских районов с ГрузССР никакой связи не имеют. С ГрузССР имеем только государственную связь.

Дело доведено до того, что мы армяне лишены всякой возможности свободно общаться с армянами из Сов. Армении. Вся наша молодежь учится в высших учебных заведениях АрмССР, там и работают.

Фактически мы лишены возможности радоваться вместе с нашими родными и лишены возможности принимать участие на печаль.

Хотя этот вопрос был поставлен перед ЦК КП ГрузССР, но голос народа остается без какого-либо ответа, так как говорит народ, а не министр. Беда в том, что ЦК КПСС на наши жалобы не обращает внимание. Напиши на кого хочешь, все равно все жалобы направляют тому органу, на которого идет жалоба.

Почему я обращаюсь к редактору газеты “Правда” и лично к Вам. Мое желание об этой исторической несправедливости, что армянскому населению препятствуют самим определять свою судьбу и свободно, в торжественном порядке присоединиться с армянской республикой. Никому не секрет, что при руководстве культа личности и царствования Берия невозможно было критиковать антипартийное, антигосударственное руководство ЦК КП Грузии так как национализм, дискриминация, ассимиляция, апартеид, в особенности против армян, со стороны вышестоящих органов оценивалось положительно. То что было в прошлом в Социалистическом государстве, мы армяне подвергались со стороны грузинских уклонистов апартенду, лучше не вспоминать. По-моему порочность руководства Сталина известна и Вам.

Вопрос присоединения двух армянских районов Ахалкалаки и Богдановки с Советской Арменией давным давно является зрелым вопросом.

Мое заявление адресованное на имя редактора газеты “Правда” было направлено в ЦК КП Грузии, как вообще поступает ЦК КПСС т. е. формальное отношение к обоснованным просьбам граждан. Представитель ЦК КП Грузии мне заявил: - “Вопрос присоединения двух армянских районов с Советской Арменией не ставит партия и правительство Грузинской ССР так и АрмССР не ставит”. Необоснованный ответ. Этот вопрос должен ставить народ, который желает оторваться от одной республики и присоединиться к другой республике. Беда в том, что мы привыкли ожидать приказа сверху, а голос народа его интересы, удобства и желания попираются.

Почему ГрузССР упорно не отказывается от этих двух армянских районов и сознательно нарушает права человека, и закон о самоопределении народов, прямо попирают права армян в двух районах. Приезжайте, на этот вопрос отвечу вам наместе. Советские законы для всех одинаковы. Грузинская ССР не может быть исключением. По-моему прошли те времена, когда Молотов из трибуны заявил: “достаточно сказать, что Грузия дала нам Сталина”, а другой подхватит еще крепче подхалимничая, шагнул дальше: “нет воздуха

без Сталина”. Вопрос присоединения двух армянских районов с Советской Арменией если не решить положительно, это будет большим минусом для советского строя. Конечно кое-кто из руководителей партии и правительства ГрузССР будут обижаться, зато мы - армяне двух районов все обижены.

Жалобу на партию и правительство ГрузССР, все мои жалобы направляю обратно в Грузию.

“Вашего мертвеца хороните Вы сами”.

Город Ахалкалаки древний город, бывший уездный центр. Присажайте, посмотрите, как выглядит этот так называемый город. Посмотрите никому ненужный пограничный пункт, который создает только неудобства. Посмотрите условия жизни армянского населения в двух армянских районах Ахалкалаки и Богдановка.

Вы, как Министр иностранных дел, часто выступаете на ответственных собраниях, из трибуны ООН и всегда критикуете политику апартеида, ассимиляции, дискриминации. Вы можете убедиться, что почему я в наши дни пишу о дискриминации, апартеиде и т.д.

Об этом следует лично встретиться и побеседовать с нами. Я Вам докажу, что дух культа личности и контрреволюционная идея Берия в республике пока что не похоронены. Почему, коммунисты руководители ГрузССР, нам армянам препятствуют присоединиться с нашими родными.

Мкртчян Оганес Б.

11.12.1975 г.

*Председателю
Конституционной комиссии
тов. Л. И. Брежневу*

К вам обращается член КПСС с 1926 года, 1899 года рождения, житель города Ахалкалаки Грузинской ССР, прожив. по улице Ленина 72 Мкртчян Оганес Барсамович.

После советизации Грузии, населения двух армянских районов Ахалкалаки и Богдановки, отданных Грузии, где проживают более 110 тысяч армян, всегда ожидали, что им предоставят право на самоопределение и они присоединятся к Советской Армении, так как указанные два района, где армяне составляют не менее 93%, вплотную присоединены с территорией Советской Армении. В течение 60 лет стремления армянского населения не оправдались, историческая несправедливость остается в силе до сих пор, так как в прошлые долгие годы во главе руководства республики находились уклонисты-националисты. Не секрет, что при жизни культа личности и царствовании Берии, в республике открыто проводили политику дискриминации, ассимиляции, апартеида, в особенности в отношении армян.

Закон марксизма-ленинизма о самоопределении народов для нас коммунистов закон святой, закон совести.

С грузинской ССР населению двух армянских районов никакой связи не имеют. Учреждения имеют только официальную связь, а народ связан с Советской Арменией.

По моему пониманию, ст. 77 проекта новой Конституции, историческую несправедливость подкрепляет основным законом. Ст. 77 гласит – территория Советской республики не может быть изменена без её согласия. В течение 60 лет нам армянам не было предоставлено право на самоопределение. Нанвностью будет думать, что коммунистическая Грузия откажется от этих двух армянских районов и согласится на основании права о самоопределении народов предоставить армянам право присоединиться с Арменией.

Не плохо будет для изучения положения армян в двух районах направить Московскую комиссию. На месте осмотреть тысячи армянских домов, закрытых снаружи, а сами жильцы переселены в Армянскую ССР на постоянное жительство. Осмотреть так называемый пограничный пункт далеко от границы своими глазами увидеть шлагбаум, который вызывает серьезное недовольствие, армянам из Советской Армении не разрешается проехать пункт без пропуска. Мы фактически лишены возможности вместе с нашими родными, проживающих в Арм. ССР, радоваться вместе и встречаться на печаль когда это нужно. Пограничный пункт поставлен в середине двух республик.

По-моему два армянских района необходимо присоединить с Арменией и навсегда освободиться от этого назревшего вопроса.

Я полагаю, что ст. 77 проекта Конституции необходимо дополнить словами:

„Желание или нежелание союзной республики о передачи другой союзной республике определённой территории не может препятствовать народом СССР об их сомоопределении.”

Обращаюсь к вам и прошу: мое предложение поставить на обсуждение комиссии.

Одновременно прошу организовать комиссию для проверки поставленных мною вопросов.

О принятых Вами мерах прошу меня уведомить.

/Мкртчян О.Б./
22/VIII. 1977 г.

Հարգելի ընկեր Սոլոտով!

Ցնծությամբ լսեցի՞նք կառավարության որոշումը հանրապետությունների իրավունքների ընդլայնման մասին:

Անկասկած այդ որոշումը բխում է մեր կուսակցության ազգային ճիշտ քաղաքականությունից: Այդպես է պահանջում ներկան, այդպես է պահանջում ժողովուրդների անկախությունը:

Ախալքալաքի գավառը (Ախալքալաք և Բոգդանովկա շրջանները) հայաբնակ գավառ է, որն ընկած է Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Շրջանի տնտեսական և մշակութային զարգացման համար անհրաժեշտ է այն միացնել Խորհրդային Հայաստանին: Այդ է պահանջում շրջանի բնակչության 90%-ի շահը:

Ախալքալաքի գավառի մեջ էին մտնում Չիխաբուլո և Բոլունթա վրացական գյուղերը: Այս գյուղերի բնակիչները, չցանկանալով մնալ հայաբնակ գավառի կազմում, դիմում ներկայացրին Վրաստանի կենտգործկոմին և խնդրեցին, որ իրենց միացնեն Բորժոմի շրջանին: Չնայած նրան, որ այդ գյուղերի կապը Բորժոմի հետ, հատկապես ծնման ամիսներին, անհնար էր, այնուամենայնիվ, կենտգործկոմը բավարարեց այդ գյուղերի պահանջը և միացրեց Բորժոմի շրջանին:

Խոսք չկա, որ Ախալքալաքի գավառը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պահանջը վաղուց է շոշափվում, միայն թե պարզ չէ, թե՞ ինչու մինչև այսօր մեր ժողովրդի արդարացի ձայնը խեղդվում է:

Գավառի հայերը տնտեսական ու մշակութային կապերով կապված են Խորհրդային Հայաստանի հետ: Լուծելով այս խնդիրը՝ դուք ընդմիշտ կբավարարեք հայերիս ցանկությունը և կփրկեք 90 հազարից ավելի հայերի ներկայիս կացությունից:

Այս նամակը գրում եմ շատ մարդկանց թախանձանքով և չմերժելով նրանց խնդրանքը՝ դիմում եմ Ձեզ:

Ս. Մանուկյան, գյուղ Բեժանո

1944թ. 13-ը փետրվարի

Ծանոթություն: Քանի որ 40-ականներին Հ. Սկրտչյանը հսկողության տակ էր, հետևաբար, նա գաղտնի էր կազմակերպում Ջավախքի ազգաբնակչության նամակների հոսքը ԽՄԿԿ ԿԿ:

Չարգելի Չարուբյան*

Ձեզ անհանգստացնում է Ախալքալաք քաղաքի, Կիրով փողոցի թիվ 1 տան բնակիչ, 1926 թ. կուսակցական, 62 տարեկան՝ Յովհաննես Մկրտչյանը:

Ձեզ հայտնի պետք է լինի, որ նախկին Ախալքալաքի գավառը, այժմ՝ Ախալքալաք և Բոզդանովկա շրջանները, հայկական շրջաններ են, որտեղ ապրում են 110 հազար հայեր, իսկ վրացիները կազմում են շուրջ 3-4 %:

Մինչև 1955-1956 թթ. այս շրջանների հայ աշխատավորությունը ենթարկվել է բազմապիսի հալածանքների: Չայ մարդը հայերեն լեզվով ռադիոհաղորդում լսելու իրավունքից զրկված էր, ամենուրեք իշխում էր հարկային ապօրինի ճնշումը, հալածանքը հայերի հանդեպ անցել էր ամեն սահման, ոչնչացնում էին այն ամենը, ինչ հայկական էր...

Երկու հայկական շրջաններում ապրում են մոտ 20 հազար հայ կաթուղիկներ: Վրաստանի կառավարությունը ձգտում էր ի հաշիվ հայերի վրացիների թիվը ավելացնել և հասավ որոշակի հաջողությունների: Քաղաքում լույս է տեսնում շրջանային թերթ: Ես չեմ հիշում, որ անցյալում այս թերթի խմբագիրը վրացի լիներ: Բայց վերջին տարիներին ոչ միայն խմբագիրը, այլ աշխատողներից շատերը վրացիներ են և ազգաբնակչության 4%-ին թերթում ավելի շատ տեղ է տրված, քան մնացած 94%-ին : Սա կոպիտ ճնշում է մի բուռ մարդկանց կողմից ամբողջ ազգաբնակչության հանդեպ: Մեր ողջ երիտասարդությունը կապված է Երևանի հետ, քանի որ Թբիլիսիում հայկական բարձրագույն դպրոցը փակեցին և չթողեցին ոչ մի ասպարեզ մեր երիտասարդության համար:

Աշնանը, երբ Սովետական Չայաստանը իր 40-ամյա տոնակատարությանն էր պատրաստվում, մեզ մոտ լուրեր տարածվեցին, թե

* Նամակը տպագրվում է կրճատումներով:

հայկական մի քանի շրջաններ, այդ թվում և Ախալքալաքը միացվելու են Սովետական Հայաստանին: Լուրերը այնքան համառ էին, որ նույնիսկ մարդիկ գովում ու փառաբանում էին կուսակցության վարած ազգային ճիշտ քաղաքականությունը: Լուրերը չէին կարող արձագանք չգտնել, քանի որ այն բխում էր ժողովրդի ցանկությունից, իսկ ցանկությունը արտահայտության մայրն է: Տոնակատարությունը հետաձգվեց, լուրերը անհետացան, իսկ վրացիները մեզ ծաղրում էին. «Հայկական շրջանները նվիրեցինք ձեզ, ստացե՛ք»:

Ես հաստատ համոզված եմ, եթե Լենինականի կամ մի այլ սահմանամերձ գավառում 100 հազար վրացիներ ապրեին՝ հո՞ղս որն է, Հայաստանս որն է, վաղու՞ց, շատ վաղուց միացրած կլինեին Վրաստանին՝ հայտարարելով որ «այդպես է պահանջում Լենինյան ազգային քաղաքականությունը»:

Ասացեք խնդրեմ, ի՞նչն է խանգարում մեզ, 110 հազար հայերիս, միանալ Սովետական Հայաստանին և վերջ տալ այս անարդարություններին: Թեև Բերիայի մերկացումից հետո ես մի քանի դիմում եմ ուղարկել ընկ. Խրուշչովի անունով և իմ բոլոր դիմումներում էլ շոշափել եմ Վրաստանում տեղի ունեցող ազգային ճնշումները, բայց այդ դիմում բողոքները ուղարկվել է Վրաստանի կենտկոմ, մնացածը կարծեմ հասկանալի է:

Ես գտնում եմ, որ պահը շատ հարմար է այս հարցը բարձրացնելու, ՍՄԿԿ Կենտկոմի առաջ և դիմելու ընկ. Խրուշչովին: Եթե այդպես չլիներ, ես կիրաժարվեի այն շոշափելուց, իսկ դիտորդի դերում մնալ, ես չեմ կարող: Վերջերս, երկրում տեղի ունեցան տարածքային փոփոխություններ. Դրիմը միացրին Ուկրաինային, Միջին Ասիայի հանրապետությունների միջև տեղի ունեցան սահմանների փոփոխություններ: Սակայն այդ արդարության սահմանները մեզ չհասան: Ժամանակն է կուսակցությանը ներկայացնելիլու 110 հազար հայության ցանկությունը և հասնել նրան, որ այն իրականանա, քանզի նրանք ապրում են իրենց պատմական հայրենիքում, բայց օտարի իշխանության տակ:

Խնդրում եմ Ձեր կարծիքը այս հարցի առթիվ հաղորդեք ինձ:

08.04.1961 թ.

ք. Ախալքալաք Հովհաննես Սկրտչյան

2/наименование Аксима сав. № 618
 с объявленной стоимостью в руб. 515600
 в денежном эквиваленте руб. 515600 коп. 00 (дата, месяц, год)
 по адресу г. Москва ЦК КПСС
 по имени тов. Н. С. Крушева

О.Д.А.И.И. СЕКРЕТАРИАТ 119 51/560 КОС

31 56515
 31 56515

Объявление жирной чертой закрывается отправителем

№ 618
 Уведомление о вручении почтового отправления
 простое

от Будущая В. С. П.
 по адресу г. Москва
 улица Крушева д. 1
 (подробный адрес)
 кому Директору ЦК КПСС
 в г. Москва
 (полное наименование и адрес получателя)

С. П. И. Т. А. С. С. С. Р.

ЦЕНА - АРТОЧКИ
 МАРКОЙ 4 КОП.

Отправил(а) Иван Иван 29 августа 1958 г.
Алексеев Владимир 152
с суммой в руб. — коп. с неоплаченным
платежом на — руб. — коп. по адресу г. Москва
1510 км СС

Имя г-на Н. С. Ушакова
Семин в секретной т. Жузева 4/58
Начальник предприятия М. В.

Отправлен *11.11* Вазн *23.00 руб.*
 в виде *письма* на *Александров* № *10*
 с объявленной ценностью на *—* Р. *—* К. *—*
 с наложенным платежом на *—* Р. *—* К. *—*
 по адресу *г. Москва ул. Кр. в с.*
т.п. тов. Гуркина
 вручен *10.11.64* в секретариате *Гуркина*
 по адресу *Москва* (на чл.)
 Начальник предприятия (подпись) *Гуркина*
 Почтовый район (подпись) *Гуркина*
 МОСКВА 27 4542 МОСКВА 27 4542

МИНИСТЕРСТВО СВЯЗИ
 МОСКВА-179 ЗАКАЗНОЕ
 УВЕДОМЛЕНИЕ О ВРУЧЕНИИ ПОСЛЕ ОТПРАВЛЕНИЯ
 Куда *Трудилинская С.С.Р.*
пер. Давыдовский
ул. Кирову дом 11
 Кому *Петру Гуркину*
и Варваре Гуркиной
 (подпись и адрес)
 ИТАКИ МЕСТО ПОЛУЧЕНИЯ
 ф. 19 (Забавное адресную сторону на свое имя)

3/11/1951

4/XI

49

40

9/XI 65 — Ж. С. Е. Е. Е. Е. Е.

Восемьдесят

С/К КМЕС лично
 тов. Л. У. Броневу

Содержимое вписано

1. Письмо

1. Партизанский билет
 № 09524750 принадлежащий
 Мкртчану Ованесу
 Барсильевичу.

2. Письмо

3. Заявление
 цена 10 р.

10/1951

25

КРЕБСКИЙ

1976
 1976
 с обязательной ценностью на _____ руб. с налоговыми
 платежом на _____ руб. коп., отправленное 13 июля 1976
 по адресу г. Москва ЦК КПСС
 на имя г-б. П. И. Бурмачева

Сдано в общин 19 июля ЦК КПСС 1976

Руководитель предприятия связи
 МОСКВА. Н-132
 МОСКВА. Н-132
 Обведенное жирной чертой записывается отправителем

МЕТОДИКА

1976
 1976
 Уведомление о вручении почтового отправления
 заказное
 г-н Труфановская С. В.
 гор. — Владимирская
 улица, № 10
 г-н Труфановская С. В.
 Владимирская

10-11
 10-11
 10-11

1976

“Утверждаю”

НАРКОМ. ВНУТ. ДЕЛ СССР

СТ. МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

/РАПАВА/

“ ” Мая 1939 г.

По след. делу N 35771 по обвинению

СЕРОПЯНА А.Г.: ВАРТАНЯНА Б.С.:

БДОЯНА Н. Г.: МАЙТЕСЯНА А. М.:

БДОЯНА Г.М., ВАРТАНЯНА В. М.,

и ВАРТАНЯНА С. Э.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

10 мая 1939 г. с. Богдановка.

Настоящее след. дело возникло на основании поступивших в Богдановское РО НКВД ГССР данных о том, что Серопян Арутик Галустович, Вартанян Баграт Серопович, Бдоян Григор Месропович, Бдоян Назар Григоревич, Майтесян Антон Маркарович, Вартанян Варган Минасович, Вартанян Спиридон Эпраносович, являясь кулаками и к/р. [контрреволюционно - А. М.] настроенными элементами в 1930 г. все они вошли в М. Ханчалинскую к/р. дашнакскую организацию, являлись ее активными членами и по 1938 г. включительно ввели к/р., а/с. [антисоветскую – А. М], а/колхозную [антиколхозную] и вредительскую деятельность по развалу существующего колхоза с. М. Ханчалы, являлись яркими противниками закрытия М. Ханчалинской церкви, а весной 1938 г. повели усиленную агитацию за переселение с М. Ханчалинского погран. села в г. Армавир, чем хотели развалить колхоз и оголить погран. село М. Ханчалы.

На основании этих данных Серопян А. Г., Вартанян Б. С. арестованы 30 июля 1938 г., Бдоян Н. Г., Вартанян С. Э., Бдоян Г. М., Вартанян В. М. арестованы 20 июля 1938 г. и привлечены к судебной ответственности по ст. ст. 58-10, 58-11 УК Гр. ССР, а Майтесян А. М.

арестован 20 июля 1938 г. и привлечен к судебной ответственности по ст. ст. 58-10, 58-11 и 58-7 УК Гр. ССР.

В процессе следствия установлено, что:

1. Серопян Арутик Галустович в 1918 г. служил в дашнакской армии унтер-офицером и боролся против Кр. Армии, после советизации Грузии заделался диаконом, будучи а/с. и к/р. настроенным в 1930 г. вошел в М. Ханчалийскую к/р. дашнакскую организацию, организованную священником Вартопетяном Сааком, где на собрании к/р. организации он был выделен руководителем террористической группы и в 1930 г. он имел террористические высказывания, одновременно знал о том, что в их к/р. нелегальной организации состоят ряд членов к/р. дашнакской организации по его с. М. Ханчалы. Все это он скрыл от органов власти по день своего ареста 1938 г.

В 1937 г. – 38 г. имел встречи с известными ему членами законспирированной к/р. организации и в их присутствии имел ряд а/с. и к/р. высказываний, а в 1938 г. будучи колхозным складчиком с. М. Ханчалы использовал свое складское помещение под открытые сборища членов к/р. организации и в их присутствии имел ряд а/с. и к/р. высказываний.

Будучи колхозным складчиком с. М. Ханчалы разбазарил и расхитил ряд колхозного добра, как-то: сыр, масло, пшеница, горох, и пр. /см. акт ст. 51-52/.

В 1938 г. использовал свое служебное положение, отпустил во время весеннего сева 22 цент. негодной и некондиционной пшеницы, которая была распределена по бригадам и засеяна на колхозном поле. Обвиняемый Серопян А. Г. на следствии полностью признал себя виновным, что подтверждено показаниями свидетелей и очными ставками с ними.

1 декабря 1938 г. Коллегия Верх. Суда ГССР заслушала его дело, где Серопян А. Г. в начале отказался от своих показаний и не признал себя виновным, но после перекрестных вопросов он сознался и признал себя виновным.

2/II – 39 г. Пред. Верх. Суда Союза ССР своим протестом опротестовал приговор Коллегии Верх. Суда Гр. ССР, где Серопян А. Г. был приговорен к 10 годам лишения свободы и 5 годам лишения избирательных прав, и дело было передано на новое рассмотрение со стадией предварительного следствия. На новом следствии допрошенный Серопян А. Г. 18/IV –39 г. категорически отказался от всех данных им показаний, как о своей к/р. деятельности, так и к/р. деятельности известных ему членов к/р. организации, данных им как до суда, а также и во время суда.

После ряда очных ставок Серопяна А. Г. с другими членами к/р. организации он – Серопян А. Г. 5 мая 1939 г., 6 и 8 мая 1939 г. в своих показаниях полностью признал себя виновным в том, что он был завербован в к/р. дашнакскую организацию с. М. Ханчалы летом 1930 г. священником Вардопетяном Сааком и в том же 1930 г. он присутствовал на нелегальном к/р. дашнакском собрании, где выслушивал а/с. к/р. и террористические установки их руководителя священника Вартопетяна Саака и обо всем этом никому из органов власти по 1938 г. не сообщил. Что же касается его а/с. и к/р. высказываний с 1930 г. по 1938 г. он виновным себя не признал, в то время как рядом показаний новых свидетелей и очными ставками с ними он в достаточной степени в этом уличен.

Серопян А. Г. на очной ставке с Бдолян Г. М. от 5/У-39г. признался, что III-39 г. он сидел в одной камере Ахалцыхской тюрьмы вместе с другими заключенными по его делу и после того, как ему, а также и другим было объявлено тюремной администарцией, что его и других приговор от I/XII-38г. отменен и дело будет заново пересматриваться, то он вместе с другими, заключенными по его делу договорились отказаться от своих показаний, как на следствии, а также и на суде и новому следствию не давать никаких показаний, что и послужило причиной его отказа от своих показаний 18/1У-39г.

2. Вартамян Баграт Серопович будучи кулаком лишенцем и настроенным против сов. власти, в 1930 г. вошел в к/р. дашнакскую организацию с. М. Ханчалы, созданную священником Вартопетяном Сааком /умер в 1934 г./.. Посетил ряд нелегальных к/р. дашнакских

собраний, уплатил членские взносы, выступал на нелегальных к/р. собраниях и имел к/р. высказывания, выслушивал отдельные выступления руководителей к/р. организации, где ставился вопрос о свержении сов. власти и ресторации капитализма. В 1930 г. к/р. организация, в которой состоял он, частично была разгромлена органами НКВД и арестована, оставшиеся члены этой к/р. организации, в том числе и он - Вартамян В. С., ушли в глубокое подполье и продолжали скрывать как свою к/р. принадлежность, так и других. Для того, чтобы лучше замаскироваться в 1935 г. пролез в колхоз и там снова возобновил свою к/р. деятельность, повседневно встречаясь с известными ему членами к/р. организации. Среди них, а также и среди отдельных колхозников проводил к/р. и а/колхозную агитацию вплоть до 1938 г.

В июне 1938 г. повел агитацию и дезорганизаторскую работу в М. Ханчалинском колхозе, он - Вартамян Б.С., совместно с другими кулаками лишенцами и членами к/р. организации подали заявления о нежелании оставаться больше в колхозе с. М. Ханчалы, т. к. он имел желание вместе с кулаками выехать на С. Кавказ в г. Армавир. Подобная агитация сильно повлияла на моральное состояние отдельных колхозников, в результате чего большинство колхозников тоже заразились переселенческими настроениями, бросили работу колхоза, чем самым сорвали его план, не выходя на работу в течении нескольких дней и только после вмешательства парторганизации района, кое как удалось успокоить колхозников с. М. Ханчалы и доказать им, что провакационная вылазка кулака Вартамяна Б. С. является к/р.

Обвиняемый Вартамян В. С. полностью признал себя виновным, что было подтверждено рядом показаний свидетелей и очными ставками с членами его к/р. организации.

1/ХІІ-38 г. на заседании Коллегии Верх. Суда ГССР Вартамян В. С. отказался от своих показаний и виновным себя признал лишь только в том, что он действительно с другими кулаками хотел переселиться из погран. села М. Ханчалы в г. Армавир и выйти из колхоза. Однако Коллегия Верх. Суда ГССР осудила Вартамяна Б. С. к

10 годам лишения свободы и 5 годам лишения избирательных прав, после того, как он был разоблачен на суде показаниями свидетелей.

2/II-39 г. Пред. Верх. Суда Союза ССР опротестовал приговор коллегии Верх. Суда ГССР и дело было передано на новое расследование со стадией предварительного следствия.

После того, как 2/III-39 г. Вартаняну Б. С. и другим заключенным по его делу было объявлено администрацией тюрьмы, что приговор отменен, дела будут пересматриваться заново, после этого Вартанян Б. С. вместе с другими полит. заключенными по его делу договорился отказаться от своих показаний как на следствии, так и на суде и впредь новому следствию не давать правдивых показаний. И действительно, после суда на всех своих допросах и очных ставках как с членами к/р. организации, уличающими его в его к/р. принадлежности, так и со свидетелями доказывающих его а/с., к/р. и а/колхозные высказывания он - Вартанян Б. С., категорически все отрицает и виновным себя не признает, в то время, как показаниями членов к/р. организации и очными ставками с ними Вартанян Б. С. в достаточной степени уличен, как активный член к/р. организации, вступивший в нее в 1930 г., посещал нелегальные к/р. дашнакские собрания, уплатил членские взносы, выслушивал к/р. и террористические высказывания о свержении сов. власти посредством нападения на погран. заставу с целью изъятия оружия со стороны руководителя к/р. организации священника Вартопетяна Саака, с которым он поддерживал самые близкие связи до 1934 г., пока последний не умер.

Что подтверждено показаниями и очными ставками членами к/р. организации Бдяном Назаром, Бдяном Г. М., Серопяном А. Г., а также свидетелями о том, что он - Вартанян В. С. имел а/с., к/р. и а/колхозные высказывания Стамбулцяном А. О., Стамбулцяном П. У., Марозяном Н. А., Стамбулцяном Г. Е., Бдяном П. А., Бдяном Б. Д. и другими.

3. Бдян Назар Григорьевич будучи кулаком лишенцем в 1918 г. вступил добровольно в дашнакскую армию и прослужил до 1920 г.

В 1919 г. принимал активное непосредственное участие в физическом истреблении тюркского населения в с. Баткана Богдановского р-на, будучи верным слугой дашнакской армии.

В 1930 г. в июне м-це вошел в нелегальную к/р. дашнакскую организацию с. М. Ханчалы, созданную священником Вартопетяном Сааком, посетил ряд нелегальных к/р. собраний, где обсуждались вопросы свержения сов. власти, предоставлял свою квартиру под сборища нелегальных к/р. собраний, уплатил членские взносы, сам являлся вербовщиком по вовлечению новых членов в к/р. организацию и сам лично составлял списки членов к/р. организации, каковые вручал их руководителю священнику Вартопетяну Сааку, с которым он был в самых близких отношениях. На собрании был избран членом террористической группы. До 1938 г. скрыл от органов сов. власти. как себя, а также и всех известных ему членов к/р. дашнакской организации по селу М. Ханчалы и ее руководителей. После чего пролез в колхоз, где продолжал встречаться с известными ему замаскированными членами к/р. дашнакской организации, с которыми он имел а/с. и к/р. высказывания до 1938 г. включительно.

Будучи санитаром М. Ханчалинского колхоза после окончания 6-месячных вет. курсов, он так плохо следил за колхозным скотом, а в особенности за скотом мелкого рогатого скота, что в 1937 г. 1938 г. колхоз с. М. Ханчалы получил большие убытки от падежа скота. Кроме того по его вине многие из коров остались холостыми и потеряли удои /см. акт от 22/УИ-38 г./.

Обвиняемый Бдоян Н. Г. полностью признал себя виновным, за исключением его участия в физическом уничтожении тюркского населения в 1918 г. в Богдановском р-не, однако все это подтверждено показаниями ряда свидетелей и очными ставками с ними.

1/ХИ-38 г. Коллегия Верх. Суда Гр. ССР. заслушала его дело, где он - Бдоян Н., во всем признал себя виновным, за исключением посещения собраний и уплаты членских взносов, за что Бдоян Н. Г. был приговорен к 5 г. лишения свободы и 2 годам лишения избирательных прав.

Своим протестом от 2/II-39 г. Пред. Верх. Суда Союза ССР решение Верх. Суда ГССР отменил и предложил его дело пересмотреть заново со стадией предварительного следствия.

2/III-39 г. всем обвиняемым по настоящему с/делу, в том числе и Бдояну Н. Г., было объявлено в камере № 8, где они все содержались о том, что их приговор отменен, после чего все они договорились отказаться от своих показаний, как на следствии, так и на суде и не давать правдивых показаний новому следствию, о чем Бдоян Н. Г. полностью признался.

В своих показаниях от 17/IV-39 г., от 23/IV и 28/IV, а также и на очных ставках с Бдояном Г. М., он - Бдоян Н. Г. подтвердил свои показания от 15/УШ 1938 г., 20/УШ-38 г. и 20/УШ-38 г., кроме того уточнил, что он - Бдоян Н. Г. был завербован в 1930 г. священником Вартопетяном Сааком в к/р. дашнакскую организацию и по его заданию являлся вербовщиком новых членов и что им - Бдояном Н. Г. были завербованы в эту к/р. организацию Варганян Б., Вартанян Вартан, Варганян Спиридон и Бдоян Григор, что им был составлен список на завербованных им членов к/р. организации и этот список им был передан лично священнику Вартопетяну Сааку, что действительно он посетил нелегальное к/р. дашнакское собрание, на котором присутствовали все обвиняемые по настоящему с/делу и тем же уплатил членские взносы, там же выслушивал к/р. террористические высказывания руководителя к/р. организации священника Вартопетяна Саака.

В 1938 г. Серопян Арутик член к/р. организации в его присутствии имел ряд а/с. и к/р. высказываний. Означенные показания подтверждены очными ставками его с членами к/р. организации Бдояном Г. М., Вартаняном Спиридоном и свидетелями Стамбулцяном А. О., Бдояном П. Л., Стамбулцяном Г. Е., Марозяном Н. А., Стамбулцяном П. У., Бдояном Б. Д. о том, что он на протяжении ряда лет вплоть до 1938 г. имел а/с., к/р. высказывания, а также заактировано актом от 16/IV-39г., что он - Бдоян Н. Г. являлся виновником в большого падежа скота в колхозе с. М. Ханчалы.

4. Майтесян Антон Маркарович до революции имел крупное свое сельское хоз., а после революции, будучи лишенцем и а/с. настроенным, в 1930 г. вошел в к/р. дашнакскую организацию, созданную священником Вартопетяном Сааком, посетил ряд к/р. нелегальных собраний, уплатил 5 руб. членских взносов, кроме того хорошо знал о существовании нелегальной к/р. организации в селах Б. Ханчалы Торня и Зрес, знал также о составе террористической группы, а также знал о намеченных планах их к/р. организации нападения на погран. заставу с. М. Ханчалы с целью изъятия оружия для к/р. целей, все это он упорно скрыл от органов сов. власти вплоть до 1938 г. т. е. до момента его ареста.

Для того, чтобы лучше замаскироваться в 1934 г. он вступил в колхоз и там повел подрывную вредительскую работу, будучи Зав. овцеводческой фермы исключительно по его вине пало в 1938 г. 84 ягненка из общего поголовья 278 голов, что равно 30,2 %, а 80 овцематок потеряли удои, на что был составлен соответствующий акт /см. акт от 22/УИ-38 г./.

Майтесян А. М. до 1938 г. продолжал поддерживать дружеские связи с кулаками лишенцами и замаскированными, не разоблочеными известными ему членами организации, в присутствии коих он имел ряд а/с. и к/р. высказываний, а также выслушивал и их к/р. высказывания, как то Серопяна А. Г., Вартапяна С. Э., Кондяна В. С. и др. (все арестованы и осуждены).

Обвиняемый Майтесян А. М. полностью признал себя виновным, что подтверждено показаниями свидетелей и очными ставками с ними.

1/ХИ-38 г. на заседании Коллегии Верх. Суда Гр. ССР он - Майтесян А. М. стал давать сбивчивые показания и отказался от своих показаний, а в заключении признался о своей вредительской деятельности, за что решением Коллегии Верх. Суда ГССР он был приговорен к высшей мере наказания - расстрелу.

4/ХИ-38 г. Майтесян А. М. подал заявление на имя Пред. Верх. Совета ГССР, в котором он указывает, что предъявленные ему обвинения по ст. ст. 58-7, 58-10 и 58-11 УК Гр. ССР он полностью

признает себя виновным и что он эти преступления совершил, как малокультурный несознательный человек и поэтому будучи вовлеченным другими не сознавал, что он поступает не хорошо и не дал отчета своим действиям, и сейчас искренно от души он кается, что он действительно совершил тяжкие преступления и т. д. и поэтому он просит смягчить его приговор.

Пред. Верх. Суда Союза ССР своим протестом от 2/II-39 г. отменил приговор Коллегии Верх. Суда ГССР и предложил его дело пересмотреть заново со стадией предварительного следствия.

2/III-39 г. обвиняемый Майтесян А. М. находился в одной камере № 8 Ахалцыхской тюрьмы с остальными обвиняемыми по настоящему делу и после того, как администрация тюрьмы объявила ему и другим, что их приговор отменен, то Майтесян А. М. и другие договорились и дали друг другу слово совершенно отказаться от своих показаний как на следствии, так и на суде. Придерживаясь этой договоренности он - Майтесян А. М. категорически отказался от всех ранее данных им показаний на следствии и суде, а также отказался от своего заявления, поданного им 4/XII-38 г. на имя Пред. Верх. Совета Гр. ССР, где он полностью признает себя виновным в предъявленных ему обвинениях и на вопрос почему это писал, то последний заявил, что он: «Просто хотел обмануть Пред. Верх. Совета ГССР для того, чтобы спасти свою жизнь», в то время как в начале он - Майтесян А. М. полностью подтвердил свое заявление от 4/XII-38 г. /см. очную ставку от 18/У-39 г. его со свидетелем Библиуридзе И. Я./.

Новым расследованием установлено показаниями членов к/р. организации Бдояна Г. М. и Бдояна Н. Г. и Серояна А. Г. и очными ставками Майтесяна А. М. с ними, что он - Майтесян А. М. являлся членом к/р. дашнакской организации и вместе с ними в 1930 г. посещал нелегальные к/р. дашнакские собрания в с. М. Ханчалы, уплачивал членские взносы, выслушивал к/р. и террористические высказывания руководителя к/р. организации Вардопетяна Саака и на протяжении последних лет имел к/р. и а/колхозные высказывания.

Показаниями свидетелей Стамбулцяна П. У., Чинояна М. Т., Марозяна Н. А., Адамяна О. О., Стамбулцяна Г. Е., Бдояна Н. А.,

Стамбулцянна А. О., Бдоян Б. Д. и др. подтверждено, что он - Майтесян до 1938 г. имел ряд а/с., к/р. и а/колхозных высказываний.

Новым актом выделенной комиссии Богдановского РК КП/б/ Гр. в составе специалистов от 16/1У-39 г. установлено действительная к/р. вредительская деятельность Майтесяна А. М., где по его вине колхоз с. М. Ханчалы потерял 30,2 % из общего поголовья ягнят и 80 овцематок по его вине потеряли удои (см. акт от 16/1У-39 г.).

5. Бдоян Григорий Месропович до революции имел крупное свое хозяйство, содержал наемную рабочую силу батраков, после революции разбазарил все свое имущество, а затем вступил в колхоз. В 1930 г. он - Бдоян Г. М. вошел в к/р. дашнакскую организацию с. М. Ханчалы и состоял членом этой организации со всеми обвиняемыми проходящими по настоящему делу и другими. Посетил ряд нелегальных к/р. собраний, где обсуждались вопросы о вооруженном восстании и свержении сов. власти, а также вопросы приобретения оружия для к/р. целей и организации нападения на М. Ханчалинскую погран. заставу. Уплачивал членские взносы и до 1938 г. т. е. до момента своего ареста упорно скрыл как свою к/р. деятельность, а также известных ему членов к/р. организации, одновременно поддерживал связи с известными ему членами к/р. организации, с которыми он имел ряд к/р. высказываний, направленных против сов. власти.

Обвиняемый Бдоян Г. М. полностью признал себя виновным, что подтверждено показаниями свидетелей и членами к/р. организации и очными ставками с ними.

1/ХII-38 г. на заседании Коллегии Верх. Суда Гр. ССР Бдоян Г. М. заявил правильность данных им показаний на следствии и подтвердил все факты правильности предварительного следствия, что его к/р. принадлежность была совершена в 1930 г. и с тех пор он больше с членами к/р. организации не встречался, что же касается посещения собраний, то он присутствовал 1 раз. Относительно нападения на заставу ему сказал Серопян А. Г.

Решением Уг. Коллегии Верх. Суда Гр. ССР Бдоян Г. М. приговорен к 8 годам лишения свободы и 3 г. лишения избирательных прав.

Пред. Верх. Суда Союза ССР от 2/II-39 г. опротестовал приговор Спец. Коллегии Верх. Суда ГССР и предложил дело Бдоян Г. М. пересмотреть заново со стадией предварительного следствия.

2/III-39 г. Бдоян Г. М., находясь в одной камере в Ахалцыхской тюрьме со всеми осужденными по настоящему с/делу, договорился с ними отказаться от своих показаний данных на следствии и на суде, а также не давать правдивых показаний на новом следствии после того, как тюремная администрация объявила ему и другим по его делу, что их приговоры отменены и дело их будет пересматриваться заново, что и сам обвиняемый Бдоян Г. М. подтвердил в своих показаниях /см. его протокол допроса от 4/У-39 г./.

Поэтому он - Бдоян Г. М. 19/IV-39 г. отказался от своих предыдущих показаний данных им ранее, т. е. 20/УЦ, и 3/УIII-38 г. и давал сбивчивые и ложные показания, но своими показаниями от 4/У-39 г. и далее на очных ставках с обвиняемыми по настоящему с/делу Серопяном А. Г., Майтесяном А. М., Бдояном Н. Г., Вартопяном В. М. и Вартопяном В. С. он полностью признал себя виновным и разоблачил их, как известных ему членов к/р. организации в том, что он - Бдоян Г. М. был завербован в к/р. дашнакскую организацию в июле 1930 г. его двоюродным братом Бдояном Назаром Григорьевичем, в том, что он посетил нелегальное к/р. дашнакское собрание, состоящее в доме Вартопяна Минаса /отца обвиняемого Вартопяна Вартапа/, в том, что он уплатил членские взносы на этом собрании 1 руб., на следующий день уплатил членские взносы 3 р., выслушивал выступления руководителя к/р. организации священника Вартопетяна Саака по вопросам вооруженного восстания, свержения сов. власти при помощи германского и японского фашизма и подготовки нападения на погран. заставу с. М. Ханчалы с целью изъятия оружия, кроме того имел сам и выслушивал других к/р. высказывания с 1930 г. по 1938 г., что и подтверждено показаниями свидетелей Стамбулцяном П. У., Бдояном П. А., Стамбулцяном Л. О., Адамяном О. О., Марозяном Н. А., Стамбулцяном Г. Е., Бдояном Б. Д. и др.

6. Вартопян Вартап Минасович до революции имел крупное сельское хоз., после революции был раскулачен и лишен

избирательных прав. Будучи а/с. и к/р. настроенным он совместно со своим отцом кулаком Вартопяном Минасом (умер летом в 1930 г.) под руководством священника Вартопяна Саака организовали в с. М. Ханчалы к/р. дашнакскую организацию, численностью до 50 человек. Отец Вартопяна В. М. - Вартопян Минас предоставлял свою квартиру в с. М. Ханчалы для нелегальных к/р. собраний, где была оформлена к/р. дашнакская организация, производились сборы членских взносов для приобретения оружия и происходила вербовка новых членов, там же священник Вартопян Саак проводил в присутствии Вартопяна В. М. и других к/р. собрания, давая им к/р. установки по свержению сов. власти, нападения на погран. заставу с целью изъятия оружия и реставрацию капитализма при помощи германско и японского фашизма. Все это он - Вартопян В. М. упорно скрывал от органов сов. власти до 1938 г., пока он не был разоблачен. До 1938 г. он - Вартопян В. М. имел а/с. и к/р. высказывания, в особенности против колхозного строительства. С целью маскировки в 1935 г. он пробрался в колхоз с. М. Ханчалы, одновременно поддерживал самые близкие связи с кулаками лишенцами и известными ему членами к/р. дашнакской организации, коих он не разоблачил и вместе с ними он - Вартопян В. М. повел агитацию среди колхозников за переселенчество и выход из колхоза с. М. Ханчалы на С. Кавказ в г. Армавир и первый подал заявление по выходу из колхоза. Следуя его примеру стали подавать и другие колхозники, чем самым он создал в колхозе демобилизационное настроение и хотел оголить пограничное село М. Ханчалы, а в меньшей степени сорвать прополочную компанию, в результате чего большинство колхозников перестало выходить на работу в течении нескольких дней, пока не вмешались в это дело рай. организации.

Обвиняемый Вартопян В. М. полностью признал себя виновным, что было подтверждено очными ставками и показаниями свидетелей.

1/ХІІ-38 г. на заседании Коллегии Верх. Суда Гр. ССР он - Вартопян В. М. отказался от данных им показаний на предварительном следствии и признал себя виновным только в том, что он вел

агитацию за переселенчество, и что он поддерживал связь со священником Вартопетяном Сааком, который приходил к нему домой в 1925-30 гг. Решением Коллегии Верх. Суда ГССР он был приговорен к 10 годам лишения свободы и 5 годам лишения избирательных прав.

Своим протестом от 2/II-39 г. Пред. Верх. Суда Союза ССР отменил приговор по делу Вартапяна В. М. и предложил его дело передать на новое рассмотрение со стадией предварительного следствия.

2/ III-39 г. Вартапян В. М., сидя в одной камере Ахалцыхской тюрьмы со всеми заключенными по настоящему с/делу после объявления ему и другим об отмене его приговора, он договорился со всеми обвиняемыми по настоящему с/делу отказаться от своих показаний, данных им на следствии и суде и впредь новому следствию не давать правдивых показаний. Придерживаясь этого уговора он - Вартапян В. М. от начала до конца на новом следствии отказался от своей к/р. деятельности, уличая свидетелей на очных ставках, что все они лгут и не признал себя не в чем виновным. Однако показаниями членов к/р. организации Бдоян Н. Г., Бдоян Г. М., Серопяна А. Г. он в достаточной степени снова уличен в его к/р. дашнакской принадлежности и что он - Вартапян В. М., был завербован в июле 1930 г. в к/р. дашнакскую организацию Бдояном Н. Г., что он вместе с ними посещал нелегальные к/р. дашнакские собрания, устраиваемые на квартире его отца Вартапяна Минаса, что он - Вартапян В. М., как и другие уплатил членские взносы и был избран сборщиком членских взносов, но потом в виду его неграмотности был заменен другим. Выслушивал вместе с другими к/р. и террористические высказывания священника Вардопетяна Саака и никого из известных ему членов к/р. организации не разоблачил.

Свидетели Стамбулцян П. У., Бдоян П. А., Стамбулцян А. О., Адамян О. О., Марозян М. А., Стамбулцян Г. Е., Бдоян Б. Д. в достаточной степени своими показаниями уличили Вартапяна В. М. в том, что он на протяжении ряда лет вплоть до 1938 г. ввел в с. М. Ханчалы а/с., к/р. и а/колхозные высказывания.

7. Вартамян Спиридон Эзрапосович в 1937 г. вошел в к/р. дашнакскую организацию с. М. Ханчалы, посетил ряд к/р. нелегальных собраний, где обсуждались вопросы свержения сов. власти, уплатил членские взносы, имел к/р. высказывания с 1930 г. по 1938 г., состоял членом террористической группы и знал всех террористов.

Обвиняемый Вартамян С. Э. признал себя виновным в своей к/р. деятельности с 1930 г. по 1931 г., а также в том, что он не разоблачил как себя, так и других известных ему членов к/р. организации, это отрицает, в то время, как показаниями свидетелей и очными ставками в достаточной степени изобличен.

1/ХII-38 г. на заседании Коллегии Верх. Суда ГССР заявил, что он состоял в 1930 г. в к/р. дашнакской организации, но после этого никакой к/р. работы не вел, собрания не посещал и членские взносы не платил. Решением Уг. Коллегии Верх. Суда ГССР он был приговорен к 8 годам лишения свободы и 3 г. лишения избирательных прав.

Своим протестом от 2/II-39 г. Пред. Верх. Суда Союза ССР отменил приговор Уг. Коллегии Верх. Суда ГССР и предложил передать его дело на новое расследование со стадии предварительного следствия.

2/III-39 г. находясь в одной камере N 8 Ахалцыхской тюрьмы со всеми заключенными по настоящему с/ делу повел агитацию среди них после объявления им отмены приговора, о том, чтобы все они отказались на новом следствии от своей к/р. деятельности и на новом следствии не давали бы правдивых показаний, в результате чего он - Вартамян С. Э. 19-IV-39 г. в своих показаниях отказался от своей к/р. деятельности и данных им показаний на предварительном следствии и суде, но в заключении он признал, что действительно он был втянут в к/р. дашнакскую организацию летом в 1930 г. Бдояном Н. Г. и что он больше ничего не знает. Однако показаниями членов к/р. организации Бдояном Н. Г., Бдояном Г. М., Серопяном А. Г. он в достаточной степени уличен в том, что он являлся таким же членом к/р. организации, как и они, посещал нелегальные к/р. собрания и уплачивал членские взносы, а показаниями свидетеля и его очной ставкой Испиряна Арама Степановича с ним он в достаточной степени

улучен, как пытавшийся его завербовать в к/р. организацию требовал от него 1 рубль членских взносов и тащил его на нелегальные к/р. дашнакские собрания, состоявшиеся в доме Вартапяна Миннаса, о чем им было сообщено Стамбульцянну Гургену и Стамбульцянну Гарнику, при допросе это подтвердили. Кроме того он - Вартапян С. Э. изобличен в ряде а/с., к/р. и а/к. высказываний, как показаниями, так и очными ставками целого ряда свидетелей.

Все обвиняемые по настоящему с/делу отказались подтвердить свои показания, что Серопян А. Г., Бдоян Н. Г. и Вартапян С. Э. являются членами террористической группы, подтвердив лишь только то, что они слышали террористические высказывания в 1930 г. со стороны священника Вартопетяна Саака о том, что он намечал нападения на М. Ханчалинскую погран заставу.

На основании изложенного ОБВИНЯЮТСЯ:

1. Серопян Арутик Галустович 1884 г. рожд., урожд. и житель с. М. Ханчалы Богдановского района, армянин, гр. СССР, сын дьякона, сам дьякон, в 1918 г. добровольно вступил в дашнакскую армию в чине унтерафицера и прослужил до 1920 г., женат, б/п., грамотн., под судом не состоял.

2. Вартапян Баграт Серопович 1880 г. рожд., житель с. М. Ханчалы Богдановского района, армянин, гр. СССР, быв. кулак лишенец, женат, не грамотен, б/п., имеет ряд родственников, арестованных за к/р. деятельность, с 1935 г. член колхоза, под судом не состоял.

3. Бдоян Назар Григорьевич 1890 г. рожд., урожд. и жител с. М. Ханчалы Богдановского района, армянин, гр. СССР, быв. кулак лишенец, женат, грамотн. б/п., с 1918 г. по 1920 г. служил в дашнакской армии, в момент ареста – колхозник, санитар колхоза, имеет ряд родственников, арестованных и осужденных за к/р. деятельность, под судом не состоял.

4. Майгесян Антон Маркарович 1900 г. рожд. урожд. и жител с. М. Ханчалы Богдановского района, армянин, гр. СССР, быв. кулак лишенец, грамотн., женат, в 1938г. исключен из колхоза за вредительство, в 1936 г. состоял под судом за избивание колхозника

Стамбулцян Г., осужден к 5 месяцам, в 1937 г. вторично был осужден на 6 месяцев принуд. работы за подлог., в битность его членом колхоза, несколько раз снимался с порученной ему работы за провал работы колхоза.

5. **Бдоян Григорий Месропович** 1901 г. рожд., жител с. М. Ханчалы Богдановского района, армянин, гр. СССР, быв. кулак лишенец, в момент ареста - колхозник, женат, м. грамотн., б/п., под судом не состоял, имеет ряд родственников, арестован. за к/р. деятельность.

6. **Вартанян Вартан Минасович** 1882 г. рожд., урожд. жител с. М. Ханчалы Богдановского района, армянин, гр. СССР, быв. кулак лишенец, женат, б/п., грамотный, имеет ряд родственников, арестован. за к/р. деятельность.

7. **Вартанян Спиридон Эпаносович** 1899 г. рожд., урожд. жител с. М. Ханчалы Богдановского района, армянин, гр. СССР, женат, грамотный, под судом не состоял, имеет ряд родственников, арестованных и репрессированных за к/р. деятельность, крестьянин средняк, до ареста колхозник.

В ТОМ ЧТО:

Все они являлись активными членами М. Ханчалинской к/р. дашнакской организации, созданный священником Вартопетяном Сааком в 1930 г. и ни кто из них не разоблочил до 1938 г. как себя, а также и других известных им членов к/р. дашнакской организации. Все они посещали нелегальные к/р. дашнакские собрания, уплачивали членские взносы и являлись вербовщиками новых членов в их к/р. организации, выслушивали на нелегальных к/р. собраниях своего руководителя священника Вардопетяна Саака, получали от него установки, как по вербовки новых членов, а также и методов борьбы с сов. властью при помощи германского и японского фашизма для свержения сов. власти и реставрации капитализма.

После частичного разгрома в 1930 г. их к/р. организации все они ушли в глубокое подполье и периодически при отдельных встречах между собой продолжали ввести к/р. агитацию, как против всех мироприятий сов. власти, а также в особенности по развалу М.

Ханчалинского колхоза. Создавали демобилизационное настроение среди колхозников за выход из колхоза и переселения с погрансела на С. Кавказ в г. Армавир, срывали колхозные работы, как-то: весной в 1938 г. сорвали прополочную работу, а до этого 22 цен. зерна негодной и некондиционной пшеницы засеяли колхозное поле, а обвиняемые Майтесян А. М. и Бдоян М. Г. проводили вредительскую работу среди поголовья скота колхоза, от чего по их вине в 1937 г. и 1938 г. колхоз в деле развития животноводства имел большой отход своего поголовья, в особенности при росте молодняка и утери мол. продукции.

Вся означенная к/р. группа проводила а/с., к/р. и а/колхозную агитацию среди отдельных колхозников с. М. Ханчалы с 1930 г. по 1938 г. включительно.

ПОСТАНОВИЛ:

Настоящее с/дело за № 35771 в двух томах считать законченным, предъявленные обвинения Серопяну А. Г., Вартапяну Б. С., Бдояну Н. Г., Бдояну Г. М., Вартапяну В. М., и Вартапяну С. Э. по ст. ст. 58-10 и 58-11 УК Гр. ССР, а Майтесяну А. М. по ст. ст. 58-10, 58-11 и 58-7 УК Гр. ССР считать доказанными и дальнейшее ведение следствия прекратить и с санкцией прокурора через 4 Отд. УГБ НКВД ГССР направить на новое слушание Уг. Коллегии Верх. Суда. ГССР.

О/Уполномочен. Богдановского РО НКВД ГССР
Мл. Лейтенант Г/Б. /РАКАНА/

“Согласен” Нач. Богдановского РО НКВД ГССР
Лейтенант Г/Б. /САБО/

Справка: Арестован. Бдоян Н. Г., Майтесян А. М., Бдоян Г. М., Вартапян В. М., Вартапян С. Э., Серопян А. Г. и Вартапян Б. С. содержатся под стражей в Ахалцыхской тюрьме.

По настоящему с/делу никаких вещественных доказательств нет.

*Верховный суд
Союза Советских Социалистических
Республик
5 сентября 1955 года
N02/2056-С-55*

С П Р А В К А

Дана Гр. Хачатурян С. Р. в том, что определением судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда СССР от 9 июля 1955 года – Постановлением Тройки при НКВД Грузинской ССР от 23 мая 1938 года в отношении Хачатурян Рубена Сименовича 1902 года рождения отменено и дело производством прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления.

За Председателя Судебной Коллегии
По уголовным делам Верховного Суда СССР

С. Бакшеев: - Подпись
/М.П./

_____ 19.....г. Сентябрь 17 дня Я, Государственный
Нотариус К. К. Грузинской ССР Ахалкалак

Փաստաթուղթ թիվ 2

*Прокурору СССР Москва 3/к Амирханян Геворк
Карпетович ННЛ №д N 201982 в. Ер. Аз. 1 и ЛП
Совхоз Норний Созлак НКВД осужден Тройка НКВД
Грузинский ССР от 58¹⁰⁻¹¹ срок 10 лет*

Հսկողական դիմում

Այսու դիմելով Ձեզ հայտնում եմ հետևյալի մասին, որ 1938թ. ապրիլի 18-ին ինձ բանտարկեց վրացական ՍևՅ ներքին գործերի ժո-

ղովրդական կոմիսարիատի բաժինը մեր գյուղում (Ուչմանա): Ինձ մեղադրեցին որպես դաշնակցական կազմակերպության անդամի, առաջադրելով քր. օր. 58^{10 11} հոդվածով:

Երբ ինձ շրջանից փոխադրեցին Թբիլիսի քաղաքի կենտրոնական բանտը, որտեղ միայն ինձ հայտնեցին, որ դատված ես 10 տարի ժամանակով վրացական ՍԽՉ գործերի ժողկոմատի կողմից:

Քաղաքացի կոմիսար, իմ մեղադրանքը միանգամայն անիրավացի է, քանի որ ես չեմ եղել դաշնակցական կազմակերպության անդամ, եղել եմ և կլինեմ հարազատ խորհրդային քաղաքացի: Սակայն մեր գյուղից որոշ անհատներ իրենց կեղտոտ արարքները քողարկելու համար խորտակեցին իմ ընտանիքը, երջանիկ կյանքը: Օրինակ մեր գյուղի կոլխոզի նախագահ Վանո Էզնատոսյանը, Վաղինակ Գասպարյանը, Ավետիք Յովհաննիսյանը: 1938թ. մարտ ամսին փոխառության պարտատոմսեր էին բաժանում գյուղում: Սովորական կարգով ցուցակագրում էին և ստացողը դիմացը ստորագրում էր: Պարտատոմսը ստանալու մասին ես էլ որպես խորհրդային քաղաքացի մասնակցեցի: Ստացա փոխառության պարտատոմսը առանց ցուցակում ստորագրելու, քանի որ այդ ժամանակ ես և ուրիշ մի քանի հոգի բացակայում էինք գյուղից, և պարտատոմսերը ստացել էին մեր ընտանիքները: Մեր ստորագրողներիս փոխարեն իրենք են կեղծել մեր ստորագրությունը, որպեսզի լրանա իրենց նախատեսած 25 մարդու ցուցակը: Այս բոլորից հետո ցուցակի վերնագրում գրում են. Ուչմանացի դաշնակ կազմակերպության անդամների ցուցակ, և յուրաքանչյուր մարդու ստորագրության դեմը գրում են 40 ռուբլի, իբր թե մենք ամեն մեկս 40-ական ռուբլի անդամավճար ենք տվել դաշնակցական կազմակերպությանը:

Այս բոլորից հետո Վաղինակ Գասպարյանը ցուցակը ներկայացնում է շրջանի ներքին գործերի ժող. կոմիսարիատի բաժանմունքի պետին, որը եկավ գյուղ և 25 հոգուս կալանավորեց:

Շրջանում շարունակվեց հարցաքննությունը, իհարկե, սարսափի սպառնալիքի տակ, որի համար ստիպված եղա ստորագրել առաջադրված մեղադրանքի տակ: Չնայած մեղադրանքը միանգամայն անճշտություն էր: Քաղաքացի կոմիսար, խնդրում եմ Ձեզ, արդարա-

դատությանը որպեսզի ենթարկեք ստորագրությունը անալիզի, որտեղ կպարզվի իմ անմեղությունը: Բացի այդ մատիտով ստորագրությունը կեղծում են թանաքով: Հիմա գրեմ թե ինչու գրպարտեցին ինձ: Սեր գյուղի կոլխոզի նախագահ Վանո Էգնատոսյանը հայիոյում, ծեծում էր կոլխոզնիկներին, տիրում էր վնասարարություն կոլխոզում, որի համար համապատասխան մարմիններն ինձ էլ մի քանի անգամ քննեցին: Ես էլ ասացի որպես վկա ականատես իրականությունը:

Հենց դրա պատճառով, որպեսզի իրենց կեղտոտ սև արարքները քողարկեն գրպարտեցին ինձ՝ անմեղիս: Ես ինչպես կարող եմ լինել դաշնակ, երբ հիշում եմ այն կյանքը, դժվարությունները, տանջանքը, որն անցել է իմ գլխով ցարական կառավարության օրոք: 1915թ. մայիս ամսին ինձ վերցրին զինվոր 19 տարեկան հասակում և անմիջապես իջեցրին պատերազմի դաշտ, որտեղ երեք տեղից վիրավորվեցի, մի թևս թողեցի պատերազմի դաշտում: Դրանից հետո էլ դարձա երկրորդ կարգի զին. հաշմանդամ:

Այս բոլորից հետո էլ գյուղում զբաղվել եմ հողագործությամբ, եղել եմ հովիվ: Շնորհիվ խորհրդային իշխանության որպես զին. հաշմանդամ ամսական ստանում էի 45 ռ. թոշակ: Որպես բազմանդամ (7 երեխա ունեցող) մեր ստալինյան օրենքի հիման վրա ստանում էինք 2000 ռ. նվեր: Մի խոսքով՝ իմ անցյալ թշվառ վիճակը մոռացության տվի խորհրդային իշխանության օրոք, ապրում էի երջանիկ, ինչպիսին երբեք հին կարգերում չէի կարող տեսնել:

Ապրումներս օրեցօր աճում էին, լավանում էր, ապրում էի կուլտուրապես: Երեխաներս սովորում էին դպրոցում առանց ծախսի: Պետությունից ստանում էի բոլոր արտոնությունները: Քաղաքացի կոմիսար, միթե այս բոլորից հետո ես բարոյական իրավունք ունե՞մ իմ հարազատ իշխանության ճանապարհը շեղելու:

Անգամ չեմ ուզում հիշել զզվելի ցարական կառավարության և թալանչի դաշնակների արարքները:

Ելնելով վերոհիշյալից՝ նորից եմ խնդրում գրպարտողների սուտ գրպարտանքով չխորտակվի իմ կյանքը, ընտանիքս:

Վերանայեք իմ գործը և ազատեք ինձ անմիջապես:

Դիմող և խնդրող՝

/ստորագրություն/

Փաստաթուղթ թիվ 3

Ուրախից դեպի քաղցր հայրենիք
Բարևագիր*⁵

Հարգելի և անմոռանալի եղբայր Հայկ ջան.

Ընդունիր քո եղբոր ջերմ ի սրտե բխած բարևները: Հարգելի եղբայր ջան, եթե կուզես իմանալ իմ մասին, ես շատ լավ եմ, կյանքով առողջ, գործով հաջողակ: Հարգելի Հայկ ջան, դու մի քանի նամակի մեջ գրել ես, թե քեզ ինչով են մեղադրել և ինչ փաստերով: Առաջինը՝ ինձ որ գյուղից բանտարկեցին, տարան Ղարզախ, մի գիշեր մնացինք դուրսը: Առավոտ ավտոյով տարան Ախալցխա: Ախալցխա մնացինք 5-6 օր: Հետո քննության տարան: Քննությունը չգիտեմ ինչպես պատկերեմ: Ոչ թե քննություն էր, այլ ստիպողականություն: Ստիպողականությունը (պիտի) հասկանալ ծեծ ու տանջանք, այսինքն ինչ որ խելքերը կտրեցին, այնպես էլ գրեցին: Ինձ քննող քննիչի ազգը Ավետիսյան էր: Կարող եք իմանալ միլիցիայից, թե այդ Ավետիսյանը ինչպիսի տիպ է եղել: Շատ կարող է ինքը լինի խորհրդային իշխանության թըշնամի, բայց առիթից օգտվի և մեզ ներկայացնի պետության թշնամի:

Իհարկե ես ոչ մի ժամանակ չեմ լինի խորհրդային իշխանության թշնամի: Հիմա անցնենք հետևյալ հարցերին, թե ինձ ինչ հարց են տվել և ակտի մեջ ինչ են գրել: Առաջին հարցը տվել են, թե ձեր գյուղում ժողովի մեջ ինչ է խոսվել: Ժողովը դուք պետք է լավ գիտեմաք, թե որ ժողովն է, թե ում տանն է եղել: Կնքավորանց Արմինի տանը, որտեղ զեկուցում էին հակակրոնական զեկուցում: Այդ ժամանակ իբր թե Գրոնին հայիոյել են: Գիշտ է այդ հայիոյանքի համար խոսք եղավ, բայց Գրոնը ինքը ելավ և ասաց ժողովի մեջ, որ ինձ հայիոյեցին Սանոն և Սիմասը: Բայց եթե ինձ հարցնեք, ես չեմ իմացել ոչ Սիմասի բերանից, ոչ էլ Սանոյի: Իմ կարծիքով մասսան չի ժխտել այդ բանը:

⁵ Նամակը տպագրվում է որոշ ուղղագրական միջամտություններով:

Բացի մասսայից, որտեղ ներկա էր գյուղխորհրդի նախագահ Կարոյան Տոլակը: Առաջին հարցը դա է, իսկ երկրորդը Գոգլիծեի նկարի հարցն է: Թե ո՞վ է ծակել նկարը ասեղով: Ինձ հարց է տալիս այդ շան որդի Ավետիսյանը, թե շուտ ասա ո՞վ է ծակել նկարը:

Ես պատասխանել եմ, որ ես չգիտեմ և ոչ ոքի էլ իզուր չեմ կարող դավաճանել: Այդ երկու հարցն է տվել, իսկ ակտի մեջ կարող է ավելորդ բան գրած լինի, քանի որ ակտը չի կարդացել ինձ մոտ, ինչպես որ իր խելքն է թելադրել, այնպես գրել է: Հիմա այստեղ հարց է ծագում, թե արդյոք ստորագրել եմ, թե չէ: Ստորագրել եմ բռնի ուժով, ոչ թե գիտեմալով: Հարգելի Հայկ ջան, այստեղ շատ ու շատ մարդիկ եկան իրենց մարդկանց տեսության և նրանց հետ մենք էլ խոսեցինք, թե դրսում ինչպես է: Նրանք ասում են, թե եթե դրսում աշխատող ունես, կարող ես շուտով ազատվել: Հայկ ջան. մեր իմանալով հիմա կարելի է գործը տալ փաստաբանի: Դու կարող ես առանց վախենալու գործը տալ փաստաբանի: Փաստաբանն ավելի լավ է ծանոթ այդ օրենքների: Հարգելի Հայկ ջան, դու կարող ես առանց վախենալու բողոքել, որ եղբայրս անմեղ է: Հայկ ջան, դու մի քանի նամակի մեջ գրել էիր, թե քո դատի մասին ոչ մի բան չես գրում:

Ինձ ոչ մի դատ չի եղել: Ինձ մեղադրել է տրոյկեն: Թե քանի տարի է տվել, այդ էլ չգիտեմ: Եթե դուք այդտեղից կարող եք, իմացե՛ք: Ես այստեղից տվել եմ երկու դիմում: Մեկը Մոսկվա՝ վերխուժման սովետին, մյուսը՝ Թիֆլիս՝ վերխուժման սովետին: Թիֆլիսի դիմումը մերժել եմ, իսկ Մոսկվայինը՝ պատասխան չկա: Այս նամակը ուղարկում եմ կողմնակի մարդկանց հետ: Եթե կստանաք, գրեցե՛ք՝ թե այսինչ համարով նամակը ստացել եք:

Իսպիրյան Թաթուլ Աբրահամի

Ձախից՝ Զ. Սկրտչյանը, հայրը՝ Բարսամը, եղբայրները՝
Հակոբը և Վահագնը (1932)

Մոր՝ Մարթայի հետ (1952)

Եղբոր՝ Բակոբի որդի Էլբակյան Ալոշի հետ (1973)

Ավագ դուստր Անիի (Անիկի) հետ (1930)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն.....	5
Կենսագրական ակնարկ.....	14
ՀԱՅՐԱ.....	16
ՀԱՅՐԻԿԻՍ ՊԱՏՄԱԾ ՀՈՒՇԵՐԻՑ.....	20
Կարսի պաշտպանության մասին.....	20
Պապիս տված դասը.....	20
Մյասնիկյան գյուղի ծնունդը.....	21
Օղի թորող գյուղացին.....	21
Պետանվտանգությունն ու հայրս.....	22
ՀՈՒՇԵՐ 1930-ԱՎԱՆՆԵՐԻՑ.....	24
Հացամթերունը և գյուղացու սոցիալական վիճակը.....	24
Շուն խուզողի դատը.....	28
Քաղաքական դատավարություններ Բոզդանովկայի շրջանում.....	35
Գարելովկա և Խանչալի գյուղերի գյուղացիների դատը.....	35
Վարդապետյան Վահագնի դատավարությունը.....	45
Ուչմանա գյուղից Ամիրխանյանների և մյուսների ձերբա- կալությունը.....	48
1932 թ. օգոստոսի 7-ի օրենքը՝ գրված Ստալինի արյունոտ ձեռքերով.....	50
Մատնությունների ուժեղացումը երկրում.....	55
ԵՂՐՈՐՍ՝ ՀԱԿՈՔԻ ՉԵՐԲԱՎԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՐԻԿԻՍ ՄԱՅԸ.....	64
ԿՈՍՈՒՆԻՍՏԱՎԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱԶԳԵՐԸ.....	72
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐԱԾ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՎԱՆՔՈՒՄ.....	87
ԿԵՆՏՐՈՆԱՎԱՆ ԿՈՍԻՏԵԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ԴԻՍՈՒՄՆԵՐԻՑ.....	106
Փաստաթուղթ թիվ 1 (ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ).....	132
Փաստաթուղթ թիվ 2.....	149
Փաստաթուղթ թիվ 3.....	152
Նկարներ.....	154
Բովանդակություն.....	157

Ձ ավախքը
Հովհաննես Մկրտչյանի հուշերում

ДЖАВАХК В ВОСПОМИНАНИЯХ
ОВАНЕСА МКРТЧЯНА

Տպաքանակը՝ 300 օրինակ

ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳԻՐ՝
ՏՊԱԳՐԻՉ՝

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՐՈՒՅԱՆ
ԼԵՈՆ ՄՈՒՐԱՂՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան 19, Մաքշալ Բաղրամյան 24^ա

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0223613

71
A 97768